

valóság

A TARTALOMBÓL

Dr. Gazdag László: Nyugdíjasok: eltartottak, vagy a humán tőke vagyon részei?

Dr. Arday Lajos: A Monarchia – Közép-Európa aranykora

Pap Krisztián: Áttörni a római limest. A honfoglalás előzményeihez

Tokaji András: A ruandai népiirtás és a dinasztikus dobok (2. rész: Ruanda)

Dr. Udvarvölgyi Zsolt: Negyven éve hunyt el Germanus Gyula keletkutató, utazó, egyetemi tanár

Somogyi Ferenc: Az életvilág és az emberitőke-állomány viszonya

Dr. Kiss Lajos: Einstein, Niels Bohr és Heisenberg vitája

Biernaczky Szilárd: Afrika megismerésének útján

Kapronczay Károly: A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban

Paár Ádám: „Hídemberek” a forradalomban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. november LXII. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tókéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Lívია

Nyugdíjasok: eltartottak, vagy a humán tőke vagyon részei?

„A hibás logikájú emberek több bünt követtek el akaratukon kívül,
mint a rosszindulatúak szándékosan!”
Milton Friedman¹

Habent sua fata libelli. A könyveknek is megvan a maguk sorsa – vallották a régi rómaiak. A cikkeknek is. Úgy gondolom, hogy az olvasó már a cikk címéből látja, mennyire izgalmas és húsba vágó kérdésről van szó, hiszen a címben fölített kérdésre adandó válasz eldöntheti akár évtizedekre, vagy még hosszabb időtávra a nyugdíjból élő tömegek sorsát. Ez ma 2,6 millió embert érint Magyarországon. Az eredeti kéziratot az Élet és Irodalom című lapnak küldtem be, mert úgy gondoltam, hogy nagyon is e folyóirat profiljába illik. Kovács Zoltán főszerkesztőtől kaptam egy tömör, elutasító választ. Mint cseppben a tenger, ez is reprezentálja, mennyire elmaradott a hazai közgondolkodás, beleértve értelmiségünket, a nyugdíjas korosztály társadalmi-gazdasági szerepét illetően. A nyugdíjak *drasztikus* emelése nem csak lehetséges, de elengedhetetlen a normális gazdasági fejlődés érdekében. Ez a cikk ezt a tényt kívánja bizonyítani!

(*Mi tartozik a GDP-be?*) A GDP (bruttó hazai termék) részei: amortizáció + bérjellegű jövedelmek (bér és nyugdíj + tőkejövedelmek (profit, kamat, járadék). Ha egy család bébiszittert alkalmaz, annak a bére beleszámít a GDP-be. A bébiszitter, mint munkavállaló ez után nyugdíjjárulékot és szja-t fizet, a fogyasztása után áfa képződik, a vásárolt termék után árbevétel, vállalkozói profit. Mindez elmarad, ha a nagy és a nagypapi vigyáz a gyermekre *ingyen*. Kitől kap több szeretetet, mesét, tudást a gyermek: a bébiszittertől, vagy a nagytól? Érdemes odafigyelni a finom részletekre! A miniszterelnök azt mondja Erzsébet néni: „Bözsi néni, ha jól alakulnak a *számok*, akkor majd *emelek*.” Aztán a pénzügyminiszter: „A javuló adatok lehetővé teszik, hogy a növekedés áldásaiból a nyugdíjasok is részesüljenek.” És még: „Megőrizzük a nyugdíjak vásárlóerejét.” Ebből az következik, hogy a nyugdíjas afféle *eltartott*, GDP fogyasztó-felélő, *improduktív* valaki, aki ebből következően csak valamiféle *teher* a társadalom nyakán. Persze „el kell viselni őt”, hiszen valamikor évtizedeken át aktív dolgozó volt, kereső volt, járulékokat fizetett, és most megérdemelt pihenését tölti. Csak hát közgazdasági szempontból ő innentől kezdve teher, akárhogy is nézzük! Valamint az is következik az előbbi logikából, hogy a mai nyugdíjasokat a mai aktív dolgozók tartják el. Egyszer évekkel ezelőtt Békesi László, a Horn-kormány első pénzügyminisztere tartott előadást az egyik tv-adón az „elosztó-kirovó nyugdíjrendszerről”. Akkor értettem én meg, micsoda elképesztő tudatlanság, szakmai műveletlenség jellemzi a magyar gazdaságpolitika prominens képviselőit-irányítóit, úgy általában. Gondolok még itt utódjára, Bokros Lajosra! A nyugdíjak reálértékének *megőrzése* ebből a nézőpontból a társadalom (állam) részéről valamiféle nemes gesztus, erkölcsi *kötelesség*. Másrészt viszont mindebből a (nagyon is hibás, torz, és téves!) logikából az is következik, csak nem mondjuk ki, mert túl cinikus hangzana, hogy a társadalom *érdeke*, konkrétan gazdasági érdeke az lenne, ha minél alacsonyabb lenne a nyugdíj, és ezen is túlmenve a nyugdíjas minél rövidebb ideig élne, minél rövidebb

ideig fogyasztaná a társadalom jobb célokra érdemes erőforrásait. Hiszen abból, ami a nyugdíjakra elmegy, lehetne beruházásokra költeni, az aktív dolgozók fizetését emelni, a gazdasági növekedést gyorsítani, az egészségügyet, oktatásügyet fejleszteni, stb. Mert ugye, amit a nyugdíjasok elfogyasztanak a GDP-ből az valamiféle Danaidák hordója, ez a GDP-rész haszontalanul elillan, szublimálódik. Nehogy azt higgyük, hogy ez csupán valamiféle „akadémikus okoskodás”, ugyanis ki nem mondva ez cinikus a logika húzódik meg a mögött a felfogás mögött, amely jól tetten érhető a *mindenkori* magyar kormányok gyakorlatában: ha megszorítani kell (mert tévesen úgy hiszik, hogy kell, tudniillik, semmilyen egyensúlyi zavar idején NEM KELL!), akkor először a nyugdíjakon igyekeznek spórolni! Jó példa volt erre 1998 tavasza, amikor a Horn-kormány a választások előtt a „több mézet a madzagra” elv jegyében 19 százalékkal tervezte emelni a nyugdíjakat nominálértéken, ami az akkori 16 százalékos inflációt alapul véve három százalék emelkedést jelentett volna reálértéken. Azt viszont tegyük hozzá, hogy 1989–1998 között a magyarországi nyugdíjszínvonal 31 százalékkal csökkent reálértéken, ami példátlan a kötelező nyugdíjbiztosítás hazai kiépülése óta. Ilyen mértékű zuhanásra még az 1929–1933-as nagy válság idején sem került sor. Viszont a legeslegelső Orbán-kormány (1998–2002), rögtön a hivatalba lépése után úgy döntött, hogy „erre most nincs fedezet”, és ezt a korábbi törvényjavaslatot visszavonta. Nos, nyugodtan kijelenthetem, hogy volt rá fedezet, mindig van rá fedezet, mert a nyugdíjmelés is, mint bármely gazdaságpolitikai, vagy akár szociálpolitikai döntés csupán politikai akarat kérdése! Az Orbán-kormány négy év múlva nagy árat fizetett a nyomorgó nyugdíjas tömegeket ért cinikus arcucsapás miatt: 2002-ben ez a korosztály nyújtotta be a számlát, „törlesztett” azzal, hogy leváltotta a kormányt.

De nem kell ahhoz megszorítás sem – mert éppen jól teljesít a gazdaság, mint 2013 óta látjuk –, hogy a nyugdíjkassza maradjon az utolsó, amire gondol a kormány, ha „emelni” akar, hiszen még a meghirdetett cél is így hangzik: „megőrzik a nyugdíjak reálértékét”. Vagyis csupán az infláció rátájának megfelelő mértékben emelkedhetnek a nyugdíjak, a nyomorszinten élők is, egyre jobban leszakadva a bérektől. De sajnos a tapasztalat szerint ennek a korosztálynak van a legkisebb érdekérvényesítő képessége a társadalomban. A netadó tervezett bevezetésekor fiatalok, középkorúak százezrei tüntettek az utcákon, vissza is vonta a megijedt kormány, de érdekel bárkit is a nyomorgó minimálnyugdíjasok helyzete ebben az országban?

(A nyugdíjasok az ország humán tőke vagyonának részei) A KSH adatai szerint 2019. január elsején 2 156 622 fő kapott az országban nyugdíjat, amelynek átlagértéke 130 491 forint volt. Azonban ideszámítva az egyéb nyugdíjszerű ellátásban részesülőket is (övezeyi nyugdíj, szülői nyugdíj, árvaellátási díj) az összes létszám 2,6 millió ember. 2017-ben 3598,5 milliárd forint, a GDP 9,4 százaléka lett kifizetve nyugdíjszerű ellátásra, ennek 88 százaléka, 2775,5 milliárd forint volt a nyugdíj, és 12 százaléka, 823 milliárd forint az egyéb nyugdíjszerű ellátás. Külön kell számolni ettől a rokkantsági ellátás összegét, amely nem a nyugdíjkasszából kerül kifizetésre, hanem az Egészségbiztosítási Alapból.

2018-ban az infláció 2,8 százalék volt, a 2013 óta folyamatosan növekvő bérek dacára. Avagy nesze neked bérinfláció meséje, amivel már csak a magyar közgazdászok és politikusok riogatják a népet, illetve amit egyedül a mi egyetemi és főiskolai karainkon oktatnak a nebulóknak: kereslet-húzta és költség-tolta infláció. Holott Milton Friedman már negyven évvel ezelőtt megcáfolta a bérek és áruk alakulása közti összefüggést, mégpedig tényadatokra, hosszú távú adatsorokra alapozva. Rámutatott arra, hogy a modern

globalizált világban a kereslet növekedésére már nem az ár, hanem a volumen reagál! (Irodalomjegyzék 4.)

Ha a nyugdíjasok most csak „élvezik” korábbi aktív dolgozói korszakuk „megérdemelt” eredményét a havi nyugdíj formájában, abból az is következik, hogy a 2017-ben a részükre kifizetett 3,6 ezer milliárd forint, a GDP 9,4 százaléka, amolyan improduktív kiadás, ha úgy tetszik vesztesség, amit elvileg lehetett volna „hasznosabb” célokra is fordítani, például „produktív” beruházásokra. Nézzük meg először is azt a kérdést, hogy a társadalmi újratermelés szempontjából *vesztesség-e* a nyugdíj?

Nos, először is ma a 2,6 millió nyugdíjas (nyugdíjból és egyéb nyugdíjszerű ellátásból élő) fogyasztása a gazdasági növekedés egyik nagyon fontos motorja, erről a későbbiekben ejtek szót. Másrészt ez a szemlélet nem veszi tudomásul azt a tény, hogy a nyugdíjas korosztály hatalmas felhalmozott élettapasztalata, általános és szakmai tudása, képességeinek összessége mind-mind az ország, a nemzet *humán tőke vagyonának* fontos részét képezik. Egy megjegyzésem még: a mai agyonvegyszerezett, szennyezett világban élnek az emberek 85-95, vagy akár száz évig, mégpedig aktívan, szellemileg frissen, ha elkerülik a két időskori betegséget, az Alzheimer-kórt és a Parkinson-kórt, és vigyáznak magukra. Ez már nem az az idő, amikor az idősek (60-70 évesek) a hamut mamunak mondták. Pedig milyen „egészségesen” táplálkoztak, nem voltak még vegyszerek, a gyomirtószer a kapa volt. Az az időszak fizikailag nyomorította meg, zsigerelte ki az embert! Az más kérdés, hogy a mezőgazdaság forradalmi átalakuláson ment végbe az utolsó 30-40 évben, ez már nem agyonvegyszerezett „iparszerű” mezőgazdaság, hanem a környezetbarát (de legalábbis ahhoz közelítő), mégis megfelelő szinten teljesítő „integrált mezőgazdaság”. (Irodalomjegyzék: 2. 9. 10. 12.) De ahhoz, hogy a mai világban vigyázzanak magukra az idősek, egészségesen éljenek, nap mint nap regenerálódni tudjanak, megfelelő fizikai és szellemi kondícióban tartsák magukat, megfelelő *jövedelemszintre* van szükségük. Vagyis a nyugdíj is beruházás az emberi tőkébe, akár a bér!

Szögezzük le, hogy az aktív társadalmi-rokoni kapcsolatokat ápoló, a közéletben, a családi életben részt vevő, illetve gyakran a közvetlen termelő munkába is bekapcsolódó nyugdíjas része a produktív humán tőke vagyonnak. Sőt, esetenként akár előállítója a szűkebb értelemben vett GDP-nek, tehát a bruttó hazai terméknek is. Gondoljunk csak a nyugdíj mellett továbbfoglalkoztatott aktív dolgozókra, a kiskertben kapálgatókra! A kérdés tehát, hogy melyik rubrikákban kellene elszámolnunk, a nyugdíjas korosztály teljesítményét? A felgyülemlett élettapasztalat átadása a következő nemzedékeknek minden társadalomban, minden történelmi korban kiemelkedően fontos volt. (Irodalomjegyzék 1., 7.)

(*A bérszínvonalat meghaladó nyugdíjszínvonal!*) Az Egyesült Államokban és Franciaországban ma a nyugdíjszínvonal meghaladja a bérszínvonalat! Ez azért lehetséges, mert ma a világ legnagyobb vagyonkezelő holdingjai a társadalombiztosítási rendszerek: a munkavállalóktól levont járulékokat évtizedek óta forgatják működő tőkéként. Részvényt, kötvényt, valutát adnak-vesznek, az egész világon! Az ebből befolyó profit ma már meghaladja a dolgozók által fizetett járulékok mértékét.

Érdekes szociológiai problémákat is fölvet ez a kialakult helyzet. Florida ma az Egyesült Államok egyik leggazdagabb, ám legjobban előregedő állama, ugyanis az amerikai nyugdíjasok előszeretettel költöznek ide a kellemes klíma miatt. Magyarországon is így kellene működnie a nyugdíjkasszának és az egészségbiztosítási kasszának! De nem így működik! Érdemes lenne az államnak feltőkésítenie mindkét kasszát, majd rábíznia egy állami vagyonkezelő holdingra. Honnan lenne ehhez forrás? Hadd ne soroljam!

(*Összeomló nyugdíjkassza?*) Nemrég Heim Péter, a Századvég Gazdaságkutató Intézet igazgatója azt írta, hogy a nyugdíjakat *drasztikusan csökkenteni kell*, ha el akarjuk kerülni a nyugdíjrendszer összeomlását. A HVG hasábjain Simonovits András professzor szolt hozzá a témához, és még ő is kongatta a vészharangot, ha nem is ekkora hangerővel. Emlékeim szerint már 20-25 évvel ezelőtt is hallottam, olvastam hasonló apokaliptikus jóslatokat, de a nyugdíjrendszernek azóta is „kutyája baja, köszöni, működik és jól van”. Annyiban persze árnyalom ezt a humorosnak szánt végszót, hogy természetesen nem gondolom én sem, hogy a nyugdíjrendszerrel nálunk minden rendben van.

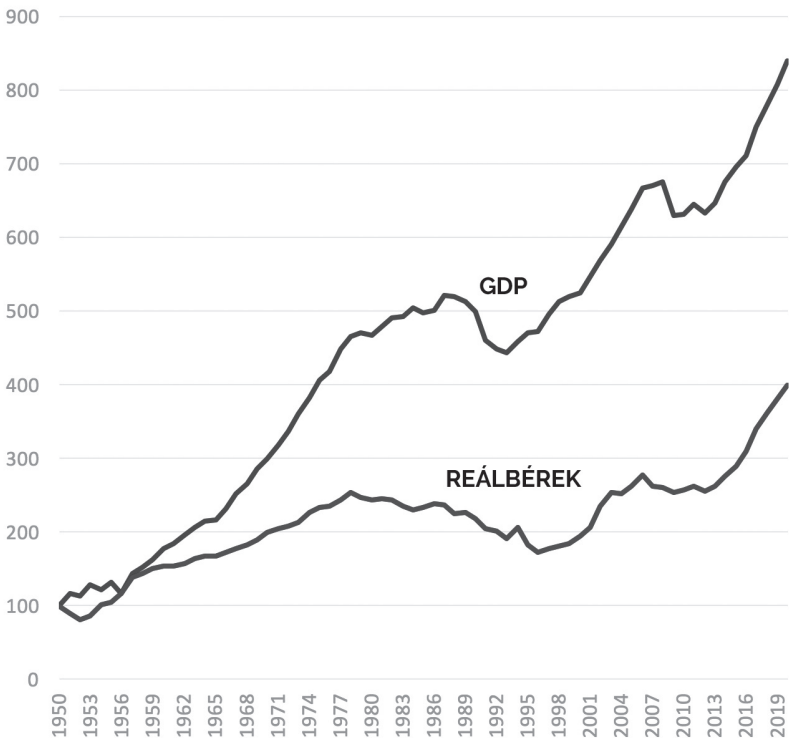
A „főkönyvelői közgazdaságtan” mai művelői, a magyar közgazdák túlnyomó többsége (tisztetet a kivételnek) leragadt annál a logikánál, miszerint a kifizetett nyugdíj „elszáll” a rendszerből, vagyis a nagy makrogazdasági körfolyamatból, mert a nyugdíjas elkölti, feléli, tehát megsemmisíti ezáltal a termelőszféra produktumának (a GDP-nek) egy tekintélyes részét, mint láttuk, 9-10 százalékát. Itt jól tetten érhető eme „főkönyvelői közgazdaságtan” szokásos szemellenzős, csömlátásszerű mentalitása, amely élesen szembeállítja, mintegy a főkönyvelői tartozik – követel rubrika két oldalára állítja, egymással szemben a *termelést* és a *fogyasztást*. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy a modern közgazdaságtani diszciplína leggyorsabban fejlődő ága, a *humán tőke elmélet* ezzel már szakított: a végső fogyasztást a humán tőke újratermelése folyamatként fogja föl. Ebben a logikában a bér nem folyó termelési költség (csak látszólag az, mert havonta fizetik), hanem *beruházás a humán tőkébe*. (Irodalomjegyzék 16.)

A „főkönyvelői közgazdaságtan” szerint tehát a kifizetett nyugdíj egyszerűen a „vesztés” rubrikába kerül, „kiszáll” a nagy makrogazdasági körfolyamatból, szublimálódik, akár a szárazjég a melegben. Ezzel szemben az a valóság, hogy a nyugdíjjal, mint a bér mellett a másik bérjellegű, végső fogyasztásra kerülő *munkajövedelemmel*, valami egészen más történik: az utolsó forintig *benne marad* a nagy rendszerben, a körfolyamatban, sőt, ott tovább működik, hat, például *serkenti* a gazdaságot. Ne feledjük el, hogy 2,6 millió emberről van szó, akiknek a fogyasztási szerkezete ráadásul nagyon is előnyös a gazdaság általános működése, növekedése szempontjából: alapvető fogyasztási cikkek! A nyugdíjas – legalábbis jellemzően – már nem vesz lakást, autót, hanem élelmiszerre, ruházatra, gyógyszerre, rezsi-re költ. És ha kicsit jobban megy neki, akkor szolgáltatásokra, idegenforgalomra is.

Amikor a nyugdíjas vásárol a boltban, vagy elmegy hétvégére az Erzsébet utalvánnyal a gyógyfürdőbe regenerálódni, akkor nemcsak fogyaszt (tehát „megtermelt GDP-t semmisít meg”), hanem ezáltal árbevételt képez az élelmiszer-kereskedelem, élelmiszeripar, agrárszektor, vendéglátás stb. rubrikában. Vagyis ott meg GDP képződik! Árbevétel, profit (jövőbeli beruházás!), áfa, szja, egészségbiztosítási járulék (ma más a neve), és, milyen érdekes: még *nyugdíjjárulék* is képződik a nyugdíjasok fogyasztásából! Ez utóbbit ugyan formailag a munkavállaló fizeti a bérből, de előbb a vállalkozónak kell kifizetnie bér formájában, és ha a megnövekedett kereslet, forgalom lehetővé teszi a béremelést, akkor abból több nyugdíjjárulék is képződik. Magyarországon ma a béremelkedés és a nyugdíjemelkedés együtt indukálja a *gazdasági növekedést*! Ez mindaddig így lesz, amíg a munkajövedelmek (bér és nyugdíj) el nem érik a valós teljesítménynek megfelelő szintet. Sokan, például Mellár Tamás pécsi közgazdász professzor, az Európai Uniótól kapott kohéziós támogatásra mutogatnak, mint-ha az lenne a növekedés motorja. Ez tévedés. Az Európai Unió nem ad termelési célú beruházásra pénzt, csak infrastrukturális fejlesztésekre. Igaz, ez az építőiparra jótékonyan hat, de Magyarországon bizonyíthatóan nem ez a tétel a gazdasági növekedés valódi motorja, hanem a belső fogyasztás dinamikus

bővülése. (Irodalomjegyzék 3.) Tévesek azok a spekulációk is, miszerint az uniós pénzek várható csökkenése miatt az Orbán-kormány nem lesz képes a következő években a növekedést fenntartani. Enélkül is lesz növekedés, ha a bérek tovább emelkednek, és főként, ha végre a nyugdíjak is. Ez utóbbi egyelőre csupán potenciális lehetőség sajnos, mert láthatóan a kormány nem ismerte még fel a nyugdíjemelés gazdaságserkentő hatását, és elhibázott módon a nyugdíjakon igyekszik „spórolni”.

Magyarországon ma egy sajátos ollót látunk szétnyílni. Az egy főre jutó GDP terén az EU-27-ek átlagának kétharmadát (67-68 százalék) érjük el, míg a reálbér-színvonal terén annak egyharmadát (34 százalék). Vagyis a bér- és nyugdíjszínvonal, a végső fogyasztás még mindig messze elmarad a valós gazdasági teljesítménytől. (Lásd: ábra!)

Forrás: KSH, Bogár László.

Az ábrát nézve bizony komikusan hangzik az említett Mellár Tamás professzor kijelentése, miszerint „ma nem szabad bért emelni, előbb a teljesítménynek kell javulnia”. Madár István, az ismert gazdasági elemző nemrég a Kossuth Rádió egyik műsorában figyelmeztetett arra, hogy 2017-ben a GDP csak 4,2 százalékkal nőtt, míg a bérszínvonal 12 százalékkal, amit szerinte „a vállalkozók még a tartalékaikból ki tudtak gazdálkodni, de most már ennek gátat kell szabni”. Elnézést, ha sarkosan fogalmazok, de az ábrára tekintve bárki megállapíthatja, hogy ez az állítás közönséges *számárság!*

Lehet-e ma bért és nyugdíjat emelni?

„Nem azért fizetem meg jól a munkásaimat, mert sok pénzem van, hanem azért van sok pénzem, mert jól megfizetem a munkásaimat.” Robert Bosch

„Akkor lesz nagy üzlet az autó, amikor azok a munkások is meg tudják venni, akik előállítják a gyáraimban!” Henry Ford

„Demokráciánk talpköve az ötdolláros órabér!” Lee Iaccocca

Időnként egyesek megint rebesgetik a bérinfláció meséjét, amit ugyan Milton Friedman már 40 évvel ezelőtt megcáfolt, de egyetemeinken ma is tényként tanítják. A laikusok és az elméleti szempontból felkészületlen magyar közgazdák számára nyomatékosan hangsúlyozom itt, hogy a modern, globalizált gazdaságban, a rugalmas termelési és kereskedelmi rendszerek révén, a megnövekedett keresletet nem az ár követi, hanem a volumen, ezért nincs kereslet-húzta infláció. Költség-tolta infláció sem létezik, mert egyrészt a gyors technikai fejlődés ellensúlyozza a béremelkedést, másrészt a bér ma már az összköltség 10 százaléka körüli részarányt képvisel az ipar, és ennél is alacsonyabb részarányt az agrárszektor számára. Ha 10 százalékkal nő a bérköltség, az összköltségben egy százalékot jelent! A szolgáltató szektorban persze nagyobb a bérköltség részaránya, de pont ebben a szektorban kiemelkedő a hozzáadott érték tartalom – erre nemrég Csath Magdolna professzor asszony hívta föl a figyelmet. (Irodalomjegyzék 3.) Itt ez a tény ellensúlyozza a bérköltség növekedését. Sub pondere crescit palma! (Teher alatt nő a pálma!) Ha a szolgáltató szektorban „túl magas” a béremelkedés üteme, akkor ez innovációs kényszerként nehezedik a vállalkozóra! Vagy megfelel ennek, vagy „kiszáll”. Ez a természetes piaci verseny! Alois Schumpeter osztrák közgazda ezt nevezte „teremtő pusztulásnak”.² Másrészt, ha emelkednek a jövedelmek (bér és nyugdíj), akkor éppen a szolgáltató szektor számára bővül a piac a leggyorsabban. És ez pont a nyugdíjak emelkedésére érvényes fokozott mértékben! Mint már említettem, a nyugdíjas már nem lakásra, autóra gyűjt, hanem a jóléti szolgáltatásokat veszi igénybe. Persze csak akkor, ha létfenntartásán kívül tud ezekre költeni! A szolgáltató szektorban a piac bővülésével a megnövekedett árbevétel ellensúlyozza a béremelkedés önköltségnövelő hatását!

Az eddig leírtakból következik, hogy nyugodtan emelkedhetnek a bérek és a nyugdíjak a gazdasági növekedés ütemét meghaladó mértékben, mindaddig, amíg a korábbi ábrán látható olló össze nem záródik! Sőt, felhívnám arra a figyelmet, hogy pont ennek az ollónak az irracionális szétnyílása a fő felelőse gazdasági elmaradottságunknak, mert ez a humán tőke, a legfőbb termelési tényező *alulértékelttségét* reprezentálja. Csak egy példa: egy orvos humán tőke értéke a Lajtán túl 80-90 millió forint. Ennyit veszítünk, amikor egy orvos külföldre távozik. Ez két nagy teljesítményű John Deere traktor ára. Ha egy magyar gazda áttolna a Lajtán két darab most vásárolt John Deere traktort azzal, hogy neki nem kell, odaadja az osztrák farmereknek, rohanna vizsgáldni a NAV, a rendőrség, de még a pszichiáterek is. Ha egy kiképzett, diplomás orvos távozik külföldre, ugyanekkora a veszteség! Rohan valaki is vizsgáldni? Nos, az a társadalom, amely így áll ehhez a kérdéshez, csakis vereségre ítéltetett a nagy nemzetközi versenyfutásban!

A magyar közgazda gondolkodásba, de még a laikusokéba is szinte belevésődött az a téves következtetés, miszerint a ciklikus egyensúlyi zavarokért (8-10 évenként) a „túlfogyasztás”, a kormányok felelőtlen „osztogatása”, vagyis a „tücsök nemzet szindróma” a felelős.

2013 óta (amióta Varga Mihály a gazdasági, majd pénzügyminiszter) dinamikus nőnek a bérek, messze az inflációt meghaladva. (Megjegyzem, hogy ma már ez a növekedési ütem is *elégtelen*, hiszen olyan országok értek már be bennünket, mint

Románia és Bulgária. Másrészt ez a béremelkedés csak arra volt elég, hogy 2016-ra újra elérjük a 2008-as év reálbér színvonalát! Tipikus „mókuserék szindróma”!) Mégis kijelenthetjük, hogy ma a béremelkedés húzza magával a magyar gazdaságot, amely így, ha lassan-vontatottan is, de közeledik az *egyensúlyi* növekedési pályához! Amely pályától mindig a fiskális-restríciós csomagok távolították el egyébként. Teljesen hamis az „egyensúly, vagy növekedés” Bokros Lajos-féle dilemmája! (Irodalomjegyzék 8.) Ebből következik, hogy a közhiedelemmel ellentétben Bokros Lajos és Surányi György, valamint egy évtizeddel később Gyurcsány Ferenc és Bajnai Gordon nem válságot kezelt, hanem válságot generált: a V alakú válságot transzformálták W alakúvá, elnyújtva a kilábalást mindkét esetben három évvel! (Irodalomjegyzék 5.)

Fogalmazzuk meg az alapszabályt: ma hazánkban nem a gazdasági növekedés üteme szabja meg a reáljövedelem (reálbér és nyugdíj) növekedésének ütemét, hanem fordítva! (A magyar közgazdák nagy többsége, például Mellár Tamás, „fordítva ül a lovon”!) Ez az ok-okozat viszony mindaddig tart, amíg a korábbi ábrán látható olló be nem zárul! Ha bezárult, akkor „lép életbe” a Madár Péter által felvázolt összefüggés: onnantól kezdve kell a gazdasági növekedés ütemének, valamint a bér- és nyugdíjnövekedés ütemének szinkronban haladnia! Viszont egészen addig a pontig, az olló bezáródásáig, a nyomott bérszínvonal (és nyugdíjszínvonal!), tehát a túl szűk belső fogyasztói piac blokkolja a gazdaságot, és nem engedi kibontakozni a benne rejlő növekedési potenciált. Szerintem ez a potenciál ma akár 6-8 százalék is lehet, ugyanis egy felzárkózóban levő, alacsony bázisról induló gazdaság potenciáljáról beszélünk! Valamint a saját belső felvevő piacát tévedésből önmaga blokkoló ország potenciáljáról! Nem kell tehát félni a bérek és nyugdíjak bátrabb emelésétől! A kiáramló végső jövedelmek a fogyasztás, a piac bővülésén keresztül megteremtik önmaguk fedezetét, folyamatosan, nap, mint nap. Az olló bezárulásáig nem fenyeget a „túlfogyasztás”, a „fedezet nélküli bérikiáramlás” veszélye. A bérinfláció dogmáját pedig illene már végképp elfelejteni a hazai közgazda gondolkodásból! Ugyanez vonatkozik a nyugdíjakra is. Lehet emelni a nyugdíjakat nyugodtan a béremelkedés üteméhez kötve, semmilyen egyensúlyi probléma ebből nem lesz, ellenkezőleg: tovább pörög a gazdaság, és szépen közeledik az *egyensúlyi növekedési* pályához. Ez utóbbi megjegyzés annyit (is) jelent, hogy csökkenni fog az ország eladósodottsága, mert föltáruznak és működésbe lépnek eddig mesterségesen (és tudatlanságból!) elfojtott potenciális tartalékaink.

Nyugdíj (és bér) = beruházás a humán tőkébe

Mint már említettem, 1999–2001 között a legelső Orbán-kormány három lépésben 19 600 forintról 50 000 forintra emelte a minimálbért, ami a többi bérkategóriát is nyomta följebb. A nyugdíjmelés akkori elmaradása viszont súlyos közgazdasági-szakmai hiba volt! (Erre illene Joseph Fouché, Napóleon belügyminisztere cinikus mondása 1804. március 21-én: „Ez több mint bűn, ez hiba volt!”)

A Medgyessy-kormány rögtön, 2002 szeptemberében meglépte az 50 százalékos közalkalmazott béremelést, ami csupán szerves folytatása volt elődje jövedelempolitikájának, azzal a különbséggel, hogy most a nyugdíjak is ezzel együtt emelkedtek. A gazdasági növekedés üteme stabilizálódott 4 százalék körül, az infláció ment lefelé, egészen a 2005-ös év 3,6 százalékáig. (Megint csak: nesze neked bérinfláció!) A GDP arányos államadósság ugyan visszakúszott a 2001. évi 53 százalékról 59 százalékra, de nem a bér- és nyugdíjmelkedés miatt (az ugyanis nem hitelből valósult meg, hanem költségvetési átcsoportosításból), hanem mert elfogyott a privatizálható vagyon addigra. Ne feledjük el, hogy a Bokros–Surányi-féle „egyensúlyteremtő”, „válságkezelő”

megszorító csomag önmagában jelentősen *rontotta* az államháztartás egyenlegét (forrás: Lóránt Károly, Irodalomjegyzék 14.), ám ezt „jótékonyan” elfedték a privatizációs bevételek. Az adósságállomány csökkentésének nagyarányú nemzeti vagyronvesztés lett az ára. A Medgyessy-kormány jövedelempolitikája viszont a folytatás esetén garantálta volna, hogy az adósságráta újra csökkenni kezd, éppen a bér- és nyugdíjemelkedés gazdaságot serkentő hatása miatt. Ne feledjük el, hogy csak egy növekvő gazdaság képes kikeveredni az adósságspirálból, egy zsugorodó gazdaság nem. A Medgyessy-kormány nagyarányú béremeléseinek pozitív hatása volt, hogy egy időre leállt az orvosok külföldre áramlása, pályaelhagyó ápolónők tértek vissza tömegesen a pályára. Minden jó irányban haladt, erre a szocialisták maguk leváltották az egyetlen eredményes, és valóban baloldali kormányukat. Ezzel kezdődött kamikaze repülésük, amely a 2019-es EP-választásokon érte el mélypontját (6,6%): még az MSZP fennmaradása is megkérdőjeleződött.

Sokszor kifejtettem már, hogy a rendszerváltás utáni magyar gazdaságtörténetben 1998–2004, vagyis a legelső Orbán-kormány és a Medgyessy-kormány hét éve képez szerves egységet, és nem a 2002–2010 közötti „elmúlt nyolc év”. Medgyessy politikai bukása után sajnos 2005–2010 között dilettáns kormányok regnáltak, megismételve a Horn-kormány (1994–1998) összes hibáját. A költségvetés hiánya felugrott 10 százalékra, a GDP-arányos államadósság 84 százalékra, az infláció 8 százalékra, lehetett rohanni az IMF-hez mentőövért. A gazdaságpolitikai dilettantizmus betetőzéseként 2008-ban leértékelték a forintot (az IMF előírásának megfelelően egyébként!), elérve a 2009. áprilisi 315 Ft/euró árfolyamot, ami tovább gerjesztette az inflációt, és jött az újabb Bokros–Surányi-csomag: Bajnai Gordon teljesen értelmetlen megszorítása 2009-ben. Csak a 13. havi bér és nyugdíj megvonása 7,8 százalékkal csökkentette a bér- és nyugdíjszínvonalat *nominálisan!* Ilyenre nem volt példa az 1950-es évek óta! A gazdaság azonnal reagált: 6,8 százalékkal zuhant 2009-ben a GDP, ami a harmadik legrosszabb eredmény volt Európában. Ennek törvényszerű következményeként 2010 áprilisában győzött a Fidesz–KDNP koalíció. 2013 februárjáig Matolcsy György volt a gazdaságért felelős miniszter, de sajnos három évig nem adta föl a 2005 óta érvényesülő restriktív politikát, így elvesztegettünk megint három értékes évet! 2012-ben bekövetkezett egy újabb súlyos gazdasági visszaesés, a GDP 1,6 százalékkal csökkent! Nyilván ennek hatására Matolcsynak végül távoznia kellett, igaz, ment az MNB élére, ahol a gyenge forint stratégiájával folytatja ott ahol abbahagyta... (Irodalomjegyzék 11.) De legalább a gazdaságpolitika többi szegmense radikálisan változott Varga Mihály minisztersége alatt, elkezdődött, és azóta is tart a reálbér-emelkedés. (Annnyit tennék hozzá „finomítás-ként”, hogy ez az ütem ma már *elégtelen* a felzárkózáshoz!) Sajnos ez nem igaz a nyugdíjakra, azok csak az infláció ütemével emelkednek, ami pedig súlyos szakmai hiba, túl a kérdés erkölcsi vonatkozásain. Mint korábban kifejtettem, a nyugdíjak is nyugodtan nöhetnek a bérekhez kapcsolva, semmilyen egyensúlyi probléma ebből nem keletkezne, ellenkezőleg: a 2,6 millió nyugdíjas emelkedő fogyasztása gazdaságot dinamizálná még inkább, kitermelve egyben eme nyugdíjemelkedés gazdasági fedezetét is. Nem Erzsébet-utalványra, év végi „nyugdíjprémiumra” lenne szükség, már csak azért sem, mert ezek nem épülnek be a nyugdíjalapba, hanem tényleges, erőteljes nyugdíjmelésre, főként a nagyon alacsony kategóriákban. Svédországban érvényesül egy alapelv: a béreket a teljesítményhez kötik, a nyugdíjrendszerben viszont érvényesül a szolidaritás elve, igyekeznek valamennyire nivellálni, hogy ne legyenek kiugróan magas, de elviselhetetlenül alacsony nyugdíjak sem. Abból indulnak ki, hogy a magas nyugdíj eleve magas bérszínvonalat előfeltételez, vagyis volt lehetősége ezeknek az embereknek aktív életük során megtakarítani.

Szögezzük le: a nyugdíj is ugyanúgy befektetés a humán tőkébe, mint a bér! A tisztességes mértékben emelkedő nyugdíj a humán tőke vagyont gyarapítaná, egyre inkább bevonva a legnagyobb tapasztalattal rendelkező korosztályt a gazdasági vérkeringésbe. Ebbe a vérkeringésbe nyomorgó nyugdíjasokat nem lehet bevonni. Ha a nyugdíjasok megfelelő színvonalon fogyaszthatnának, regenerálódhatnak, például extra gyógykezelésekre, egészségügyi szolgáltatásokra, magasabb árfekvésű élelmiszerekre, utazásra stb. költenének, az önmagában is egy jelentős humán tőke vagyónrészt folyamatosan gyarapodását eredményezné, amelyből a szűkebb értelemben vett gazdaság is jócskán profitálna.

Sajnos a magyar közgazdasági és gazdaságpolitikai gondolkodás leragadt a 30-40 éve már elavult „főkönyvelői közgazdaságtannál és gazdaságpolitikánál”, ami bizony a közgazdaságtan kökorszaka. Hozzáteszem, hogy mindez a megállapítás fokozottan érvényes közgazdasági felsőoktatásunk állapotára is. Ismereteim szerint ma közgazdasági felsőoktatási karainkon sehol sem tanítják a humán tőke elméletet.

Végso következtetés⁴: a nyugdíjakon nem érdemes spórolni, azoknak az éves emelkedését a béremelkedés üteméhez kell igazítani. Ahogy a béremelkedés, úgy a nyugdíjemelkedés is kitermeli önmaga forrását, folyamatosan, némi időbeli késleltetéssel. A nyugdíjas tömeg nem GDP-t fogyasztó eltartott, hanem a GDP-t termelő humán tőke vagyón nagyon fontos része!

Orbán Viktornek helyesen ezt kellett volna mondani ama beszélgetésben: „Bözszi néni, *emelünk*, hogy jól alakuljanak a számok!”

IRODALOMJEGYZÉK

1. Beauvoir, Simon de: Az öregség. Európa Kiadó, 1972.
2. Buday-Sántha Attila: Környezetgazdálkodás. Dialog-Campus Kiadó, 2006.
3. Csath Magdolna: A holnap ma kezdődik. Kairosz Kiadó, 2018.
4. Friedman, Milton: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986.
5. Gazdag László: A Bokros csomag mítosza és a valóság. Laurus Kiadó, 2007.
6. Gazdag László: Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana). Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
7. Gazdag László: A fejlődés természete (Civilizációk). Szamárfül Kiadó, 2011.
8. Gazdag László: Bokros Lajos 140 pontja. Valóság, 2014/5. 81–91. o.
9. Gazdag László: Magyarország agrártörténete. Agroinform Kiadó, 2016.
10. Gazdag László: Környezet-gazdaságtan, környezetgazdálkodás. Kossuth Kiadó, 2019.
11. Gazdag László: Pajzsként funkcionálna az erős forint. Figyelő, 2019/13. 62–63. o.
12. Gazdag László: Merre tovább agrárium? Valóság, 2019/7.
13. Kertész Imre: A végső kocsmá. Magvető Kiadó, 2017.
14. Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó, 2004.
15. Nagy Pongrác: A gazdasági rendszerváltás a kispadról. Akadémiai Kiadó, 2004.
16. Schultz, Theodore Williams: Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983.
17. Veress József: Úton a visszafordíthatatlan felé. Kairosz Kiadó, 2016.

JEGYZETEK

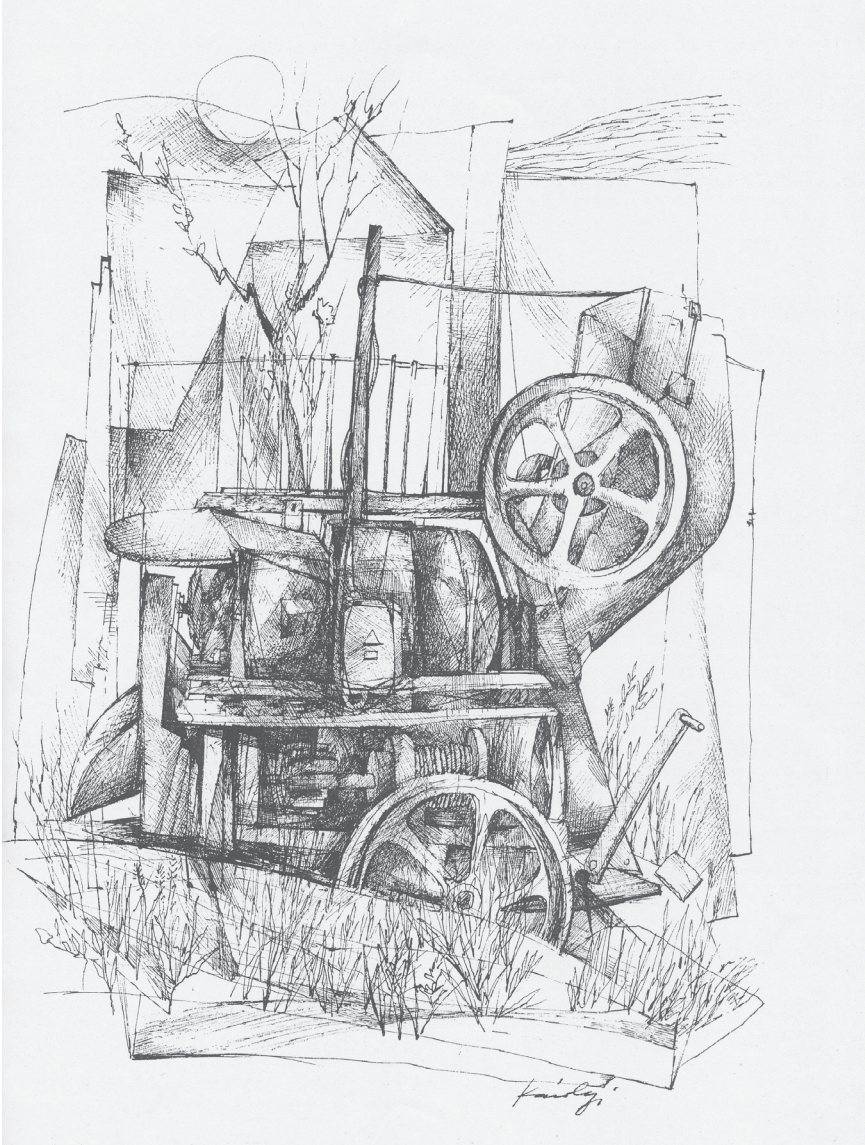
- 1 Milton Friedman. (Infláció, munkanélküliség, 2 Alois Scumpeter (1883–1950, a modern Ausztria monetarizmus. KJK. 1986. A könyv utolsó mon- első pénzügyminisztere 1919-ben) fejtette ki azt, data. 263. o. Friedman idézi Pierre S. du Pont nemours-i képviselő felszólalásából a francia Nemzetgyűlésben 1790. szeptember 2-án.) hogy az egészséges gazdaságban működni kell a „teremtő pusztulásnak”, vagyis a zavartalan piaci szelekciónak, hogy az erőforrások szakadatlanul

áramolhassanak az elavuló, versenyképtelen szférából a modernizálódó, versenyképes szféra felé. Ha ezt gátolja a gazdaságpolitika, például erőteljes redistribúcióval a gazdaságon belül, dotálja a versenyképtelen ágazatokat, vállalatokat, akkor lelassul a technikai fejlődés üteme, az adott ország lefelé csúszik a versenyképességi rangsorban, teret veszít a világgazdaságban.

- 3 1804. III. 21-én hajnalban a vincennes-i erőd árkában agyonlőtték az emigráció egyik ismert

és népszerű alakját, az ifjú Enghien herceget, akit Napóleon külföldről elraboltatott, és egy öllene elkövetett merénylet megszervezésével vádolt, amit viszont nem tudtak bizonyítani. Ekkor hangzottak el Fouché legendás szavai.

4 Ezúton nyilvánítok köszönetet Csath Magdolna professzor asszonynak és Szabó Gábor professzornak értékes észrevételeikért, amelyekkel segítették e cikk szakmai színvonalának emelését.

A Monarchia – Közép-Európa aranykora

Nyugat- és Kelet-Európa között volt, van és lesz egy „... átmeneti, közvetítő szerepkörű határtérség” (Schöpflin György), *Közép-Európa*, *Zwischeneuropa*, a *The Lands Between*. Sokan, így Kundera, Havel, Konrád, e térség államkeretbe való foglalását látják az Osztrák Birodalomban / Osztrák–Magyar Monarchiában. A *Monarchiát*, amely az Európai Unió (egyik) előképének tekinthető, „... voltaképpen *nagyon is modern államnak kell tartanunk; ... a dualista rendszer ... egy fél évszázadra megoldotta a térség problémáit, és lehetővé tett egy nagyarányú átalakítást, modernizációt.*”⁷¹ Ezt a soknemzetiségű, eltérő fejlettségű területekből álló konglomerátumot a bécsi kormány-szerveknek évszázadokig sikerült „az elviselhető elégedetlenség állapotában” tartani.^{1/a} Ez az 1910-ben 52 milliós állam nemcsak dinamikus fejlődést mutatott fel, mint ideális gazdasági egység, de védelmet is nyújtott minden külső – cári orosz és nagynémet – fenyegetéssel szemben. Ferenc József, szárnysegédjének, 1904-ben: „A Monarchia nem mesterséges képződmény, hanem abszolút szükségszerűség a jelenben és a jövőben – a közép-európai nemzetiségi törekvések mentsvára. A Habsburg-ház nélkül a szomszédos országok játéklabdái lennének ezek a néptöredékek, együtt azonban tiszteletre méltó hatalom.”^{71/b} Az elmúlt 100 év eseményei bebizonyították: „... a Monarchia szétverése óta az összes közép-európai nép vesztes.”⁷² „Szinte minden népnek volt mit vesztenie a Monarchia megszűnésével, legfeljebb a szakítás pillanatában ezt nem látták világosan.”^{72/a}

A dunai birodalom területileg a kontinens második, lakosságszámát tekintve harmadik legnagyobb állama volt, az öt európai, akkor világhatalom egyike. Az egységes vámterület és a három kiegyezéssel (1867–68) biztosított stabilitás addig és azóta sem látott gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést tett lehetővé. *A növekedés gyors üteme a Monarchiát – s kiemelten Magyarországot – a világ első 3-5 országa közé emelte; e téren csak az USA, Németország és 1-2 skandináv állam előzte meg.*³ Európában „... a szénkitermelésben harmadik volt, ötödik a nyersvastermelésben és a textiliparban.”^{73/a}

„Malomiparunk már az 1860–70-es években világviszonylatban az élre került; ... a Ganz gyár 1876-tól gyártotta az új típusú hengersizékeket, amelyek forradalmasították az őrlés technikáját. Legsikeresebb gyártmányai: kéregöntésű vasúti kerék és malomberendezések – a Wegmann–Mechwart-féle hengersizékeket a világ minden tájára – Minnesotába is, exportálták.”⁷⁴ Mechwart kiváló mérnök volt, több találmánnyal ... (aki) kiterjesztette a Ganz Gyár gyártási körét vasúti vagonokra, majd 1879-től villamosságai cikkekre is.”⁷⁵ A Ganz-birodalom 1882-ben külön elektrotechnikai gyárral bővült.

Nemzetközi mértékkel mérve is jelentősen kifejlődött a szesz-, cukor-, dohányipar és a fűrészárú-gyártás. „Magyarország lett a világ második legnagyobb lisztexportőre (az Amerikai Egyesült Államok után.”^{75/a} „A fejlődésnek leghatalmasabb emeltyűje a vasúti hálózat kiépítése volt, az 1870-es évektől.”⁷⁶ „Vasútsűrűség tekintetében Magyarország erősen megközelítette Nyugat- és Közép-Európát és megelőzte a dél- és délkelet-európai országokat.”^{76/a} A vasútépítésekkel összefüggésben „... gyors fejlődésnek indultak a nehézipar ágai: a szén- és vasércbányászat, vaskohászat, gép- és járműgyártás: hajó, mozdony, vasúti kocsi.”⁷⁷ A századfordulón Magyarországon 113 gépgyár, 45 vasúti járműépítő és -javító, 3 hajógyár működött; a gyárak harmadrésze Budapesten és környékén.⁸ 1913-ra az acélttermelés elérte a 800 ezer tonnát; „... négy hajógyár működött és az országban gőzturbinákat, traktorokat és gépkocsikat is gyártottak.”^{78/a} „Az iparban

foglalkoztatottak száma 1869 és 1914 között 647 ezerről 1,4 millióra emelkedett. [...] E korszakban Magyarország tiszta agrár-országból fokozatosan átváltozik agrár- és ipari állammá.⁷⁹ Weiss Manfred kis konzervgyára az 1890-es évekre, a csepeli gyárkomplexum kiépülésével a Monarchia egyik leghatalmasabb iparvállalatává fejlődött, fémárúk és hadianyagok, gyalogsági töltenyek és tüzérségi lövedékek gyártásával. Aradon a vagongyár mellett fegyver- és gépgyár létesült, szintén hadianyag-gyártásra szakosodva. Az 1896-ban alakult Egyesült Izzó-lámpa és Villamossági Rt. hamarosan az ország egyik legnagyobb és legmodernebb üzemévé vált. A látványos ipar- és közlekedés-fejlesztést kezdetben osztrák–cseh és külföldi befektetők finanszírozták, majd egyre inkább hazai pénzintézetek, mint a Pesti Magyar Általános Hitelbank, amelyek Bukarestben, Belgrádban, Szófiában és Szalonikiben alapítanak leányvállalatokat, s átveszik – más külföldi bankokkal társulva – Konstantinápoly városi közlekedése és elektromos energia szolgáltatása feletti ellenőrzést. Egész Európában úttörőnek számított az a szövetkezeti mozgalom, amelyet gróf Károlyi Sándor indított el. „1908-an több mint kétezer kereskedelmi, fogyasztási és hitelszövetkezet létezett, a tagok száma meghaladta a félmilliót.”⁸⁰ „Vasutak és kikötők épültek, gyártornyok magasodtak, a mezőgazdasági termelés mennyisége is nőtt. „1864 és 1913 között a búza termelése 285%-kal, a kukoricáé 361, a burgonyáé 750, a cukorrépáé pedig a lenyűgöző 2165%-kal nőtt. [...] A Monarchia mindkét fele virágzott a kiegyezés utáni gazdasági rendszerben: 1850 és 1913 között Magyarország nettó nemzeti terméke (szem előtt tartva az áremelkedéseket) 500%-kal nőtt, míg Ausztriáé 400%-kal.”⁸¹ „A viszonylag gyors növekedés a Monarchiának legalább egyes tartományait már az akkor legmagasabb nyugat-európai színhez közelítette. [...] Megindulhatott az (ipari) szakosodás, specializálódás, amely előbb vagy utóbb a Monarchia minden tartományában kedvező eredményeket hozott. [...] Természetes, hogy az amúgy is fejlett tartományok gyarapodtak a legnagyobb arányban, de a szegényebbek is megindultak a felfelé vivő úton.”⁸² Az egyik legszegényebb országrész, Galícia felzárkózásához jelentős mértékben hozzájárult az európai viszonylatban akkor második legnagyobb hozamú kőolajforrások kitermelése. „Az 1892-ben törvénybe iktatott reform értelmében Ausztria-Magyarország is áttért az aranyalapra; a forint helyét 1 : 2 arányban a korona váltotta fel, az első világháborúig Európa egyik legszilárdabb pénze.”⁸³ Emelkedett az életszínvonal és a lakossági megtakarítás összege. A gazdaság növekedett, szinte minden iparág virágzott, az 1900-as év külkereskedelmi mérlege 247 millió korona aktívát mutatott. Az állam tovább fűtötte a konjunktúrát, 1904-ig majdnem egymilliárd koronát pumpált bele a gazdaságba. ... Mind a bécsiek, mind Ausztria többi lakója reménykedéssel és bizakodással várta az új évszázadot, mindenki hitt a haladásban, ha ... áttekintették mindazt, amit elértek: ... vezetékes víz, elektromos közvilágítás, teli kirakatok, telefon, automobil, repülő szerkezetek – minden téren fellendülés a közlekedésben, technikában, tudományban, a társadalomban és a politikában; ... sokaknak jobban ment a soruk, az emberek egészségesebbek voltak...^{83a}

Világviszonylatban is kiemelkedő technikai megoldások születtek a városi közlekedésben: Bécs „190 km hosszú villamoshálózata ... az akkori Európa legjobban kiépített létesítményének számított. Az Otto Wagner tervezte városi vasút mind a mai napig városépítészeti remekműnek minősül.”⁸⁴ Budapesten 1887–89-ben indult meg a villamosközlekedés, és 1896-ban Ferenc József felavatta a kontinens első, London után második földalatti villamos-vonalát. A Birodalom „... vasútjai szállítják az olasz árukat az Alpokon keresztül, a Távol-Kelet termékeit a francia és az angol vevőkhöz; gőzhajói bonyolítják le a forgalom legnagyobb részét a Földközi-tenger távoli területein. Az ... egységes vámrendszer és a korábban ismeretlen nagyvonalúság megkönnyítette a mozgást, a hasznát hozó cselekvést,

és százezrekben ébresztette fel a szunnyadó tetterőt.” (Idézet Gustav Freytagtól) „A gazdasági csodaszámba menő ipari fejlődés, a robbanásszerű városnövekedés, a tudományos eredmények, találmányok ... a kulturális élet, a zene, irodalom, építészet sikerei világszerte elismerést vívtak ki. [...] Ferenc József hosszú, három emberöltőt átfogó uralkodása [Viktória királynőéhez hasonlóan – AL] a stabilitás látszatát kellette. [...] A kor társadalmának szerkezete az ország legtávolabbi tartományában is nagyjából azonos volt; az épületek ... többé-kevésbé egységes kulturális erőterben keletkeztek. Az 1867 és 1918 közötti fél évszázadban a neogótikus templomok, szecessziós fürdőpavilonok, neoreneszánsz bérházak, klasszicizáló bankok, kubista villák tömege épült.¹⁵ „A „Ringstrassék” stílusa egységes birodalmi stílus volt: Linz és Lemberg, Brünn és Szarajevó, Czernowitz és Trieszt mind a birodalom fővárosának mintájára épült, s a kétfejú birodalmi sas otthon érezhette magát a színházak, bankok, kaszinók és pályaudvarok homlokzatán.”^{15/a} A máig használatban lévő városházák, színházak (Fellner és Helmer), iskolák, pályaudvarok és laktanyák bizonyítják a térség (nyugat-)európai jellegét, s kiemelten a *szecesszió* (O. Wagner, Hansen, Olbrich, Loos, Lechner)¹⁶ és annak népi-nemzeti változatai.¹⁷

Megteremtődött a villámgyors modernizálás előfeltétele: „... *Bécsre és Budapestre aranykor köszöntött.* [...] Budapest neofita újító buzgalmában modellként New York párhuzamosan és éppoly viharosan végbemenő fejlődését tartotta szem előtt.”¹⁸ Rudolf trónörökös szerint Budapesten szabadelvű a légkör, (és) „... ezt a szép várost büszkén lehet mutogatni az idegeneknek; élet van benne, lendület, öntudat és jövőbe vetett bizalom”. Ahogyan John Lukacs írja a századforduló Budapestjéről készített nagyszerű, hangulatos „történelmi arcképében”: „Idegenek, ha ellátogattak ide, ámulva nézték a modern nagyvárost, első osztályú szállodákkal, táblaüveg kirakatokkal, villamosközlekedéssel, jól öltözött férfiakkal és nőkkel, és a világ legnagyobb parlamentépületével, amely már csaknem készen állt.”^{18/a}

„A liberalizmus legfőbb bázisa a német és zsidó polgárság volt. [...] A világon egyetlen állam sem adott nagyobb összegeket kulturális célokra, mint Ausztria.”^{18/b} Rudolf „Őrség a Lajtán” című, Tisza Kálmán személyét és politikáját magasztaló cikkében pedig ezt írta: „Magyarország, mint Kelet Angliája, egyedül ragaszkodott az alkotmányos elvekhez olyan időkben, amikor elnyomtak minden szabadságmozgalmat, a felvilágosodás és a haladás fellegvára volt.”^{18/c}

Bécs egyik külvárosában hatemeletes férfiszállás épült 1905-ben, amely „... Európa egyik legkorszerűbb otthona volt, villanyvilágítással, legmodernebb központi fűtéssel. ... az 544 lakó¹⁹ számára külön-külön hálófülke állt rendelkezésre; a tisztaságot példamutató módon biztosították, és közösségi helyiségek tették lehetővé a tanulást és a társas életet. [...] Könyvtárszoba állt a lakók rendelkezésére, napilapokkal; háziiorvos tartott ingyenes rendelést: a könnyebb betegeket gyógyította, a maródiak szobájában; az olcsó szállás test- és lélekápolási lehetőséget is jelentett.²⁰ „A pavilon-szerűen kialakított, parkosított lainzi szeretetotthon kórházépületeivel együtt ma is üzemel, felépülése idején pedig – Lueger keresztényszocialista polgármester (1897–1910) városvezetése alatt – az akkori Európa legmodernebb egészségügyi intézménye volt.”²¹ Lueger, Bécs „polgár-császára” tevőlegesen előmozdította az akkori világ hatodik legnagyobb, kétmilliós városának jólétét – Bécs az ő hivatali ideje alatt vált korszerű világvárossá. Önkormányzati tulajdonba vette az addig külföldi tőkés társaságok kezében lévő közműveket: a gáz- és elektromos áram-szolgáltatást, a közlekedési vállalatot. A hulladékgazdálkodásban is csak később megvalósuló gyakorlatot követett: „... el kell égetni a háztartási hulladékot, és ... fel kell használni elektromos áram termelésére. Az utcai szemetet [lovak!] ezzel szemben trágyaként kell értékesíteni.”²²

Lueger polgármestersége alatt „... a bécsi zsidók egyenjogú polgárokként háborítatlanul éltek ... a gyűlölet mérge és egymás kiirtásának vágya még nem hatolt be a kor vérkeringésébe.”^{22a}

Az Ausztriával nem éppen barátságos Bismarck ezt írta uralkodójának, I. Vilmosnak 1879-ben: „*Szociális tekintetben* valamennyi nagyhatalom közül talán Ausztriában vannak a legegészségesebb belső állapotok és a császári ház uralma valamennyi nemzeti-ségnél szilárdan áll.”²³ A Taaffe-kormány a német birodalmi munkástörvényhozáshoz hasonlóan az 1880-as években ipar- majd munkavédelmi törvényt hozott, amely 11 órában maximalta a munkanapot, bevezették a kötelező balesetbiztosítást.²⁴ „Anglia és Svájc után a Monarchiában valósították meg először a munkások balesetbiztosítását, korlátozták a nők és a gyermekek munkaidejét. Korszerű, fejlett statisztikai tevékenység is először a Monarchiában alakult ki.”²⁵

Magyarországon az 1884-es ipartörvény „... létrehozta az iparterületeket, a gyári felügyeletet és intézkedik a tanoncoktatás megszervezéséről.”²⁶

Darányi Ignác minisztersége idején (1895–1910) több mint 50 törvény rendezte és európai szintre emelte a mezőgazdaság szakirányítását, az oktatási-kutatási tevékenységet,²⁷ javította a társadalom 25%-át kitevő mezőgazdasági munkások életkörülményeit.

A nagybirtokokon alkalmazott ún. gazdasági/uradalmi cselédek számára (családtagokkal 1,3 millió fő) cselédlakások épültek, szabályozták a természetbeni juttatásokat, az állattartást, biztosítani kellett a gyerekek iskolába juttatását, bevezették a biztosítást, betegsegélyt és egy minimális nyugdíjat, segélypénztárak létesültek.²⁸

A Monarchiában az oktatás összhangban volt az akkori nyugat- és észak-európai gyakorlattal. Ciszlajtániában 8 osztályos népiskola működött. Magyarországon tankötelezettség volt 12, az ismétlő iskolákban 15 éves korig. A 4 elemi iskolai osztály elvégzése után továbbtanulásra nyílt lehetőség a szakmunkásképzést szolgáló tanonciskolákban és 4 osztályos polgári iskolákban, a 8 osztályos humán és reátagozatos gimnáziumokban. Az 1870-es években 5 román tanítási nyelvű gimnázium és 6 tanítóképző működött Magyarországon. Főiskolai szintű képzés folyt a jogi, mezőgazdasági, bányászati, kohászati, erdészeti és művészeti akadémiákon, műszaki téren az ún. technológiákon. A legmagasabb tudományos és kutatóközpontokként is működő egyetemek álltak a piramis csúcán. A milliós nagyságrendű hadsereg, flotta és a kifejlődőben lévő légerő^{28a} tisztjeit középfokú bentlakásos kadetiskolákban és szakosított (pl. műszaki) hadiakadémiákon, valamint a bécsújhelyi vezérkari akadémián képezték. A magyar „... 1868-s népiskolai törvény a népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra^{28b} alapozta” – a későbbiekben törekedtek a jobban ellátott – községi/állami iskolák kiterjesztésére. Az állampolgári egyenlőség gyakorlati megvalósításaként elrendelték, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást”. Az elemi népiskolákban – még az állami iskolákban sem! – tantárgyként sem tanították a magyar nyelvet. „... Eötvös törvénye ... a korabeli Európa legmodernebb oktatási törvénye volt, hiszen Angliában csak 1882-ben vezették be a kötelező elemi iskolai oktatást.”²⁹ A közös hadsereg vezényleti nyelve a német volt (a honvédségnél/domobranstvo a magyar, illetve a horvát), de a hagyományosan nagy önállósággal rendelkező ezredekben a kiképzésnél használatos, regiment nyelv a besorozott legénység anyanyelve volt.³⁰

A Monarchiában 1878 után 13 „néptörzs” élt (ha a ruszinokat és a zsidókat is annak vesszük). Kollektív/közösségi jogait csak (nemzeti – görögkeleti-görögkatolikus) – *egyházaik autonómiáján* keresztül gyakorolhatták. Egyéni jogait a birodalom nyugati és északi felében (Ciszlajtániában, ahogyan akkor nevezték) az 1867-es „decemberi” liberális alkotmány^{30a} 19. paragrafusá biztosította: „Az állam minden néptörzse

egyenrangú, és mindegyiknek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megóvása és ápolása,” „... mert minden néptörzs különleges előnyeit a nagy egész javára hasznosítja.”³³¹

Az ősi területi autonómiák továbbélését biztosították a *tartományi parlamentek*, „amelyek a számukra kijelölt nem is nagyon szűk körben törvényeket is hozhattak” a *birodalmi tanács*, tehát a központi, bécsi parlament mellett. (Magyarországi viszonylatban a horvát Szábor.) „A kisebbségek védelmére és a többségek általi leszavazás kivédésére *nemzeti kúriákat* létesítettek” – ezek elsősorban a cseh országrészekben játszottak jelentős szerepet. Ez az alkotmány biztosította az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, a vallás-, lelkiismereti tudományos és tanzabadságot, elválasztotta a bírói és végrehajtó hatalmat. Az alkotmány „... szigorú betartását Ferenc József császár személyesen garantálta.”³³²

Az uralkodó „... hűen a Habsburgok eszményéhez – igyekezett »népeinek igazságos atyja« lenni, és minden alattvalójával, függetlenül nemzetiségétől, egyformán bánni. Az ő személye szavatolta, hogy szükség esetén még a legszegényebb galíciai rutén vagy zsidó is Bécsben, a császárnál kikövetelheti jogait. *Főleg a zsidók találtak biztos menedékre a szigorú jogállamiságban.*”³³³ Az alkotmányban biztosított nemzeti jogok megsértése miatt az egyes állampolgárok panaszt tehettek az alkotmánybíróságnál.³⁴

Ferenc József „Ausztria valamennyi néptörzsének” – és nem csak az osztrák-németeknek – a császára volt, akiknek „uralkodója és atyja” akart lenni. Számára nem léteztek nemzetek, csak örökös tartományok és néptörzsek, melyek mint az ő alattvalói, egyenlőek. Az ő világában csak „böhmisch” volt, nem csehországi csehek és németek.^{34/a}

Magyarországon az „egységes és oszthatatlan” magyar politikai nemzetek, „... melynek a *hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozik (is), egyenjogú tagja.*” E nemzetiségeknek – a némettől az oroszig/ruszinig – a magyar is csupán egyike volt. A nagy liberális nemzedék vezető személyiségei, Deák, Eötvös, Andrássy szerint, akik 1848 szellemében kívánták rendezni hazájuk és a magyarság viszonyát Ausztriával és az öt nemzetiséggel,³⁵ „... az egyedüli út, mely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes biztosításában kereshető.”³⁶ Ők „[a] nemzeti kérdést a liberalizmus szellemében, a polgári szabadságnak és a szabad nyelvhasználatnak nemzetiségi különbségekre való tekintet nélküli biztosítása alapján kívánták rendezni.” Az 1868-as nemzetiségi törvény, amely európai és világviszonylatban is egyedülálló volt,³⁷ bizonyos kollektív/csoportjogokat is biztosított, így a már említett egyházi autonómiát; „... bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket – beleértve az iskolákat – létesíteni, s azok nyelvét szabadon meghatározni.” A községek maguk határozták meg jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket. A törvényhatóságokra/megyékre ugyanez vonatkozott, amennyiben a képviselő-testület tagjainak legalább ötöde (20%) óhajtotta.³⁸

H. Wickham-Steed és R. W. Seton-Watson brit újság- és közírók, közvélemény-formálók műveikben öt uralkodó „népfaj”-ról írtak: a németről, magyarról, lengyelről, horvátról, és zsidóról, mint a politikai és gazdasági rendszer haszonélvezőiről.³⁹ A dualista államberendezés közz jogilag és a gyakorlatban biztosította az osztrák-német és magyar hatalmi pozíciót: a német volt a birodalom „lingua franca”-ja, az államigazgatás és a közös hadsereg vezényleti nyelve; „Transzlajtániában” egyre inkább a magyar játszotta ezt a szerepet. Az 1867-es osztrák-magyar *kiegészést* követte az 1868-as magyar-horvát, és a galíciai osztrák-lengyel, melyek uralkodó helyzetet biztosítottak területükön a horvátoknak és a lengyeleknek – ezáltal a *dualista államberendezés lényegében*

„*quadrialistára*” bővült. Az ötmillió *lengyelség* teljes társadalmat alkotott, arisztokratáktól a munkásokig. „A Monarchián belül a lengyel nemzet politikailag privilegizált helyzetbe került; soha nem került sor lengyel- és katolikus-ellenes intézkedésekre, mint Orosz- és Poroszországban, majd a második német császárságban. A birodalomba való beilleszkedésüket két tényező erősítette: katolikus vallásuk, amely az állam domináns felekezete volt, és az az autonómiával nyújtott szabadság, amely a lengyel nyelv, kultúra, s valójában az államiság tovább élését biztosította, így Galiciát mindenki a lengyel nemzetegyesítés Piemontjának tekintette. De addig is kölcsönösen előnyös együttműködés alakult ki a bécsi központi kormányzattal, melynek mindig volt néhány lengyel (arisztokrata) tagja.⁴⁰ Az 516 tagú Birodalmi Tanács „lengyel klub”-ja a maga 80 körüli tagságával az egyik legbefolyásosabb frakciót alkotta. A lengyel képviselők „zárt nemzeti politikát folytattak, és az állam összetartása jegyében működtek”. „Az osztrák parlamenti rendszer aligha működhetett volna, ha a Reichsrat lengyel frakciója nem támogatja az egymást követő kormányokat.”⁴¹ A közigazgatás, a bíróságok és oktatás nyelve a lengyel volt. Lembergben (Lwow/Lviv), a fővárosban, tartományi gyűlés és egyetem, Krakkóban az ősi lengyel egyetem és tudományos akadémia működött; – ezeken az egyetemeken tanult a másik két megszállt országrész lengyel fiatalságának színe-java.⁴² Vonzó volt a lengyel nemesi életforma, és a társadalmi felemelkedés útja is a lengyellé váláson át vezetett (hasonlóan a magyarországi folyamathoz) – így igen sok rutén – akik később ukránként határozta meg magukat –, német és zsidó követte ezt az utat. A birodalmon belül tovább élt a hagyományosan jó lengyel–magyar viszony. „... Ferenc József (is) kedvelte a lengyeleket, főképp lekötelező modoruk és kompromisszumkész-ségük miatt; ezeket a tulajdonságokat a rámenős németek és a kellemetlen csehek után nagyra becsülte és fontosnak tartotta, politikai szempontból is.”^{42a}

A 800 évig magyar társországnak, *Horvátországnak* közel harmada (Dalmácia, Isztria, szigetek) ugyan az osztrák térfélen maradt, de „... az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés Európában példátlanul széles körű önkormányzatot biztosított a horvátoknak. [...] Az egyezmény leszögezte ... hogy Horvátország külön territóriummal bíró politikai nemzet, s belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír.” Az autonómia kiterjedt „... a beligazgatási, vallási és közoktatási ügyekre, (népiskolától az egyetemig), valamint az igazságügyre.” A törvényhozás a zágrábi szábort illette, a végrehajtó hatalmat az „autonóm országos kormányzat” gyakorolta, élén a szabornak felelős bánnal (miniszterelnökkel). A bánt a magyar miniszterelnök ajánlására az uralkodó nevezte ki. A szábor a budapesti országgyűlésbe 29, a határőrvidék felszámolása („polgárosítása”, tehát a megerendszerbe való beillesztése), 1881 után 40, a főrendi házba 2 képviselőt küldött, akik horvátul szólalhattak fel. A budapesti kormányban egy tárca nélküli „horvát-dalmát” miniszter foglalt helyet. A minisztériumokban horvát osztályokat állítottak fel, melyekben horvát „honfiakat” kellett alkalmazni. Horvátország megtarthatta az adóbevételek 44-45%-át.⁴³ Hatalmas – igaz, erdőirtásokkal járó – gazdasági fellendülés indult, német, cseh, magyar ipari szakemberek és földet vásárló parasztok, mezőgazdasági munkások beáramlásával. S ami elképzelhetetlen lett volna, mondjuk, az írek, bretonok vagy katalánok esetében, a magyar honvédségen belül megszervezték a domobranstvót, horvát vezényleti nyelvvel. A középületeken horvát címer díszlett és horvát zászló lengett. S ha voltak is súrlódások, megoldatlan kérdések (Fiume/Rijeka hovatartozása) a magyar kormányzattal, a bécsi központi hatalom iránti hűség rendíthetetlen maradt 1918-ig; a horvát ezredek az utolsóig küzdöttek – a tiroliakkal, magyarokkal és bosnyákokkal együtt – az olasz fronton; ezt még Lloyd George is felemlgette a békekonferencián...

A *csehek* alkották a harmadik legnagyobb, 6,5 – 7 milliós népességet (a 12 millió német és 10 millió magyar után), és a történelmi cseh királyság három országrésze – Cseh- és Morvaország, (a maradék) Szilézia – volt a birodalom legfejlettebb, legiparosodottabb régiója – ebből következően a cseh társadalom a legpolgáribb.⁴⁴ „A cseh nemzeti mozgalom, melynek vezetője a gyorsan fejlődő, erősödő burzsoázia volt, lett a Monarchiában a legerősebb, legnagyobb súlyú nemzetiségi politikai tényező.”⁴⁵ „A cseheknek nagy előnyt jelentett, hogy náluk fejlődött ki a Monarchia vezető ipara ... a társadalmi felépítésben a cseh volt a „legkapitalistább” nemzet, erős, magabiztos polgársággal és jókora munkásosztállyal.”⁴⁶ „A beruházási javakból is bőven részesülve, fejlett ipart hoztak létre, s nyugat-európai életszínvonalon éltek. Mindezeket túl az »ifjú csehek« [Masaryk és társai – AL] vezetésével tudatosan építették saját nyugati diplomáciai kapcsolati hálózatukat.”^{46a} Hitler, akinek ott tartózkodása idején, az 1900-as évek elején Bécs volt a legnagyobb cseh város, 1942-ben így nyilatkozott a csehekről: „Valamennyi szláv között a cseh a legveszélyesebb, mivel szorgalmas, fegyelmezett, rendszerető. [...] A csehek jobbak voltak, mint a magyarok, románok, és a lengyelek. Kialakult egy szorgalmas kispolgárság. [...] Hány cseh kódorgott ifjúkoromban Bécsben ... s addig ügyeskedett, míg jelentős állami, gazdasági és egyéb pozíciókra nem tett szert.” „Nézőpont kérdése, vajon a bécsiek egynegyede vagy a fele származott-e a cseh tartományokból; ... 1910-ben minden ötödik bécsi lakos cseh anyanyelvű volt, és kétszer annyi cseh tanonc [ipari tanuló – AL] volt a városban, mint német.”⁴⁷ „A csehek születési rátája jóval magasabb volt, mint a németeké” – ez is egyik oka volt Bécs és természetesen a csehországi városok cseh jellege megerősödésének. „Prága a 19. század elején főként németek által lakott város volt, és a század végére túlnyomóan cseh többségű központtá változott.”⁴⁸ A 13. században német telepések által alapított dél-csehországi Budweis/České Budějovice „... 1850 körül szinte teljesen német város volt; ... 1910-ben a németek a város lakosságának mindössze 38,2%-át képviselték, csökkenő arányban. [...] 1909-ben az Alldeutsches Tagblatt ezt írta: ... Prága már elesett, Brünn súlyos harcot vív ellenfelével, Bécszet pedig a németek szégyenére, a kontinens legnagyobb cseh városának nevezik manapság. [...] Számos kis cseh takarékpénztár mellett Bécsben 1912-ben négy nagy cseh bank működött.”⁴⁹ A cseh bankok, hitelintézetek terjeszkedtek a szlovák, szlovén és horvát-lakta területeken, s mivel nyitva állt előttük a Monarchia teljes piaca, jelentős mértékben hozzájárultak Bosznia-Hercegovina gazdaságának kiépítéséhez is – nem kevés haszonnal számukra. A bécsi kormányban mindig volt egy vagy több cseh miniszter; nemcsak arisztokraták, hanem polgári származásúak is. „A bécsi arisztokraták többségét ... csehországi családok alkották. Ők voltak Bécsben a hangadók, közülük kerültek ki az udvar magas rangú méltóságai és tisztségviselői, ők irányították a társadalmi életet...”⁵⁰ A gazdasági-társadalmi fejlődés feltartóztathatatlanul magával hozta a cseh nemzeti újjászületést. „Az 1860-as évek elején a Sokol/Sólyom tornaegylet a cseh nyelv és kultúra hatásos terjesztésébe fogott ... 1882-ben a prágai egyetemet kettéválasztották egy német és cseh intézményre,⁵¹ 1883-ban nyílt meg a nemzeti színház.”⁵² Országszerte, sőt Bécsben is, sorra alakultak és fejtettek ki eredményes tevékenységet a cseh tűzoltó-, torna- és takarékegyesületek, olvasóköri, dalárdák, természetjáró klubok és kerékpáros egyesületek.⁵³ Több nyelvhasználatra és közigazgatásra vonatkozó rendelet nyomán 1905-re a cseh országrészekben a cseh nyelv egyenjogú lett a némettel. 1914–15-ig a cseh társadalom döntő többsége sajátjának érezte a Monarchiát, s még a politikai pártok vezetői is, a katolikus néppártiaktól az agrárpárton át a szociáldemokratákig „... a Monarchián belül gondolkodtak.”⁵⁴ „A cseh csapatok (is) viszonylag sokáig jól harcoltak az olasz fronton, és nagyon sok cseh teljes tudatában volt annak, hogy jövőjük a Habsburg Monarchián kívül egyáltalában nem biztos...”^{54a}

A 4 millió rutén (ukránnak csak később kezdték nevezni őket) és félmillió ruszin Galíciában lengyel, Kárpátalján magyar uralom alatt élt, de sokkal jobban, mint néptársaik a cári Oroszországban, ahol 1863-ban betiltották az ukrán nyelv használatát, 1875-ben pedig felszámolták, az (orosz) ortodox egyházba kényszerítették nemzeti egyházukat, az unitust/görögkatolikust. Ezzel szemben a Monarchiában nyelvüket szabadon használhatták, egyházi autonómiájuk révén anyanyelvi oktatásuk biztosított volt, intézményeik virágoztak. A főváros, Lemberg ukrán szellemi központ is volt. „Ukrán tanítási nyelvű főiskolák működtek, ukrán tanszék a lembergi egyetemen, ukrán tanárokkal, egyéb értelmiségiekkel. [...] Galícia volt az a hely, ahol az igen nagy létszámú ukrán nemzetiségű értelmiség állást vállalhatott, mert Oroszországban ez lehetetlen volt, ha csak az oroszokhoz nem asszimilálódott. [...] Létezett egy Sevcenko Társaság, ez egy ukrán akadémia szerepét töltötte be.” A felosztás körülményeiből következően a lengyel és ukrán értelmiség „... mindkét nemzet esetében pillanatnyi megoldásként elfogadta a Monarchiát, mint nemzete létének még viszonylag legjobb biztosítékát”. „Az ukrán nemzet fennmaradása csak Galíciában tűnt valószínűnek.”⁵⁵ „Az osztrák Galícia az ukránok számára is amolyan Piemont lett, »a külvilágra nyíló ablak«.”⁵⁶

A 3,5 milliós románság nagyjából fele-fele arányban volt ortodox és görögkatolikus; egyházi alsófokú népiskoláikban – melyek számosabbak voltak, mint a királyságbeliek – anyanyelvi oktatásban részesültek. Értelmiségük egy része az önálló Románia kialakulása (1857, 1878) után már az elszakadás-egyesülés propagátora, de ennek csekély hatása volt a tömegekre, a túlnyomóan paraszti társadalomra. Már csak azért is, mert mindenki számára világos volt, hogy a Monarchia nagyobb biztonságot, európai perspektívát nyújt, mint az orosz fenyegetés árnyékában élő Regát. Bankjaik, lapjaik, egyesületeik szabadon működtek.^{56a} A békekonferenciára készített „Peace Handbooks” sorozat angol szakértője így írt a románok helyzetéről: „A románok minden téren sokat nyertek 1867 óta ... (s így) nem könnyű megállapítani akar-e Romániához csatlakoznia az erdélyi románság; ... annál is inkább, mert az ottani közigazgatás jó: fenntartja a törvényt és a rendet; az igazságszolgáltatás nem korrupt; a rendőrség hatékony; az élet- és vagyonszolgálatok tökéletes. ... Nem világos, hogy a *Bánát románjai akarnak-e Romániához csatlakozni. Mindenesetre sokkal jobban élnek, mint a romániai parasztság.*”⁵⁷

A Galiciától leszakadt, legkeletibb koronataromány, Bukovina népessége – csaknem azonos arányban román, ukrán, lengyel és zsidó – nyelvhasználati, oktatási, kulturális autonómiát élvezett. Az egyetem – részben a jiddis nyelvű zsidóságra való tekintettel – német nyelvű volt. A csernovici intézményekbe, kávéházakba több mint 260 hazai és külföldi folyóirat, napilap járt.

A „központi mag”-hoz tartozó szlovákság (2 millió) jelentősen polgárosult volt. Vékony értelmiségi rétegük (lelkészek, tanítók, ügyvédek, tisztviselők, vállalkozók) megoszlott: a népesség 20%-át alkotó evangélikusok a csehekkel (és az oroszokkal – pánszlávok!) való együttműködés hívei voltak (bibliájuk, énekeskönyvük (ó)cese nyelvű volt) – politikailag ők képviselték a csehszlovakizmust, míg a katolikus néppártiak autonómiára törekedtek, Magyarországon belül – egészében véve együttműködő és lojális polgárai voltak a Monarchiának.⁵⁸ Sikeres iparosodás zajlott a Felföld északnyugati részén, hasonlóan a maihoz. Sokan dolgoztak a nagyvárosok (Bécs, Budapest, Prága) nagyszabású építkezésein. Tény, hogy többszázezren lettek magyarrá a városokban és a Felföldön, de az is, hogy több száz száz, magyar és ruszin település vált szlovák többségűvé a felszínés magyarosítás ellenére, főleg az ország északkeleti megyéiben. Hűségük a fennálló rendhez szilárd volt; ezt az is bizonyítja, hogy a magyarok és a németek után a szlovák hősi halottak aránya volt a legmagasabb a „Nagy Háború”-ban. Otthon voltak és

maradtak a Kárpát-medencében – csupán a magyarokkal való együttélést cserélték fel a csehekkel 70 évre... „A háború kezdeti éveiben a szlovákok és az erdélyi románok tételnek voltak, soraikban dezertőrt alig lehetett találni. ... (sőt) a legjelentősebb cseh pártok is Habsburg-párti politikát folytattak, ki lojalitásból, ki félelemből, ki pedig opportunizmusból. Még 1917 januárjában is elítélték Masaryk és Beneš külföldi tevékenységét.”⁵⁹

A szerb társadalom is a polgárosultabbak közé tartozott (kereskedők, földbirtokosok). Az önállóvá váló fejedelemség, majd királyság politikai-gazdasági-kulturális életének megszervezésében-működtetésében jelentős szerepet vittek a „prečani”, Magyarországon tanult, oda áttelepült értelmiségiek.⁶⁰ Noha az újvidéki polgármestert és parlamenti képviselőt, S. Miletićet azzal vádolták és ítélték el, hogy „... háború esetére kilátásba helyezte a magyarországi szerbek felkelését és Szerbiával való együttműködését”,⁶¹ és a valóban kitört orosz–török háborúban (1877–78) a szerbek régi támogatójukkal, Oroszországgal rokonszerveztek, míg a magyar társadalom a törökökkel, az orosz-orientációnak és az egyesülésnek nem volt reális alapja az 1903-as királygyilkosságig, amíg Szerbia a Monarchia vazallus államaként politizált – azt követően az osztrákot orosz–francia befolyás váltotta fel. A sokszázados határőrvidéki hagyományokból következően a szerb és horvát katonatisztek mindvégig fontos pozíciókat töltöttek be a hadseregben: az 1914-ben kitört háborúban a boszniai-szerb, kárpáti, majd olasz front egyik főparancsnoka a szerb-ortodox Borojević volt.

A legműveltebb, legmagasabb munkakultúrájú délszláv nép, a milliónál népesebb *szlovén*, szétszórva három osztrák koronatarományban (Stájerország, Krajna – ahol többséget alkottak –, Tengermellék Trieszttel, a legnagyobb szlovén várossal), a teljes elnémetesedés állapotában volt, különösen a városokban. Veszély fenyegette őket a horvátok részéről is, akik önálló népiségüket tagadták, mondván, hogy ők csupán „alpesi horvátok”. A valójában a déli és nyugati szlávok között álló, a csehekhez hasonló mentalitású, régiókként eltérő nyelvjárást beszélőkből kedves professzorom, Niederhauser akadémikus szerint az értelmiségiek „csináltak” népet, akik „... nem gondolhattak másra, mint hogy a császár oltalma alatt találják meg boldogulásukat. Ha nyelvi igényeiket kielégítik, akkor nincs is más igényük, mint hogy hódolattejes alattvalói legyenek Ferenc Józsefnek.”⁶² „Saját alsó és középfokú oktatásuk kiépült. [...] A *birodalmon belüli helyzetükkel voltaképpen meg voltak elégedve*, valamiféle délszláv egység gondolata még nemigen kísértette meg őket. [...] A világháborúig politikai igényekkel nem jelentkeztek.”⁶³

A nyolcszázezes *olasz* népesség szintén szétszórva élt Dél-Tirolban, az Isztrián és Dalmáciában, erős és befolyásos polgári-értelmiségi réteggel, melyek egy része kifelé tekintett az olasz állam 1871-es megalakulását követően – ez volt az „irredenta”, noha kedvezményezett helyzetben voltak a vegyes népességű, horvát-szlovén többségű területeken Isztriában, Dalmáciában, ahol sok évszázados uralkodó helyzetük fenntartására törekedtek. A lengyelekhez hasonlóan az államigazgatás minden szintjén számarányukat meghaladóan töltöttek be vezető pozíciókat.

A *bosnyák-muzulmánok* megőrizhették társadalmi struktúrájukat, földbirtokaikat és élvezhették az egyre gyorsuló gazdasági-kulturális fejlődés előnyeit. Az iszlám 1908-tól bevett vallásként írhették tovább. Az osztrák–magyar vezetés kedvezményekkel igyekezett megnyerni őket az akkor még szerb többségű Bosznia-Hercegovinában. Sikerral, mert a bosnyákok 1918-ig, az utolsóig kitartó katonai alakulatok között voltak.

„Rövid távon még azok a nemzetek is egyetértettek a Monarchia fenntartásával, amelyeknek nagyobb része ... valamelyik szomszédos államhoz tartozott. Amelyek csak a Monarchián belül éltek, akár hosszabb távon is egyetértettek ezzel a helyzettel, persze

csak azzal a feltétellel, hogy a Monarchiát nemzetek szerint föderalizálják. [...] A századvég Európájában (ez) az egyetlen elfogadható megoldás volt. [...] 1911-ben a morva tartományban [és Bukovinában, Galiciában 1914-ben – AL] tettek is lépéseket ebbe az irányba.⁷⁶⁴ „A háború kitörése után egyetlen nemzetiség sem követelte függetlenségét, vagy nemzete nagyobb részéhez való csatlakozást. [...] A Monarchia politikai, gazdasági és szociális szempontból vizsgált, az első világháborúig elért eredménye nem minősíthető rossznak, ... ám még inkább pozitívnak hangsúlyoznám ezt a teljesítményt.”⁷⁶⁵

A zsidóságot – a cári, majd a szovjet Oroszországtól és az utódállamoktól eltérően – a Monarchiában nem tekintették nemzetiségnek, így csak az egyházi statisztikákban szerepeltek. Az 1867-es emancipációs, majd az 1895-ös recepciói törvények a birodalom mindkét felében megnyitották előtük a társadalmi felemelkedés lehetőségét. „... a liberalizmus hosszú évek óta tartó uralma következtében Ausztria-Magyarországon a nagyzsidoság többé-kevésbé minden pozíciót megkaparintott... Ausztria-Magyarország szabadelvű pártjai csak eszközök a nagyzsidoság kezében.”⁷⁶⁶ S ez a folyamat legfelső támogatásban részesült. „A zsidógyűlöletről volt szó, és akkor apa [Ferenc József – AL] azt mondta: „Persze, persze, az ember mindent megtesz, hogy a zsidókat megvédje.”⁷⁶⁷ Erzsébet királyné 1867-ben így írt magyar nyelvtanáráról és beszélgetőtársáról: „... Falk modorával és viselkedésével nagyon meg vagyok elégedve. [...] Ő a megtestesült zsidó, de nagyon okos és kellemes ember.” A császár pedig így, 1894-ben: „... Falk barátod ... aki nagyon korrekt és értékes ember volt...”⁷⁶⁸ Rudolf trónörökös legszűkebb (nem hivatalos) környezetében sok zsidó volt – élete vége felé csaknem kizárólag csak zsidók: M. Hirsch báró, magyarországi birtokkal rendelkező dúsgazdag bankár, balkáni vasútépítő, aki szükségesnek látta a zsidók és keresztények teljes összeolvadását, hogy ezáltal jó osztrák hazafiakká váljanak; a galíciai zsidó származású Moritz Szeps, a Neues Wiener Tagblatt liberális lap főszerkesztője, melyben rendszeresen jelentek meg a trónörökös írásai, természetesen név nélkül. Lánya Clemenceau fivéréhez ment feleségül.⁶⁹

„Tisza Kálmán miniszterelnök akkoriban a zsidókat »a magyar lakosság legszorgalmasabb és legkonstruktívabb részeként« emlegette. A zsidók, mint a magyarosodás és a modernizálás hajtóerőinek sajátlagos kettős funkciója volt az oka annak, hogy a liberális nemesség politikai elitje és a magyar állameszme iránt lojális, feltörekvő zsidóság közötti egyezség a Monarchia összeomlásáig tartotta magát.”⁷⁷⁰ „A zsidók lassan kiléptek hagyományos szerepeikből. Eddig vidéken ők voltak a mezőgazdasági kereskedelem közvetítői, valamint a nemzet pénzkölcsönzői, most pedig, felemelkedve, az új kapitalizmus, az ipar vezetőivé váltak, és e területen a modernizáció legenergikusabb előmozdítói lettek. 1910-ben az üzleti vállalkozások tulajdonosainak 54%-a, a pénzügyi intézmények igazgatóinak és tulajdonosainak 85%-a, a kereskedelmi-pénzügyi szféra összes alkalmazottjának 62,1%-a volt zsidó.”⁷⁷¹ „A házalóból nagybirtokos lett, most már ő az új úr az elárverezett kúrián. [...] 1913-ban zsidó kézen volt a 200 és 1000 hold közötti földbirtok egyötöde, és még fontosabb, hogy a földhasznóbérlők 73%-a zsidó volt, és több mint 26%-ot tett ki a zsidók aránya a mezőgazdaságban működő fizetett alkalmazottak (agronómusok, könyvelők, felügyelők) között.”⁷⁷²

Chorin Ferenc, Chorin Áron aradi rabbi unokája „... a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. elnökeként ... ellenőrzése alatt tartotta az egész magyarországi szénbányászat 40%-át. 1901-ben megalapította a Gyáriparosok Országos Szövetségét. [...] Több mint negyedszázados képviselői tevékenység és az ipari világban elért kimagasló pozíció elérése után, a majdnem hatvan éves Chorin elhatározta, hogy katolikus hitre tér; ... két év múlva Chorin a felsőházba küzdötte fel magát.” A Csehországban született Kornfeld Zsigmond Bécsben került kapcsolatba a Rothschild bankházzal, (amely) „1878-ban

megmentette a csódtól a Magyar Általános Hitelbankot és főigazgatójának Kornfeldet nevezte ki ... a Hitelbankból de facto magyar állami bank lett. Védnöksége alatt a bank vasúti, hajózási, malom- és cukorprojekteket indított, később pedig a fiumei kikötő, valamint a Ganz gyár terjeszkedésén dolgozott. [...] Fia, Kornfeld Móric báró a Ganz-Danubius Gépgyár vezérigazgatójaként, valamint a Vas- és Gépipari Szövetség elnökéként tevékenykedett; ... a Magyar Tudományos Akadémia jelentős támogatója volt, kikeresztelkedése után pedig felsőházi tag és nemzeti konzervatív szociológiai tanulmányok szerzőjeként szerzett magának hírnevet.” A már említett „Weisz Manfrédot 1896-ban nemesi rangra emelték, majd IV. Károly király az időközben legfontosabb fegyvergyárosává vált Weisznek bárói címet adományozott. Ezzel a három családdal az élen ... kereken tíz egymással, sőt néhány ősi nemesi dinasztiával is rokonságban álló eredetileg zsidó, de többségében kitért család tartotta ellenőrzése alatt a magyar ipar felét.”⁷³

A társadalmi felemelkedés elengedhetetlen lépcsője volt a tanulás és az azzal megszerzhető diploma. 1910-ben az írástudók aránya Magyarországon 72% volt, a zsidók körében 90%. „A felső kereskedelmi iskolákban a diákságnak több mint felét, a gimnáziumokban és reáliskolákban 23%-át tették ki. Az első világháború előtt az orvostanhallgatóknál 46%, a jogászoknál 27%, a műszaki főiskolákon pedig kereken 33% volt a zsidó származásúak aránya. [...] Különösen a szabadfoglalkozásokban igen erősen képviseltették magukat. 1910-ben az ügyvédek és orvosok felét, az újságírók több mint 40%-át,^{73a} a mérnökök egyharmadát, a művészek és írók egynegyedét tették ki.”⁷⁴ A zsidók 70%-a kispolgár (kereskedő, kocsmáros, kisiparos) és munkás volt (ebből 16,4% (gyár)ipari munkás), 20% pedig szabadfoglalkozású és hivatalnok volt; a mezőgazdaságban 5%-uk tevékenykedett, főleg Kárpátalján. A hadseregben is erős pozíciókkal rendelkeztek: 1897-ben 2000 tartalékos tiszt szolgált, a tisztikar 1/5-e. Zsidó hadügyminiszter is volt mindkét országrészben: Ausztriában Kuhn, Magyarországon báró Hazai Samu (1910–17). A katonarvosi kar szinte egészét zsidók tették ki. „Tisza István miniszterelnöksége idején 84-102 zsidó származású képviselő ült a parlamentben (22%), a felsőházban 16; kormányában 6 zsidó származású miniszter és 9 államtitkár szolgált. 346 kitért zsidó család kapott nemesi címet, közülük 26-an báróságot – ez volt a magyar zsidóság aranykora.”⁷⁵ „A XIX. század végére a zsidók mint közösség, olyan hatalmi pozícióba jutottak Magyarországon, amely páratlan volt a hitsorsosai által más országokban elért helyzethez viszonyítva.”⁷⁶ „Ebben az időszakban ment végbe Magyarország gazdasági modernizációja a zsidók által, sőt ők alkották a középosztályt. [...] Ez a kor zsidóság aranykora. A zsidók nagyon gyorsan nemzethű magyarok lettek, elsajátították a nyelvet és jelentősen hozzájárultak a kulturális élethez.”^{76a}

„Bár a magyar politika és társadalom gyenge, törekeny volt, az ország kulturális és intellektuális életének minősége felhatalmazta a századfordulón az országot, hogy a legtöbb európai nemzettel egyenrangúnak tekinthesse magát.”⁷⁷ „Nem lehet kétség afelelől, hogy a századelő Bécse és Osztrák–Magyar Monarchiája a művészeti, tudományos modernségnek egyik legfontosabb szülőföldje és születési ideje ... a Vielvölkerstaat miniatűr Európa volt, sok nemzetiségű nagy állam, a gazdasági és kulturális fejlődés kellős közepén.”⁷⁸ „A háborút megelőzően a magyar civilizáció semmiképpen sem volt alsóbb rendű, mint a nyugati, és a kulturális és művészeti élet néhány szereplője nemzetközi mércével mérve is óriásnak számított.”⁷⁹

„A Monarchiában szinte az utolsó pillanatokban olyan kulturális élet ragyogott fel a századfordulón, amilyen ritkán adatik meg egy országnak. A bécsi egyetem nemcsak a Monarchia legkiválóbb tudósait vonzotta magához, a bécsi orvosi iskola világhírű volt, és ... innen indult az az orvos, aki a századforduló után nagyon sok téren mozgatta meg

az elméket, Sigmund Freud. A zene most is egyik nagy csúcsa volt ennek a kultúrának; ... Johann Strauss Császárkeringője ... egyfajta hódolat volt a császár előtt; ... Brahms romantikus műveitől a zenekar még sohasem hallott színpompáit felvillantó Richard Strausszon keresztül a gyökeresen újat mondó Arnold Schönbergig és Alban Bergig. Ha valamikor a barokk adott sajátos stílust az egész Monarchiának, most a bécsi *szeccszió* formálta a maga képére ... az épületeket, a táblaképeket és plakátokat.⁷⁸⁰ ... Az osztrák Klimt, Schiele, Kokoschka, Hofmannstahl, Kafka, Musil, Rilke, Mahler mellett az osztrák-magyar Lehár, Kálmán, a magyar Szinyei-Merse, Munkácsy, Ady, Bartók, a cseh Smetana, Dvořák, Mánes, Mucha, a lengyel Matejko, Paderewski, Prus, Reymont, Żeromski, az ukrán Franko életműve is csak a Monarchia alkotói szabadságot és érvényesülést biztosító légkörében teljeshedhetett ki.

„A brit államférfiak szemében a Monarchia ellensúly volt a német és orosz törekvésekkel szemben. A Balkánt Európa tűzfészkeének tekintették, s úgy érezték, hogy az Osztrák-Magyar Birodalom léte akadályozza meg a káosz és anarchia betörését Közép-Európába; ... Ausztria-Magyarország volt Európa házörző kutyája Keleten.”⁷⁸¹

Fejtő Ferenc, „... egy tipikus K.u.K család gyermeke, [aki] Prága, Bécs, Budapest, Zágráb, Arad, Zombor és Trieszt között élt, kutatni kezdte, milyen indokok, milyen célkitűzések vezették az entente diplomatáit oda, hogy egy nagy történelmi, politikai, gazdasági egység, az európai egyensúlyban évszázadok óta fontos szerepet játszó államalakulat szétदारabolásával a kontinens közepén olyan üres tért teremtsenek, amely szinte fizikai erővel vonzza maga felé a hódításra, terjeszkedésre berendezkedő valamely hatalmat? [...] A következtetés az volt, hogy a Monarchia nem magától robbant szét, ... feldarabolását másfél évvel a háború vége előtt már elhatározták.”⁷⁸² „Fejtő Ferenc ... sokoldalúan dokumentált könyve ... frontálisan támadja a Monarchia összeomlásának szükségszerűségét, politikai és kulturális életképtelenségét hangoztató nézeteket. [...] Hamis az a kép, amelyet a történészek festettek a Monarchiáról, mint hanyatló birodalomról, a népek börtönéről, amely annyira elkorhadt, hogy szinte magától omlott össze. [...] *Fejtő szerint a Monarchia nem hanyatlóban, hanem átalakulóban volt*^{782a} – *nem bomlott fel, hanem szétrombolták.*”⁷⁸³ „Glatz Ferenc egyik tanulmánya a mai magyar történettudomány többségi álláspontjaként is, hasonló nézetet vall. A legújabb magyar történetírás, ... nem néz a Monarchiára, mint a népek börtönére, hiszen látja, hogy a Monarchia-ellenes propagandától eltérően, világtörténelmi mércével, az *Osztrák–Magyar Monarchia* a kor liberális-polgári alapelve szerint volt berendezve.”⁷⁸⁴ *Szétrombolásával, „... gyakorlatilag újratereztődött a Monarchia minden hátránya, az előnyök pedig hiányoztak”*⁷⁸⁵ fogalmazta meg sommás ítéletét Niederhauser, hiszen „... az utódállamok épp úgy többnemzetiségűek, s a nemzetiségi problémák éppúgy gyúanyagként szerepelnek az országok életében.”⁷⁸⁶ Hasonló megállapításra jut könyve végén Herre: „Ebben a birodalomban, [a] »kicsinyített Európában«, ... ahol a népek egymás mellé voltak szorítva, az új államok megörökölték a nemzetiségi konfliktusokat, de a Habsburg-monarchia nemzetek fölötti konfliktuskezelő intézményrendszere és módszerei nélkül.”⁷⁸⁷ Stone úgy látja, volt esély – ha nem is sok – egy életképes közép-európai állam (szövetség) fennmaradására. „Közép-Európában életfontosságú volt a viszony Bécs, Prága és Budapest között. Jugoszlávia vagy Lengyelország elveszhetett, de az nem jelentette volna a világ végét.”⁷⁸⁸

JEGYZETEK

- 1 Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. /Historia Könyvtár./ Bp., 2001, 152., 182. o.
 „Az eltérő politikai hagyományokkal bíró régiók integrálásában az Osztrák–Magyar Monarchia ... tanulságos előképe az Európai Uniónak.” Makkai Béla: Kétarcú birodalom. A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”, avagy a „népek börtöne”. Polgári Szemle, 2018/4–6. 185. o.
- 1/a „Csaknem negyven különféle nép családjai ismerték egymást, házasodtak egymás között, kereskedtek egymással. Joggal hittük, hogy ez az öreg Habsburg-monarchia csaknem ezeréves fennállása alatt elsajátította azt a művészetet, hogy ennyiféle népet megtanítson egymással békességben élni, (mintegy) a társadalmi kultúrtság példaképeként.”
 Oskar Kokoschka visszaemlékezéseit idézi Brigitte Hamann: Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei. Európa Könyvkiadó, Bp., 2000, 423. o.
- 1/b Idézi Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordultatai. Európai Szemle, 1994/4. 85. o.
- 2 Wodianer-Nemessuri Zoltán: Az Európai Unió és az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyar Nemzet, 2013. ápr. 17.
- 2/a Makkai: i. m. 194. o.
- 3 „A kiegyezéstől a század végéig eltelt három évtized során ... a nemzeti termék évente átlagosan 2,5-3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal.”
 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 917. o.
- 3/a Franz Herre: Ferenc József élete és kora. Magyar Könyvklub, Bp., 2000, 373. o.
- 4 Magyarország története 1848–1890. 1007., 1021., 1029. o.
- 5 „A gyár fejlődésében nagy szerepe volt a kiváló mérnöki karának; közülük Zipernovszky Károly, Bláthy Ottó, Gulácsi Gyula és Déry Ferenc az elektromos ipar, Bánki Donát a gőzgépgyártás terén válik ki.” Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. 1. köt. 263. o.
- 5/a Bryan Cartledge: Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével. Officina, Bp., 2008, 280. o.
- 6 Gratz: i. m. 254. o.
- 6/a Magyarország története 1890–1918. Akadémiai, Bp., 1978, 1. köt. 376. o.
- 7 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1007., 1029. o.
- 8 „A Ganz-gyár mindinkább nemzetközi jelentőségre tesz szert és számos nagy munkát végez el külföldön. 1896-ban beolvasztja magába a Danubius hajógyárat, és ettől kezdve hajókat, sőt 1911-ben egy dreadnoughtot is épített.” Gratz: i. m. 2. k. 231. o.
- 8/a Cartledge: i. m. 279. o.
- 9 Gratz: i. m. 1. k. 257. o.; 2. k. 214., 225. o.
- 10 Uo. 1. k. 250., 253., 261. o.; 2. k. 218–221., 231–233. o. Cartledge: i. m. 282. o.
- 11 Cartledge: i. m. 278., 281. o. „A magyar mezőgazdaság sokkal kevésbé érezte meg a 19. század utolsó két évtizedének agrárválságát [orosz és amerikai gabonadömping – AL], mint akárhány európai ország, mert az egész Monarchia vámhatárai megvédték, és biztos piacot kínáltak.”
- 12 Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Gondolat, Bp., 1978, 244. o.
- 13 Uo., 245. o.
- 13/a Herre: i. m. 370. o.
- 14 Hamann: i. m. 392. o.
- 15 Moravánszky Ákos: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1918. Corvina, Bp., 1988, 6–7., 12. o.
- 15/a Herre: i. m. 367–368. o.
 „A »boldog békeidők« patriarchális légkörét s a Nyugat és Kelet közti közvetítés küldetéses komolyságát idézik fel ma is az akkor emelt középületek: pályaudvarok, színházak, bank-épületek, kávéházak, fürdőhelyek Szarajevótól Lembergig, Brassótól Karlsbadig és Triesztig.”
 Makkai: i. m. 115. o.
- 16 „Bécs lett a szecessziós művészet európai mozgalmi, kiállítási központja.” Pók: i. m. 90. o.
- 17 „Komor Marcell és Jakab Dezső marosvásárhelyi városházája és kultúrpalotája, szabadkai zsinagógája és városházája (1902–10) ... a magyar nemzeti stílus enciklopédiájának tekinthetők ... A lengyel nemzeti stílust (megfogalmazó) zakopanei Nemzeti Tábort mozgalom a különböző társadalmi rétegek összefogását hirdette, a nemzeti függetlenség elérése érdekében. Dušan Jurkovič, a szlovák nemzeti romantika építész a szlovák népi építészet – parasztházak stílusában alkotta műveit; az organikus szláv faépítészeti elemei jelennek meg nála; azt akarta megújítani, mint a lengyel Witkiewicz és a szlovén Plečnik; 1915-től számos galíciai katonatemető tervezője-építész. Moravánszky: i. m. 145., 150–157. o.
- 18 Fejtő Ferenc: Két testvérmetropolis: Bécs és Budapest. Európai Szemle, 1997/4. 76–77. o.
- 18/a Cartledge: i. m. 308. o.
- 18/b Moravánszky: i. m. 11–12. o.
- 18/c Neues Wiener Tagblatt 1884, idézi B. Hamann: Rudolf, a trónörökös és a lázadó. Európa, Bp., 1990, 278., 280. o.
- 19 A lakók egyike az állástalan festőnövendék, Adolf Hitler.
- 20 Hamann 2000, 219–222. o.
- 21 Uo. 392. o.
- 22 Hamann 2000, 390–392., 394. o.
- 22/a Stephan Zweiget idézi Somogyi Éva: Ferenc József. Gondolat, Bp., 1989, 259. o.

- 23 B. Hamann: Erzsébet királyné. Európa, Bp., 1988, 350. o.
- 24 Gonda–Niederhauser: i. m. 254. o.
- 25 Pók: i. m. 88. o.
- 26 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1536. o.
- 27 Megalakult Európa első állatorvosi főiskolája, megszervezték az állategészségügyi szolgálatot, 27 kutatóállomás kezdte el működését; segítségével újraindulhatott a szőlőtermelés a filoxérával sújtott területeken.
- 28 Magyarország története 1890–1918. Akadémia, Bp., 1978, 1. köt. 502–503., 505. o. Dr. Fehér György előadása a Kovács Imre Társaság ülésén 2017. okt. 27-én. Cartledge: i. m. 288. o.
- 28/a 450 ezer fős békelétszám; mozgósítva, 1914 júliusában 3,4 millió fő, 6 hadseregben 61 hadosztály, 12 modern hadihajó, 6 tengeralattjáró, 15 repülő-század! „Az osztrák-magyar tüzérség nagyon modern fegyverzettel rendelkezett, például 7,65 cm-es, hátrasikló csövű gyorstüzelő ágyúval, amely ... 20 lövést adott le percenként, lőtávolsága 6300 m volt.” Herre: i. m. 379., 448. o.
- 28/b Az akkor 13 309 elemi iskolából 12 789 volt egyházi.
- 29 Cartledge: i. m. 289., 294. o. Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 844–845. o. Később, a modernizálódó társadalom igényének és a nyugat-európai – angol, francia, belga, német – gyakorlatnak megfelelően bevezették a magyar államnyelv kötelező oktatását az egyházi iskolákban is (1879). Az Apponyi-féle 1907-es hatékonyabbá tételre való törekvés – kedvezmények biztosításával (fizetésemelés) – felháborodást keltett, elsősorban a brit liberális körökben (R. W. Seton-Watson).
- 30 Gonda–Niederhauser: i. m. 248. o. Azt a tiszteknek is meg kellett tanulni, mint az egyik nagybátyámnak, aki egy lugosi, román többségű ezredben szolgált a „Nagy Háború”-ban.
- 30/a Ezzel lett Ferenc Józsefből, az „Isten kegyelméből uralkodó” autokratából egy alkotmányos monarchia császára-királya (K. und K.).
- 31 Ferenc József kijelentése.
- 32 Gonda–Niederhauser: i. m. 231., 237., 249. o.
- 33 Hamann 2000, 125. o.
- 34 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 799. o.
- 34/a Somogyi: i. m. 236., 242., 244. o.
- 35 Román, szerb, szlovák, orosz és német.
- 36 Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Bp., 1903, 100. o. In: Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 807. o.
- 37 Svájcot kivéve a nemzetiségi kérdés sehol sem volt külön törvénnyel rendezve.
- 38 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 807–808., 810., 813–814. o.
- 39 Arday Lajos: Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. General Press, Bp., 2009, 223. o.
- 40 Az idősebb Goluchowski, többszörös galíciai kormányzó, belügyminiszter 1859–60-ban; Potocki 1870–71-ben, Badeni 1895–97-ben miniszterelnök, több sikeres pénzügyminiszter, és az ifjabb Goluchowski, rekordhosszú ideig, 1895–1906 között külügyminiszter, a hatalmi hierarchia csúcán, a császár-király után a birodalom második embere.
- 41 Piotr S. Wandycz: A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig. Osiris, Bp., 2004, 169–170. o. Hamann 2000, 160–162. o.
- 42 O. Halecki: A History of Poland. Routledge, London, 1983, 259–261. o. Niederhauser Emil: Magyarország és Európa. Lucidus, Bp., 2003, 99. o.
- 42/a Herre: i. m. 341. o.
- 43 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 801–803. o.
- 44 „A csehek kulturális és életszínvonala magasabb, mint a németeké, s egy szinten van Hollandiáéval és a skandináv államokéval” – olvashatták egy tendenciózusan megírt, Londonban 1917-ben megjelent pamfletben. Arday: i. m. 36. o.
- 45 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 782. o. Elgondolkodhatunk azon, ha sikerül véghezvinni az 1871-ben már küszöbön álló trialista átalakítást a csehek hatalomba való bevonásával (Prágában már készültek Ferenc József – budaihoz hasonló – megkoronázására), akkor nincs a nyugati fővárosokban folytatott, a Monarchia szétzúzása irányuló eredményes cseh propaganda, s akkor a legfejlettebb osztrák–magyar–cseh (szlovák) központi mag túlélhetné volna a szegényebb peremterületek leválasztását nemzeti államukhoz való csatlakozással, sőt még a háborús vereséget is.
- 46 Niederhauser 2003, 96. o. Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Lucidus, Bp., 2001, 247. o.
- 46/a Makkai: i. m. 192. o.
- 47 Hamann 2000, 434., 436–437., 459. o.
- 48 Niederhauser 2003, 97. o.
- 49 Hamann 2000, 432–433., 438–439. o.
- 50 Hamann 1988, 207. o.
- 51 Az utóbbi professzora lett Masaryk.
- 52 Wandycz: i. m. 169. o. „Az 1891-es prágai centenáriumi kiállítás is jól mutatta azt a hatalmas anyagi fejlődést, amely az országot a Monarchia vezető tartományává tette mind gazdasági, mind pedig szociális szempontból.” Uott, 175. o.
- 53 Hamann 2000, 441. o.
- 54 „Tomáš G. Masaryk 1913-ban a bécsi parlamentben még azt mondta, Ausztria nem fog szétesni, ezért kell belső szerkezetének javítására törekedni. [...] Eduard Beneš pedig 1908-ban a párizsi Sorbonne-on védte meg disszertációját, amely ugyancsak a Monarchia további fennállásából indult ki, és ezen belül javasolt változtatásokat.” Gonda–Niederhauser: i. m. 279–281. o.

- 54/a, „Norman Stone: Hungary. A Short History. Profile Books, London, 2019, 102. o.
- 55 Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Historia, Bp., 2001, 167., 201. o.
- 56 Wandycz: i. m. 171. o.
„Az oroszok az ukrán nemzeti újjászületést valamifajta lengyel mesterkedésnek tartották” (uo.) míg a lengyelek szerint a ruténokat az osztrákok (Stadion gróf, kormányzó) „találták ki” az 1840-es években.
- 56/a, „... 1914-ben a Magyarországon létező 200 nem-magyar bankból 150 román volt, és ezek – mint pl. a szlovák régióban működő Tátra Bank – aktívan támogatták a helybeli etnikai többség gazdasági, kulturális és politikai tevékenységét.” Cartledge: i. m. 297. o.
- 57 6. kötet 29. o. In Arday: i. m. 99. o.
- 58 „A magyarországi nemzetiségeknek partikularisztikus törekvései nincsenek. Nálunk senki sem beszél Erdély vagy a Felvidék tót-lakta megyéinek (el)szakadásáról, vagy pedig külön állammá való alakulásáról. *A magyarországi nemzetiségek*, dacára a hibás nemzetiségi politikának, az állam egységének és területi integritásának szilárd alapjain állnak. A magyarországi nemzetiségi pártban sem irredenta, sem föderalista áramlat nincsen. Amit mi akarunk, az mindössze a nemmagyar ajkú állampolgárok politikai egyenjogúsítása, jó közigazgatás, jó bíraskodás és népoktatás a nép nyelvén, és szabad politikai, gazdasági és kulturális fejlődésünk biztosítása minden téren. Ez volt a programunk a háború előtt és ez most is.” Mihályi Tivadar, az országgyűlés nemzetiségi elnökének cikke „A Monarchia” II. köt. 12. számában, 1917. június 30. In Arday: i. m. 217. o.
- 59 Wandycz: i. m. 181. o.
- 60 Ifjúsági szervezetük, az Omladina, Újvidéken és Belgrádban fejtette ki tevékenységét.
- 61 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1377. o.
- 62 Gonda–Niederhauser: i. m. 267. o.
- 63 Niederhauser: Kelet-Európa története. 201. o.
- 64 Uott, 200. o.
- 65 Niederhauser 2003, 95., 100. o.
- 66 Karl von Vogelsang báró, a Keresztényszocialista Párt egyik alapítójának „Bécsi level”-e a berlini Kreuz-Zeitungban. In Hamann 1990, 399., 401. o.
- 67 Mária Valéria, az uralkodópár legkedvesebb gyermeke naplójából idéz Hamann 1990, 421. o.
- 68 „Falk Miksa 1867-ben a német nyelvű liberális lapnak, a Pester Lloydnak lett főszerkesztője, majd hamarosan a képviselőház oszlopos tagja. Mint újságíró, támogatta barátjának Andrásynak a politikáját, és Magyarország egyik legtekintélyesebb embere lett.” Hamann 1988, 245. o.
„A bécsi udvarban nem szívesen látják a liberális zsidó újságíró befolyását, amely nőttön nő, abban a mértékben, ahogy Erzsébet rokonszenve nő Magyarországot iránt. [...] Falk is a kiegyezés
- kürtjébe fű, s a magyar követelések szellemében hat a császárnéra. Egyúttal persze érvényt szerez a maga külön zsidó-liberális irányának is.” Gróf Corti, E. C.: Erzsébet. Révai, Bp., 1935, 147., 141. o.
- 69 Rudolf maga is vonzódott Franciaországhoz, amelyet a sedani vereség (1870) után is gazdag, életképes, hatalmas országnak látott, és egy osztrák–magyar–francia–angol szövetségben látta biztosítottnak a Monarchia jövőjét az egyre nagyobb fenyegetést jelentő Oroszországgal szemben. Ezt írta: „A walesi herceg [a későbbi VII. Edward – AL] baráti érzelmekkel viseltetik irántam. Gyakran találkozunk ... és ő szívesen látogat meg engem Bécsben. Biztosan tudom, ha egyszer Anglia, illetve Ausztria trónján ülünk, Anglia és Ausztria között teljes lesz az egyetértés. Kívánom, hogy beszélgetésünk [Clemenceau-val 1886-ban – AL] a három ország együttműködéséhez és harmonikus megértéséhez vezessen.” Hamann 1990, 202., 214. o.
Ferenc József, aki 1887-ben előre látta az évtizedek múltán kialakuló erőviszonyokat, szintén angol szövetségben reménykedett: „Senki sem kívánhatja a háborút; ha azonban mégis sor kerülne rá, akkor Ausztria-Magyarország előreláthatólag Németországgal, Olaszországgal és talán Angliával is (együtt harcolna), Oroszország ellenben Franciaországgal szövetkezne, de a túlerő még e nélkül is az oroszok oldalán lenne.” Mária Valéria naplójából idéz Corti: i. m. 343. o.
- 70 Paul Lendvai: A nemesség és a zsidóság sajátos összefonódása Magyarországon. Európai Szemle, 2001/1. 116. o.
- 71 Cartledge: i. m. 284–285. o.
„Pénzkölesönzőként, szatócsként, marha és terménykereskedőként kezdtek és kihasználták pénzkeresésre a dzsentrik által bőségesen adódó, de a dzsentrik által elhanyagolt lehetőségeket. Késznek bizonyultak az asszimilációra és a jiddistól a német nyelven keresztül haladva következetesen végigvitték a nyelvi magyarosodás folyamatát. Cionista eszmék alig terjedtek el. Vágyuk, hogy a kialakuló új polgárság soraiba felemelkedhessenek, jogi biztonságukért való hálaérzetük és gazdaságban való széles körű tevékenységi lehetőségük következtében a magyar nemzetállami doktrína meggyőződéses képviselőivé lettek.” J. K. Hoensch: Geschichte Ungarns 1867–1983. Stuttgart, 1984, 40–41. o. Idézi Lendvai: i. m. 115. o.
- 72 Cartledge: i. m. 285. o. Lendvai: i. m. 119. o.
- 73 Uott, 120–122. o.
- 73/a Rudolf trónörökös szerint „... nálunk az izraeliták mindent szétmorzsoló népe hatalmas befolyással bír azért, hogy befolyásolja az újságokat és általuk a közvéleményt.” Herre: i. m. 327. o.

- 74 A Pesten született Herzl Tivadar, a cionizmus kidolgozója és nemzetközi vezéregyénisége felszólította Heltai Jenőt, unokaöccsét, hogy csatlakozzon mozgalmához, aki ezt visszautasította, mondván, hogy ő magyar, mi több, magyar költő. Másik unokaöccse Ferenc, Budapest főpolgármestere volt 1913-tól.
- 75 Lendvai: i. m. 114., 117–119. o. Megjegyzendő, hogy a zsidó vallásúak (ortodoxok és neológok) az ország népességének 5%-át tették ki, ami érdekes módon egybeesett a korábbi nemesség lakosságon belüli arányával.
- 76 „A magyar zsidók hosszú történelmük során sohasem érezték magukat annyira otthon a hazában, sohasem voltak annyira egyek keresztény magyar honfitársaikkal, sohasem érezték magukat a modernizálásra, a haladásra törő nemzeti vállalkozás részeseinek, és sohasem érezték úgy, hogy jelentős kulturális entitás lesznék Európában, mint abban a fél évszázadban, amely emancipációjuk és az első világháború vége között telt el.” Raphael Patait idézi Cartledge: i. m. 285–287. o.
- 76/a Stone: i. m. 65., 63. o.
- 77 Uott, 308. o.
- 78 Pók: i. m. 89. o.
- 79 „Az európai olvasók jól ismerték Molnár Ferenc ... és Jókai Mór munkáit, aki hasonló hatással volt a magyar olvasóközönségre, mint Csehországban Jirásek, sőt mint Sienkiewicz a lengyelekre.” Wandycz: i. m. 174. o.
- 80 Gonda–Niederhauser: i. m. 270. o.
- 81 H. Hanak: Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. London, 1962, 10. o.
- 82 Fejtő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva – Atlantisz – Medvetánc, Bp., 1990, 18–19. o.
- 82/a Ezt bizonyítja, hogy „Ferenc József (ugyan) nehezen, de megtalálta a dualizmus új támaszát, a forradalmi frazeológiát használó, de a dinasztiahoz mégis lojális szociáldemokrata, valamint az ugyancsak ellentmondásos keresztényszocialista pártban.” Makkai: i. m. 193. o.
- 83 Pók: i. m. 88–89. o.
- 84 Glatz tanulmányából: Világosság, 1989/5. idéz Pók: i. m. 89. o.
- 85 Niederhauser 2003, 100. o.
- 86 Pók: i. m. 89. o.
- 87 Herre: i. m. 464. o.
- 88 Stone: i. m. 103. o.

Áttörni a római limest A honfoglalás előzményeihez

Az UNESCO Bakuban tartott 43. ülésén nem szavazták meg a Duna mentén húzódó római limest a világörökség részének. Az elutasítás hátterében az állt, hogy a pályázat beadása után, abból kivették a Hajógyári-szigeten állt Hadrianus-palotát, mivel azt a magyar kormány hasznosítani akarja, ugyanis a világörökség részévé vált romokat nem szabad helyreállítani, vagy azokra ráépíteni. A kormánynak viszont szándéka, hogy a hatalmas, 8-10 ezer négyzetméter alapterületű helytartósági palota feltételezett rekonstrukcióját megépítse, vagy a területet valamilyen formában beépítsék. A liberális médiumokon a bakui döntés szélvészgyorsan végigfutott, nyilván a kormány hibájának beállítva azt. Holott miért lenne baj, ha egy Kr. u. 2. századi épületet, vagy azt megidéző komplexumot építenénk, ahelyett, hogy az alapokig lepusztult romokat „csodálnánk”, de bírjuk a világörökségi címet? Mellesleg, a Duna felső szakasza, ahol a limes erődök sűrűsödtek, a Dunakanyar és Budapest turisztikailag most is az egyik leglátogatottabb helyszínünk. Elfogulatlan szakportálok nem látnak semmi rendkívülit a bakui döntésben, mert egy év múlva, átdolgozott pályázattal, újra lehet indítani a jelölést. De miért is fontos nekünk ez az ókori – kora középkori védvonal, mi közünk lehet hozzá? A magyarok elődeiként számon tartott hunok a Kr. u. 4. század végén – az itt élő szarmata törzsekkel közösen – áttörtek ezen az erődláncon. Bejövételükkel nagyban közrejátszottak a hanyatló római világ felszámolásában, átalakításában, és ezzel tulajdonképpen segítették előkészíteni a későbbi avar, majd magyar megtelepedést.

(A hunok megjelenése Európában) A történettudományban íratlan szabály, hogy egyetlen forrás nem tekinthető elfogadhatónak, ha azt valamilyen régészeti lelet, vagy más tényező nem erősíti meg. Emiatt a francia Joseph Deguignes (1721–1800)¹ orientalista azon megfigyelését, hogy a Kr. u. 375-ben az Al-Dunánál megjelenő hunok ugyanazok, mint a Belső-Ázsiában, Kína határvidékein uralkodó lovas nomádok, sokáig nem akarták elfogadni, hiszen a két térség közötti mintegy 5000 km áthidalása nehezen volt hihető, pedig minden jel szerint erről van szó. A hunok Ázsiából a Kr. u. 350-es években indulnak meg nyugatra. A hunok mind a mai napig a történettudomány mostohagyerekeinek számítanak, nem beszélve e birodalom legismertebb alakjáról, Attiláról, akiket leginkább a legendák homályába szeretnek száműzni. A hunok európai tündöklése és bukása alig 80 évre tehető (375 körül – 455), nem számítva a visszamaradt törzseiket, de ez alatt az idő alatt alaposan felforgatták és átalakították a mai napig érződő hatással az Európai kontinens történelmét. Hiszen az ő megjelenésük indította meg a nagy népvándorlást, amely a Római Birodalmat, és egyáltalán a rómaiak világi hatalmát tönkretette.

A Mundzuk (magyar hagyományban: Bendegúz) vezette hunok előbb a Fekete-tenger környéki szarmata-alánokkal kötnek szövetséget, majd legyőzik a keleti („ostro”) gótokat, akik előlük a Római Birodalomtól kérnek és kapnak menedékjogot Kr. u. 376-ban. A Római Birodalom ekkor már közigazgatásilag ketté volt osztva, miután I. Valentinianus császár öccsét, Valenst társcsászárrá emelte (364-ben) és rábízta a keleti tartományokat, de a birodalom végleg 395-ben szakadt kelet-nyugatrómai részre. A késő római birodalom egyre fokozódó pénzügyi és erkölcsi válságban volt, egy olyan inflációs és csökkenő morális kényszerben, mint amilyen a mai világunkban is megfigyelhető.

A Kr. u. 4. századra a római világban végletekig fokozódtak a különbségek a gazdagok és a leszakadó kisbirtokosok és a munkásrétegek között, megroppant a társadalmi kohézió, miközben az elégedetlenség növekedett és ennek ékes jele a már évszázadok óta létező ellenállási mozgalom, a bagauda-mozgalmak Galliában és Hispániában. A vallási élet pedig a legnagyobb fokú önállóságot, önkényeskedést mutatta, még a keresztény egyházi szervezeten belül is, ami viszont tucatnyi eretnek (arianus, nesztorianus, manicheista stb.) és szekta (pl. luciferianusok) mozgalommal álltak ellentétben. Katus László szerint a Kr. u. 4. század végére az arianus kérdés elcsendesült, és a „kereszténység vált a birodalom kizárólagos és kötelező vallásává”.² Ennek ellenére az eretnek mozgalmak a következő évszázadra is áthúzódtak, és a keresztény egyház szervezetét még hosszabb ideig nem lehetett egységesen működőnek nevezni.

A rómaiaknál az erkölcsi leromlás sokféle módon jelentkezett, nemcsak az uralkodó réteg hatalmaskodásában, de a közrendűek vagyonthajszolásában, mint a kortárs Ammianus Marcellinus írta: „Méregkeverés, hamisítás, csalás, hamistanúzás, mind-mind napirenden van.”³ Ammianus hosszabb felsorolást ad a rómaiak viselt dolgairól, szenvedélybetegségeiről.⁴ Valóban két eltérő világ ütközött össze a szabadságszerető és az azt megélt hunok, valamint az egyre merevebb és szigorúbb szabályok között élő rómaiak esetében. A római polgárok szinte saját totalitáriussá váló államuk rabszolgájává váltak, mert például a többség azt, és csak azt a szakmát végezhetette, amit kijelöltek számára, az adót pedig ólomkorbáccsal is behajtották. Katus szerint: „A 4. századi »totalis« állam egy kasztszerűen megmerevedett társadalmat akart kialakítani, amelyben mindenki beleszületik társadalmi csoportjába, státuszába, s az abból való kiemelkedés, kitörés elvileg lehetetlen. [...] De miközben a rendszer a társadalmat teljesen gúzsba kötötte és az állam szolgálatába kényszerítette, a hadseregben és az államapparátusban egyesek lehetőséget találtak arra, hogy alacsony sorból a legmagasabb pozíciókba emelkedjenek...”⁵ Ezzel szemben állt viszont a „barbár világ” erkölcsileg tisztább, egységesebb és szeretetteljesebb életvitele, amelyet felismerve, mint a keresztény Salvianusnál olvassuk: „... sokan – és nem is szegény családból származók – kik, a szabad ember műveltségével rendelkeznek, az ellenséghez menekülnek, nehogy az általános üldözés közepette meghaljanak. Ugyanis a barbároknál keresik a római emberiséget, mert a rómaiak barbár embertelenségét elviselni már nem tudják.”⁶ És bár eltérő az életmód, inkább hozzászoknak „mert inkább akarnak a rabság [hadifogság] színe alatt szabadon élni, mint szabadság színe alatt raboskodni.”⁷ A hunok és gótok társadalmában nem voltak olyan éles ellentétek, mint a hanyatló római birodalomban és nem volt például „szakosodás”, ami azt is jelentette, hogy minden fegyverbíró férfi katonának volt tekinthető, bármilyen szakmához is értett különben. Ez rendkívül mozgékonyá tette a hun hadszervezetet, amely amúgyis a gyorsan mozgó lovasságra épült.

(*A hadrinapolisi csata*) A római birodalom keleti részébe befogadott nagyszámú gót menekültek helyzete gyorsan romlani kezdett, mert a korrupt hivatalnokok élelmézésüket elhanyagolták, majd élelemért cserébe elszedték minden értéküket. Végül nőket, fiatalokat követeltek tőlük rabszolgának, erre kitért a gót lázadás, amely futótűzként terjedt, ugyanis az embertelenül magas adók, a korrupt hivatalnokok és nem mellékesen a császári udvar zsarnokoskodása feszítik odáig a hűrt, hogy elszegényedett, végletekig eladósodott kisbirtokosok és kétkezi munkások, rabszolgák sokasága állt a gótok oldalára. Valóságos forradalom zajlott le ekkoriban, a városok népe viszont szilárdan megmaradt a hatalom oldalán. A római hadsereg nagy nehezen a gótok nagyobb, bizonyos: Fritigern vezette csoportját felszorítja a Balkán hegyeinek keleti részébe, míg más csoportok szerzetét kóboroltak a keleti tartományban. A Fritigern vezette csoport szorult helyzetében

kiegyezett a hunokkal, korábbi ellenségükkel 377-ben. A váratlan alku következtében az egyesült gót–alán–hun sereg megindult délre, majd egyesülnek a többi csoporttal és Hadrinapolisnál megütköztek a Valens vezette keleti haderővel. Valens ekkor a perzsákkal folytatott háborút kénytelen abbahagyni. Ebben a csatában a „falangáris gyalogsági zömre”⁸ építő rómaiak Cannae (Kr. e. 216) óta nem látott vereséget szenvednek 378. augusztus 9-én, amelyet korszakhatároló eseménynek, a birodalom összeomlása kezdetének tartanak. A gótok valószínűleg létszámfölnyben voltak, de a csatát a nagyszámú gót–hun–alán lovasság beavatkozása dönti el.

Miközben a Balkán káoszba süllyedt, 380-ban a hunok az Erdély hegyei közé menekült nyugati („vizi”)gót Athanarikot és népét űzik el, innentől pedig szabad az út Pannónia egyik központja, a Duna-kanyar felé. Itt ennél a pontnál az eseménytörténet kettéválk a történetkutatás számára, ahogy arra már utaltunk, mert a nyugati források innentől 406-ig hallgatnak a hunokkal kapcsolatban. Van ugyan egy híradás 395-ből, amikor a hunok a Kaukázuson keresztül a közel-keletre támadnak, de ezt nehéz összefüggésbe állítani a Duna–Tisza-közi eseményekkel. A hunok heftalita (fehér hun) ága már Kr. u. 363-ben hadjáratot folytatott a Kaukázuson keresztül a közel-keleten, amelynek következtében a rómaiak és perzsák kénytelenek átmeneti fegyverszünetet kötni ellenük.⁹

(Pannónia tartomány képe a 4. században) A magyar középkori krónikák Kézai Simon (13. sz.) nyomán Kálti Márk (14. sz.), és Oláh Miklós esztergomi érsek (16. sz.) részletesen tárgyalják a hunok által végrehajtott római Duna-limes áttörést. Magát az eseményt Szász Béla 381-re¹⁰ datálja, és nem 406-ra, amit a logikusan végigkövetett kronológia, s a bekövetkezett események alapján határozott meg. Nehezen érthető, hogy miért, mire vártak volna ezzel a hunok harminc évet, mikor a rómaiaknál nehezen megfékezhető katonai és erkölcsi zavarok vannak. Ezt az évszámot (381) az a körülmény is egyértelműsíti, hogy a perzsák és a „kelet” rómaiak között ettől az időponttól egészen 421-ig békeszünet van. A másik ilyen pontosító adat Szent Jeromos egyik levélében található, aki 396-ban írta: „Megborzongok, amikor a korunk katasztrófiáira gondolok. Húsz éven át a rómaiak vérét naponta megrontotta Konstantinápoly és a Júlia-Alpok között. Scythia, Thrácia, Macedónia, Dardania, Dacia, Thesszália, Achaia, Epirus, Dalmácia, a Pannoniák – mindegyiküket elpusztították és fosztogatták és kirabolták gótok és szarmataiak, quadák és alánok, hunok és vandálok...”¹¹ A gótok római területre való beözönlésétől, 376-tól számolva ez pont húsz év, és elég egyértelmű az utalás Pannóniára, amely ekkor már négy tartományt foglalt magában.

A Kr. utáni 4. században a szarmaták és a kvádok (olykor szövetségre lépve) számtalan támadást intéztek a dunai limes ellen (az utolsót 374-ben), emiatt annak erődrendszert folyamatosan fejleszteni kellett. Nagy Constantinus (306–337) és I. Valentinianus (364–375) uralkodása alatt indultak különösen nagy erődítési munkálatok a Duna vonalán, főleg a nehezen védhető Duna-kanyartól kezdődő térséget erősítik, ahol a legtöbb fontos erődváros volt. I. Constantinus idején „a Daphné-terv néven szerepelt Constantinus dunai határerődítési programja, amelynek keretében az aquincumi legio teljesen új castrumot kapott. Falai az előzőnél kétszer vastagabbak (3,20 m) és magasabbak lettek (a falból kiugró tornyok magassága a 10 métert is meghaladta)... A castrum többemeletes kéttornyú kapui önmagukban is kis erődök, lezárták a limes utat, amelyen ellenőrzés nélkül nem volt többé közlekedés. Az új castrum 720×300 méteres alapterületű, a kikötőt is magába foglalta, közvetlenül a parton állt. Belső épületei hatalmas raktárrendszert, fürdőt, gyülestermet és a nyugati táborfal mentén kaszárnyák egész sorát tárták fel. Az építkezést olyan időszakban kellett végrehajtani, amikor állandóan

tartani kellett az ellenség támadásától.⁷¹² Valentinianus idejében: „A legnehezebben védhető Dunakanyarban például 15 km-en belül 18 új kis erőd, burgus épült két év alatt. Aquincum körzetében 8 burgus és két újabb kikötőerőd létesült.”⁷¹³ Amikor Valentiánus utolsó hadjáratára és egyben szemlekorútjára indul Valériában 375-ben, újabb rendelkezéseket hoz az elhanyagolt erődök rendbetételére, de hogy ebből mi valósult meg, azt nem lehet tudni. Valéria tartomány masszív vonala a beállott zavarok ellenére is komoly erőpróbát jelentett a beérkező hun hatalomnak.

A Kárpát-medence, a Kárpátok sziklagyűrűje védelmi, földrajzi és stratégiai („geopolitikai”) adottságai egész Euráziában a legjobbak egy birodalom központjának. A legnagyobb gondot a hunok számára az jelentette, hogy a térséget a Duna mentén kettéosztotta a római limes. A kisebb őrtornyok és vastag falu erődök, kikötőerődök (pl., Aquincum) és katonai táborok (pl. Matrica) alkotta védőháló, amely a Dunántúlt eddig is igekezett védeni a szarmata-kvád betörésektől, 381-ben talán nincs túl jó állapotban, de az erődök még álltak. Pannóniát többször átszervezték a rómaiak, utójára a 4. században ekkor négy nagyobb részre tagolják, így külön tartomány volt a dunai limes szélesebb sávja a Duna északi nagy kanyarulatától a Drávaig, s ez volt Valéria tartomány. Pannónia (I.) Inferior a Kr. u. 4. században a Dráva (Dravus) folyón túli részt jelentette, nagyjából az Emonától Singidunumig haladó hadiút vonaláig. Pannónia (II.) Superior Valéria nyugati határán kezdődő vonala Czirpiből (Dunabogdány) indulva, a Balatont érintve futott le a Drávaig. Ezen kívül a Dráva és Száva közötti rész is külön tartománnyá vált Savia néven.

A térség erőközpontja tehát a Duna-kanyartól délre húzódott, itt volt a legtöbb őrtorony (átlagosan 500 méterenként egy) és a nagy helyőrségek. Erre a nagy készültre a szarmata-jazigok miatt volt szükség, akiknek az olykor egész Itáliát megrendítő erejű betörései miatt a Kr. u. 3. századtól Póczy Klára szerint: „a Duna mentén állandóan 10-11 légió állomásozott, vagyis a teljes birodalmi hadseregnek szinte a fele és még számos segédcsoport”.¹⁴ A Notitia Dignatum (a méltóságok jegyzéke) szerint a két birodalomban külön-külön 262 ezer katona volt szolgálatban. Az összes limesen túl élő nép közül a szarmaták voltak a legveszélyesebbek, ezért a rómaiak a Duna mentén egy új tartományt, egy védőzónát hoztak létre, Valéria néven, amelynek irányítási központja Gorsium (Harculia) lett, amelyet Póczy szerint „hatalmas védművekkel”⁷¹⁵ erődítették meg. A katonai központ Aquincum maradt, a római birodalom egyik végpontja, mely fontos kereskedelmi központ, ugyanis ide ért „az Adria melléki legfontosabb kikötővárosból érkező távolsági út a via Postumia északkeleti meghosszabbítása a Balatont érintve”.¹⁶ A város stratégiai helyzete miatt volt fontos, elsősorban ezért jelentős az áruforgalom s bár nagy polgárvárosa és kulturális élete volt, az újjáépítésekhez szükséges „rengeteg pénz” elsősorban a katonai létesítményeket, utakat érintették. A római Duna limes ezen szakaszán a helyőrséget már nagyrészt a túloldalról érkező szarmaták, germánok, alánok stb. adták, vagyis erősen „barbarizálódott” a lakosság, de ettől még ellátmányt és kereskedelmi cikkeket kellett ide juttatni. Ezt kereskedelmi utak láncolata biztosította, melynek végén Aquincum állt, amellyel átellenben korábban a helytartósági („Hadrianus”) palota volt, amit később a Kr. u. 3. században a Duna túloldalára, védettebb helyre telepítették. A régészek szerint egy ilyen helytartósági palotában közel 1200 személy (jogászok, mérnökök, orvosok, az adminisztráció) dolgozott.¹⁷ A Duna-Tisza között élő szarmaták ereje azonban a 4. század végére az állandó háborúk és belviszályok miatt meggyengült, ezért is léphettek könnyen szövetségre a szintén lovas-nomád hunokkal.

(A hunok átkelése a Dunán) Fel kell tételezzük, hogy a hunoknak konkrét céljaik vannak a Duna–Tisza térségével, és ez a cél a Kárpát-medence teljes birtokba vétele. A hunok megítélésében igencsak távolságtartó Bóna István, neves régészprofesszor élt azzal az

állítással, hogy térségben lejátszódó – látszólag összefüggéstelen – események egy nagy célt szolgáltak, a hun birodalom itteni kialakítását. Bóna szerint a hun bejövétel egységes, nagy koncepció alapján zajlott, de mint fogalmaz: „A szálakat mozgató hun bábjátékos *egyelőre* láthatatlan maradt.”¹⁸ Ugyanakkor Bóna is Uldin hun királlyal foglaltatja el 406-ban a Dunántúlt, és ő is teljesen – talán éppen Deguignes hatására – mellőzte a magyar krónikások állításait. Már pedig ha ez történt, tehát volt egy nagy koncepció, akkor kimondható, hogy a hunok a gótokat mintegy faltörő kosként alkalmazták a római birodalom ellen, akik a birodalom területén, a méltatlan római bánásmód miatt pusztító lázadásban törtek ki. Ezt a lázadást nem lehetett ugyan előre számításba venni, de azt igen, hogy a gót menekültek ellátása alaposan megfogja terhelni a római közigazgatási szerveket, vagyis zavarokat fog okozni. Várady László szerint „a fegyveres gót nép beözönlése csupán óriási létszámánál fogva is olyan helyzetet teremtett, mely kérdésessé tehetné volna a keletrómai állam létét.”¹⁹ Várady máshol úgy fogalmaz, hogy önmagában ez az esemény még nem okozta a birodalom katasztrófáját, de hasonló „többször és többhelyütt való ismétlődése lényegileg a Birodalom felosztásának társadalmi-politikai főmotívuma lett.”²⁰

A magyar középkori krónikások kisebb eltérésekkel és nyilvánvaló tévedések mellett is egybehangzóan adják elő a dunai limes áttörését, megadva az áttörést vezető három kapitány nevét: Keve, Béla és Kadosa. A rómaiak érezték, vagy kémektől tudomást szereztek a közelgő támadásról, ezért a pannóniai tartományok kormányzója, Macrinus (vagy Martinus)²¹ seregével Potentia (a mai Érd) városához vonult és segítséget kért nyugatról. A segedelmére érkező Detricus (Detre) a mai Százhalombattához (Matrica) érkezett hadinépével. A két város között alkalmi tábor létesült, hogy a rengeteg katonát elszállásolják, és éppen tárgyalt a két római vezér, amikor a hunok váratlanul „Sicambiánál” valószínűleg a mai Kelenföldnél, vagy az alatt Budatéténynél fölfújt börtömlőkön lovaikkal átkeltek a Dunán és még az éj folyamán rárontottak a rómaiak táborára.²² A Kelenföld elnevezést krónikásaink az átkelés földjének értelmezik, amit nehéz vitatni, hiszen így érthető magyarázatot kapunk e név eredetére. (Az árpádi bejövételkor ugyanis a magyarok nem itt, hanem a mai Békásmegyernél kelnek át a Dunán.) Súlyos harcok zajlottak le a hunok átkelését követően, és a Budatétény (Campona)-Erd (Potentiana)-Százhalombatta és a Tárnok-völgy négyyszöge teljesen jól behatárolja, kijelöli azt a térséget, ahol többtízrezes seregek mozogni és összecsapni képesek. A római tudósítások annyira hallgatnak erről az eseményről, hogy egyetlen egyet sem ismerünk ezzel kapcsolatban.

A hun lovas taktika a gyors megrohanásokra és visszavonulásokra alapozódott, így, a nagyobb seregek arcvonalát igyekeztek megbontani, és a kisebb, leszakadt seregréseket rajtaütésszerűen körülkerítették és megsemmisítették. Ennek a harcjelzésnek nélkülözhetetlen elemei voltak az állandó, télen-nyáron folytatott gyakorlás és a nagy feszítő erejű íjjal való pontos és gyors lövések leadásának képessége. A pontos nyíllövéseket nevezhetjük „irányított tűzcsapásnak” is, hiszen egy különítményen belül senki sem összevissza lövöldözött, hanem az egységek parancsnokai a zúgó, süvítő hangot adó „zengőnyilaikkal” szabályozták a lövések irányát, mintha valami mozgó tűzérség lettek volna. A kor adott viszonyai között a hun lovas íjász alakulatok egyesítették magukban mindazt, amit ma három különböző fegyvernemnek nevezünk: a légicsapás gyorsaságát, a tűzérség bomlasztó hatását és a gyalogság befejező, döntő rohamát.²³ A lovas íjász hunok a gyalogos közelharcot csak kényszerűségből vállalták, hiszen felszerelésük nem ilyen jellegű volt. Ezzel, egy ilyen magas fokú hadművészettel kevés más nép volt képes felvenni a versenyt, mivel ehhez a tudáshoz intelligenciára, kiváló vezetőkre, rendkívüli szigorra és olyan állandó harckésziségre, gyakorlásra volt szükség, amit csak életvitelszerűen lehetett megvalósítani. A Dunán való átkelést követően

is egy ilyen tűzcsapással bevezetett, majd egy azt követő lovasrohammal számolhatunk, amely a római sereget szétszórta, de nem semmisítette meg, mert azokat vezéreik újra összegyűjtik.

A második nagy összecsapás vélhetően a mai Tárnokliget mellett folyó Zámori-patak völgyében lehetett, ahol krónikáink szerint a hunok szenvedtek vereséget²⁴ s ebben az összecsapásban halt meg Keve kapitány, ami azért is hihetőnek látszik, mert innen származik, az őt is idéző síremlékről a Keveháza elnevezés, vagyis a Keve-völgy, ami most a Váli-völgygel azonos. Korábban Keveaszó (leírásokban: Cuwe azoa, Keueozou) néven ismert, később Keázóvá, Kajászóvá formálódott, és létezik ma is itt egy Kajászó település, ami tehát régen Keveházát jelentett. Ezek a helységek megint csak krónikásaink állításait látszanak igazolni. A harmadik római-hun összecsapásra már messzebb nyugaton, a magyar kompilátorok szerint Zeiselmauernél²⁵ (ma is létező osztrák település) került sor, ahol egy egész napos csatában a rómaiak megsemmisítő vereséget szenvedtek, Macrinus és a hunok másik két kapitánya, Béla és Kadosa is áldozatul esik az ádáz ütközetnek.

(Összegzés) Sajnálatos módon a sztyeppe zónában, az 50. szélességi fok mentén élt lovas nomád népek nem vezettek évkönyveket, mint a kínaiak vagy a rómaiak. Lehet, hogy voltak krónikáik, de ezekről meg nem tudunk. Ebből a hiátusból fakad, hogy a hunokról, avarokról, magyarokról csak idegenektől maradtak fenn leírások, így konkrét eseményekről, vagy méltóság- és személynevekről is csak ilyen másodlagos forrásokból, főleg hallomás útján szerzett információkat ismerünk. Írásos hagyaték hiányában kénytelenek vagyunk a nagyobb összefüggésekre figyelni, és ezek tanulságaiból következtetéseket levonni. Ugyanis a magyar krónikák fő állítását („a hunok azaz a magyarok”), egyre határozottabban kezdi igazolni az antropológia. Így Fóthi Erzsébet antropológus koponya összehasonlításai is azt igazolják, hogy szorosabb etnikai kapcsolat volt a koraközépkor e három népe (hun, avar, magyar) között, még akkor is, ha a teljes azonosítás akadályokba ütközik. A Kr. u. 370 táján a Volgánál megjelenő hunok, illetve a „hun” elnevezés egy gyűjtő nevet jelentett később, akik valószínűleg ázsiai fajú törzseket is magukkal ránthattak. Krónikásaink az avarokat meg sem említik, ami elég különös, tekintettel arra, hogy velük kapcsolatban milyen sok bizánci feljegyzés készült. Viszont az is igaz, hogy az avaroknak az egyik ágának két törzse (a var és hun-avar) „fehér hun” volt, a forrásokban xyón, chionita, kidarita, vagy heftalita néven, vagyis esetükben megint csak két vagy több törzs szövetségéről kell beszélnünk. Az Attila halálát követő hun korszak vége (Kr. u. 456–57) és az avar korszak kezdete Kr. u. 552²⁶ közötti száz év nem túl nagy idő, amit talán krónikásaink nem is tartottak fontosnak szétválasztani, külön korszakként kezelni. (A középkorban még nincsenek kronológikus adattárolók, vagy éppen adatbázisok, és pontosító névkataszterek, ezért is volt nehéz történeti krónikát szerkeszteni.) És így érthetővé válik, hogy miért beszélnek kompilátoraink a magyarok „második” bejövételéről. A 4. századi hunok és a heftaliták (későbbi „avarok”) között szoros katonai kapcsolat létezett, amire bizonyosság, hogy amikor a „chioniták 350 körül az Oxus völgyéből a Szasszanidák birodalmát támadják, a másik hun szárny a Volgán és a Donon keresztül az alánokra és gótokra és rajtuk keresztül az európai világra veti rá magát.”²⁷ Nyilvánvaló, hogy nem egymástól függetlenül folytatták hadjárataikat. Majd ezt követi a már említett 363-as újabb támadás a Kaukázuson át, amikor Edesszát is megostromolják.

Az írott források hiánya ellenére, de az antropológiai azonosságok alapján már bizonyosan állíthatjuk, hogy a hunok, avarok és magyarok között szorosabb etnikai kapcsolat létezett. Fóthi szerint Belső-Ázsiában „Két terület is van, ahol összeérnek az avar és magyar honfoglalás szálai. A Karos-Eperjesszőg a honfoglalás kiemelkedő fontosságú temetője. Az itt feltárt népesség a legnagyobb hasonlóságot a tien-sani 2–4. századi hunokkal

mutatja. Közelebb áll hozzájuk, mint bármely népcsoporthoz az eurázsiai kontinensen, beleértve a honfoglalás kor tetemőjét és regionális csoportját is. A következő minta a 8–9. századra keltezett tuvai ujjgoroké. A két terület között a nagy távolság ellenére is létezik kulturális és etnikai kapcsolat.²²⁸ Magyar Természettudományi Múzeum munkatársának legfontosabb megállapításának tanulmányunk szempontjából mégis ezt tartjuk: „A magyar nép a Kárpát-medencében alakult ki, meghatározó elemei egyrészt az avar kor előtti lakosság, másrészt a legalább két hullámban keletről jött két népszövetség: az avarok és a 9. századi honfoglalók összetett, de egymástól nem független népe.”²²⁹ Egy ilyen szoros, bár igen összetett embertani és katonai kapcsolatban élő népek esetében fel kell tételezzük, hogy nagyobb tervek végrehajtásában is együttműködtek, mert ezek a népek ugyanazt a feladatot hajtották végre, birtokba vették a Kárpát-medencét. És ez a feladatukat feltűnően egyforma módon hajtották végre, ellenségeik is rendre ugyanazok lettek. Ez alapján érdemes talán jelentőséget tulajdonítanunk a hunok által a 4. század végén felszámolt dunai limesnek, amely valóban akadályos lett volna a későbbi avar–magyar betelepedésnek.

JEGYZETEK

- 1 Deguines, helyesebben: de Guignes, azért utasította el a magyar krónikások idevonatkozó adatait, mert azokat máshol nem találta meg.
- 2 Katus László: A középkor története, 2001, Budapest, 21. o.
- 3 Ammianus Marcellinus: Róma története. Budapest, 1993, 88. o.
- 4 Ammianus, 563–569. o.
- 5 Katus, 18. o.
- 6 Idézi: Katus, 27. o.
- 7 Idézi: Katus, 28. o.
- 8 Várady László: Késő Római hadügyek és társadalmi alapjaik. Budapest, 1961, 231. o.
- 9 Szász Béla: A hunok története. Budapest, 1943, 102. o.
- 10 Szász, 118. o.
- 11 <http://www.newadvent.org/fathers/3001060.htm>
- 12 Póczy Klára: Aquincum, 2006, 37. o.
- 13 Póczy, 202. o.
- 14 Póczy, 195. o.
- 15 Póczy, 197. o.
- 16 Póczy, 39. o.
- 17 Póczy, 178. o.
- 18 Bóna: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993, 11. o.
- 19 Várady, 225. o.
- 20 Várady, 145. o.
- 21 Nem kizárt, de nagyon is valószínű, hogy ez a Macrinus valójában Marcellinus-szal azonos, aki Valéria duxa ezekben az években (Dux Valeriae ripensis), akinek az apja Sopianae-ból származott. Ez a Marcellinus „az erődépítéseket quad földön is folytatta, a hozzá követségbe érkező quad királyt pedig megölette, válaszul jött a 374-es szarmata–quad betörés.” Póczy, 202. o. A „dux” méltóság a legmagasabb katonai beosztásnak számított a rómaiaknál, és idővel egyre szélesebb jogkörrel bírt. Egyes dux rangú vezető, már több provincia felett is hatalmat gyakorolhatott. Ahogy „Macrinus” esetében erre a magyar krónikák utalnak is. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford.: Bellus Ibolya. Osiris, 2001, 33. o.
- 22 Kálti Márk: Képes Krónika. Osiris, 2004. Ford.: Bollók János. 14. o.
- 23 „Már maga az állandóan mozgósított életmód is, amelynek hadrendjében barmaikat legeltették, roppant felsőbbiséget biztosított számukra a kezdetleges földművelést űző, s így inkább röghöz kötött germánok és az elpuhult, várfalai közé menekülő rómaiság fölött. [...] Hihetetlen területeket felölelő gyors mozgásuk annyira túlszárnyalta a sűrű tömegek közelharcának átütő erejére alapított germán taktikát, mint amilyen tehetetlenül vergődik ma a repülő-támadással szemben a gyalogság.” Alföldi András: Magyarország és a Római Birodalom. 1934, 49. o.
- 24 Kézai Simon Magyar krónikája. Ford.: Bollók János. Osiris, 1999, 94. o.
- 25 Kézai, 95. o.
- 26 Ez az első valószínűsíthető évszám velük kapcsolatban. Szadeczky-Kardos Samu: Az avar történelem forrásai. Balassi Kiadó, 1998, 14. o.
- 27 Szász, 102. o.
- 28 Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. <https://www.youtube.com/watch?v=jTzsV1VKLYw&t=2s&fbclid=IwAR2d1IVps4jRvZ3XreIqAwSjff5rOtHL8fNDMF7IYmqcBUNhMmesyD6pKW9g>
- 29 Fóthi, uo.

A ruandai népirtás és a dinasztikus dobok (2. rész: Ruanda)

A déli Mugesera tó mellett és a közép-ruandai Gasabóban letelepedett tuci Nyiginya klánnak 1081-ben sikerült önálló államot alapítania. A Singa klán Barenge dinasztija utolsó királyának, Jeninek nem volt férfi örököse, és ezért odaadta leánya kezét Gihanganak, – a ruhengeri, bunyabungói, bushubii, karagwei és ndorwai királyság megalapítójának –, egyúttal pedig az Abakaraza testület vezetője, Rubunga, bevezette őt a monarchikus szertatásrendbe, és átadta neki a királyság jelképét, az ún. *Rwoga* dobot.¹

A Banyarwanda királyság a 19. századig független, egységes és központosított nemzeti államként működött. 1600 körül lerohanták ugyan a banyorók, aminek következtében királyaik nyugatra menekültek,² de maga a királyság megmaradt, és az északi, Sindi királyi klánból származó II. Ruganzu által alapított Nyiginya dinasztia Nyanzából kiindulva újjáépítette a királyságot.³ A 16–17. század fordulójára nyolc királyság jött létre, melyekből a tuci Nyiginya nemzetség vezetésével – hódítások és beolvasztások révén – kialakult a Ruandai Királyság, mely a 18. század közepére dominánssá vált.

A királyi dobok (ingabe). Ruandában kétféle dobot tartottak számon: a dinasztikus dob (franciásan dob-embléma) és a szertartás-dobokat (*ingabe*). A dobok birtoklása annyira kötődött a hatalomhoz, hogy csak a király és annak anyja birtokolhatta őket.⁴ Háromféle királyi dob volt használatban: a „dinasztikus dob” (*ingoma zingabe*), a „szertartás-dob” (*ingoma zimihango*), és „a dob, amelyik beszél” (*ingoma zimivugo*).⁵ Az *ingoma* – melynek jelentése önmagában is: „dob” – egy kivájt fatörzsből készített, alapvetően hengeres, bár az alján elkeskenyedő dob. Általában *umuvugangoma* fából készítik.⁶ A név azt jelenti: „a fa, amely a dobot megszólaltatja”.⁷

A dobok használata az ősidőkben a király és közvetlen környezete: az anyakirályné és a három udvari pap (együttesen: *abíru*) előjoga volt. A legfontosabb dob, a *Kalingát*, olykor maga a király használta. Amikor például Yuhi Musinga királyt⁸ beiktatták vagy a vendégeit üdvözölte, saját maga ütötte ki rajta az ilyenkor használatos ritmust.⁹ Ha valaki el akarta volna orozi a dobolás privilégiumát, felségsértést követett volna el,¹⁰ hiszen csak a királynak és legszűkebb környezetének volt joga arra, hogy közvetítse az istenek szavát az alattvalóknak. A királyi dobok – mint egyedi darabok – saját nevet kaptak, és – mint afféle miniszterek – különféle feladatokat „láttak el”.

- „Esőügyi miniszter”: a *Mivumbi* („Esős nap”) dob. Feladata a nagy szárazságok „megelőzése”.
- „Öntözési miniszter”: a *Rugabo* dob („Az öntözésre irányuló”)
- „Vadászati miniszter”: a *Rugiramusango* dob. Feladata a szerencsés vadászat biztosítása.
- „Közegészségügyi miniszter”: a *Rugwizamigisha* dob. („Az áldások összegyűjtője”)
- „Hadügyminiszter”: a *Rwegakangabo* dob („Aki legyőzi a seregeket”)
- „Belügyminiszter”: a *Rucabagane* dob („Aki eltávolítja a lázadókat”)
- „Tájékoztatási miniszter”: az *Impuruza* dob („jeladó dob”)
- A *Nyampundu* dob a királyok beiktatásánál volt használatos,¹¹
- az *Indamutsa* feladata pedig (többek közt) az volt, hogy a királyt és a fentebb felsorolt dobokat „üdvözölte”.¹²
- A *Kalinga* nevű dob volt a király dinasztikus dobja, melyről később lesz szó.

A dobokat arra szakosodott mesterek készítették, és mint szent tárgyakat, bálványokat, állványon és letakarva tartották¹³ egy „dobházban”, jobban mondva „szentélyben”, melyben szent tűz égett. A különböző feladatokhoz használt imákat, ráolvasásokat a dobok a maguk „nyelvén” is el tudták mondani. Egy zenei folklorista 7 „királyi ritmust” tudott azonosítani.¹⁴ Az eddigi letejesebb gyűjtemény mintegy 73 különböző, meghatározott jelentéssel rendelkező ritmusképletet tartalmaz.¹⁵ Az udvar estéenként „dob-összejöveleteket” rendezett, melyeken díszítő mintákkal ellátott köcsögökből tejet ittak, és találós kérdésekkel szórakoztatták magukat. Most pedig áttekintjük, hogy a szent dobok honnan, milyen transzcendentális erőt nyertek egyes alkotórészeik segítségével.

A dobok kávája. A dob keretét csak valamilyen egykor élő, „lelkes” anyagból, konkrétan fából lehetett előállítani. Ez a szudáni tikfa volt (*Cordia africana*). Kinyarwanda neve *umuvugangoma*, ami azt jelenti: „a fa, amely szóra bírja a dobokat”. Nyilván arra utal, hogy a dobokból a fák szelleme szól. A feldolgozott fa szimbólum-világa több korszak és világgép lenyomata volt.

Az egyik hagyomány a faszellem köré fonódott. A dobkészítők először kiválasztották a legmegfelelőbb fát, majd megjelölték. A kivágás napján a közösség dobosai körbevették, és a fejükön tartott dobokon doboltak. Eközben vezetőjük egy meghatározott füvekből készült főzettel meglocsolta a fát. A hagyomány szerint abból a célből, hogy elkergesse a pythont, mely a fa lombkoronájában tartózkodott. Ez után a fát – a dobok tisztelgése közben – egy fejszével kivágták, lemérték, és darabokra vágták.¹⁶ Lehet, hogy a főzet eredetileg a faszellemnek szülő italáldozat (*libatio*) volt. A python lehetett a fa őrzője, mint a bibliai Teremtésben a kígyó.¹⁷

A másik hagyomány az ősök kultuszához kapcsolódott. A bandák (Buganda) a trombitakészítéshez kijelölt fa előtt állva őseik szellemét szólították, és – hasonlóan az eurázsiai medveáldozás liturgiájához – engesztelőáldozatot mutattak be neki. Ugyanígy jártak el a lubák (Kongó) is tölcserdobjuk elkészítésekor.¹⁸ Egyes források szerint a csaták előtt a harcosok odamentek „egy” fához, és arra kérték, adjon nekik erőt a harchoz, ők pedig, viszonzásként – ha sikerült levágniuk ellenségük fejét – a fa törzsét bekenték a vérével, fejét pedig „neki adták” –, azaz felhelyezték napkeleti irányban a fa egyik felső ágára.¹⁹ A sámánok Stellmoorban (Hamburg) a rénszarvaskoponyát, Szibériában a lókoponyát magas karókra tűzték, ily módon kínálva fel az Égben lakozó megistenült Ősnek.²⁰

A szent dobok alapanyagául megjelölt másik fa az *umuvumu* (*Ficus thonningii*) volt,²¹ melyet az oltalmazás szent fájának tartottak. Ennek egyik magyarázatául az a legenda szolgált, amely szerint az istenként imádott Ryangombét vadászat közben a Buhanga erdőben megtámadta a megsebesített bölény, és az isten egy *umuvumu* fa ágai között talált menedéket.²² A hagyomány szerint azóta vették körül a királyok éppen ezekkel a fákkal rezidenciájukat.²³ Egy másik változat szerint akkor, amikor Ryangombét felöklelte a bivaly, az összes fa megtagadta tőle a segítséget. Egy *umuko* fa azonban nem hagyta, hogy „leessen a földre”, és az ágai közt lehelte ki lelkét.²⁴ Ennek a fajnak a példányait a Ryangombéről elnevezett vallás szentélyeinek építéséhez használták.²⁵ Nem árt tudni, hogy Ryangombe (alias Lyangombe) alapította meg a királyi család őskultuszát ápoló *Imana* nevű titkos társaságot. Hosszú ideig élt az a hit, hogy a „megszállottakat” Ryangombe lelke szállta meg. A fentiek alapján feltételezhető, hogy a szent fán keresztül Ryangombe szelleme is behatolt a szent dobba.

A harmadik hagyomány a termékenység-varázsláshoz kötődött. Az *umuvumu* fa ugyanis a halhatatlanság szimbóluma is volt, mivel örökzöld és hosszúéletű faj, és ezért a mindenkori királyokat reprezentálta.²⁶ Ezt a hiedelmet erősíti, hogy a királyok különleges „kéregruháját” ennek a fának a kérgéből készítették.²⁷

A dobok membránja. A dobkészítők a kivágott szeleteket úgy vágják ki, hogy a dob teje kétszer olyan átmérőjű legyen, mint a talpa. A tehénbőrből elkészített membránt szőrével kifelé helyezték a kávéra, és egy tucat belefűzött bőrszíjjal erősítették a dobtestre. A tehénbőr szintén nagy spirituális jelentőséggel bírt, mert az egész bantu népesség anynyira tudatában volt a szarvasmarha-tartás bevezetése történelmi jelentőségének, hogy nemcsak Ruanda megteremtését, hanem „a tehén és a dob bevezetését” is Gihanganak tulajdonították.²⁸ Jóllehet a dobkészítők meg szokták tisztítani a membránt adó bőrt a szőretől, a kanyarwandák a szőr megtartásával is demonstrálni akarták a bőr eredetét. A tehén testének a dobban való jelenléte minden bizonnyal a tehén szellemének a dobban tartózkodását is jelentette. A szarvasmarha a közép-afrikai pásztornépeknek „majdnem-totemjük” volt, amin azt értem, hogy csak azért nem volt totem, mert úgyszólván minden részét felhasználták valamire. Ezzel együtt voltak olyan klánok,²⁹ amelyeknek a tehén valódi totemjük volt.³⁰

A dobok színe. A királyi dobok kávéja sötétvörös volt a rászáradt szarvasmarha- és embervértől. Az áldozati marha – vagy az ellenség – vérének jelenítette meg, mellyel a dobot készítésekor – és a rákövetkező áldozások alkalmával – meglocsolták (*libation*) kifejezetten abból a célból, hogy transzcendens erőt kölcsönözzenek neki. Az ellenség képviselőit vagy fogságban áldozták fel,³¹ hogy majd vérüket a királyi dobra mázsolva kínálják fel istenüknek,³² vagy a csaták színterén ölték meg kifejezetten azért, hogy levágott heregolyóikat ugyancsak áldozatként – és persze trófeaként – helyezték el a dobok valamelyikén.

A szent dobok tisztelete. A szent dobot csak az udvari főpapok testülete, az *abiru* kezelhette. Még érinteni sem volt szabad senkinek a királyon és a királyi udvar legbelső körének tagjain kívül, és nekik is csak az aprólékosan kidolgozott szertartások betartása mellett. A dobot elzárták a kíváncsi szemek elől. Bizonyára azért, hogy az elrejtett kristályban lakozó szellem-ös ne juthasson bele valamely illetéktelen személy szemén keresztül annak testébe.³³ Közvetlenül az udvar ellenőrzése alatt állt a dob őrzőinek Kabagaliban székelő irreguláris fegyveres csoportja.³⁴ A dobot kosárfonat védte szállításkor is, hogy még a földet se érintse, és hangja csak a nagyobb állami eseményeken volt látható vagy hallható. Háborúk idején féltékenyen őrizték, mert elvesztése egyben a kormányzásra való jog elvesztését jelentette.

A dob társadalmi súlyát mindennél jobban érzékeltetik a közmondások. Az egyik így szól: „Az a király, akinél a dobok vannak”.³⁵ Ezt ma úgy mondanánk: akié a sajtó vagy a média. A hutu parasztek egyik vezetője a demokráciához vezető utat nemrégiben így fogalmazta meg: „Ha ráteszed a kezed a dobra, azt jelenti, hogy a hatalom birtokába kerültél. A többieknek csupán egy lehetőségük van arra, hogy a dob és a hatalom közelebe kerüljenek, és ez az, hogy a dobert kinyúló kart erőszakosan levágják, a többi kart pedig támogatják.”³⁶

Egy másik közmondás így szól: „Úgy táncol, ahogy a dobot ütik”. Magyarul: „Úgy táncol, ahogy füttyülnek”. Aki pedig ellenáll, „nem a dobütés szerint táncol”.³⁷ A harmadik: „A dob nagyobb, mint a kiáltás.”³⁸ Azaz a királyi dob hangjának nagyobb a súlya, mint az alattvalók kiáltásának. Mert a „dob” a hatalmat is jelentette. Egy ruandai paraszt még 2006-ban is így jellemezte az ellenzék helyzetét: „A dob nem engedi, hogy győzzön a kiáltás”.³⁹

A beiktató Nyampundu dob története. A ruandaiak – pontosabban az évszázadokon át uralkodó Nyiginya klán – teremtésmítosza (*Ubucurabwenge*) szerint a monarchia az Egek Királyától, Nkubától származik. Íme a történet: Az Egek Királyának, Shyerezo

Nkubának felesége, Nyagasani, két fiút, Kigwát és Tucit, valamint egy leányt szült, akinek neve éppen a dob nevével azonos: *Nyampundut*. Egy napon a három testvér merő kíváncsiságból leszállt a Földre körülnézni. Kis habozás után Kigwa elvette nővérét (*Nyampundut*), és megalapította a tuci Nyiginya klánt.⁴⁰

A történet a későbbiek szempontjából is tanulságos lesz. Számunkra most csak az fontos, hogy azt az istent, akitől az uralkodó klán származtatta magát, *Nkubának* hívták, és a *nkuba* szó „mennydörgést” jelent. Márpedig ismeretes, hogy az afrikai népek – hasonlóan más népekhez – hatalmas résdobjaikkal a mennydörgés istenét próbálták megidézni,⁴¹ és dobjaik beavatásakor arra kérték a Mennydörgés Szellemét, hogy „adjon erős hangot” hangszereknek.⁴² Vagy azért, hogy közvetlenül váltsák ki az esőt (szimpatikus mágia), vagy azért, hogy megidézzék Viharistent, és előterjesszék neki a kérésüket (vallásos eljárás). Dobosaik szerint a tehénirhából készült membrán az esőt, a kecskebőr száraz, kemény hangja pedig a mennydörgést vonzotta.⁴³ Amikor tehát a ruandaiak a koronázások alkalmával a nagy *Nyampundu* dobot ütötték, a mennydörgés „megtermékenyítő” istenét idézték meg, hogy emlékeztesse a királyt „esőfakasztási” kötelességére.

Az első dinasztikus dob (Rwoga) története. Az új alkotmány. A Gihanga-mitosz szerint két dolog bizonyította, hogy Gihanga teremtette Ruandát: a „tehén” – mint a marhatartás ikonja – és a királyi dob. Kissé filozofikusan: Gihanga végső lényege a tehenek és a királyság (*Gihanga cyahanze inka n'ingoma*.) Nemesi neve éppen ezért *Ngomijana*.⁴⁴ Praktikusan elképzelve a dolgot, Gihanga – attól függően, hogy félisten volt vagy király – készített vagy készíttetett egy dobot, és a ruandaiak ilyenformán akár 1081 óta birtokában lehettek egy nagyjelentőségű királyi dobnak. Még a nevét is tudni vélték: *Rwoga*.⁴⁵ (A név jelentése: „híres-neves”).

Itt jegyzem meg, hogy egyes feltételezések szerint – jóllehet a sámándob ősiségéhez nem fér kétség – a Nyiginya dinasztia szimbolikus szent hangszere kezdetben a *nyamiringai síp* volt,⁴⁶ melyet később a dobbal helyettesítettek. Ha egy személy (vagy család) száműzetését dobütésekkel hirdették ki, az csak „elsőfokú” ítéletnek minősült. Ha azonban az ítéletet a királyi síppal (*urusengo*) tették közzé, az elítélt leszármazottai sem reménykedhettek abban, hogy valaha visszatérhetnek Ruandába.⁴⁷ Ezzel összhangban a király körül működő kiváltságos csoport a „papokon”, a dinasztia krónikásain és a dobosokon kívül a síposokat (*basengo*) is magába foglalta.

Gihanga – hatalmát megerősítendő – szövetségeseket keresett közelebbi-távolabbi szomszédságában, aminek leglátványosabb bizonyítéka az Ijwi szigeten uralkodó, Singa származású Bashambo klán királyával, Jenivel⁴⁸ kötött szövetség volt. A szövetség mindenekelőtt abban öltött testet, hogy Jeni odaadta leánya, Nyamususa kezét Gihangának. A szövetség másik mozzanata az volt, hogy a haldokló király – férfi utódja nem lévén – elárulta Gihangának az Abarenge dinasztiaának az örökletes királyi dobra, a Rwogára vonatkozó titkait,⁴⁹ egyesek szerint az ún. „titkos kód” (*umwiru*) első néhány „ösvényét” (azaz dalát).

A szóbeli hagyomány azt is tudni véli, hogy a Singák királyi rituáléját az Ijwi szigeten uralkodó Jeni király valamelyik alattvalója, ill. „lányának valamelyik követője” vitte át Gihangának.⁵⁰ (Megjegyzendő, hogy a Jeni név szinte változatlanul szerepel az ijwi-szigeteki Beshaza klán leszármazásában, mégpedig Bwishazában, tehát nagyjából ott, ahonnan a ruandai hagyományok szerint elhozták a dobot,⁵¹ tehát az önmagukban ellenőrizhetetlen adatok kissé erősítik egymást.)

Az „elhozták a dobot” állítás ugyanakkor felveti a kérdést, hogy Jeni csak a titkos kódot adta-e át Gihanganak, vagy pedig magát a dinasztikus Rwoga-dobot is. A fent hivatkozott kutatás ugyanis hol a „dob”, hol a dob „rituáléinak” átviteléről ír.⁵² Másrészt – a titkos kód ismeretében – a dinasztikus dob átadása egy másik királyságnak túl nagy ár lett volna, hiszen a sziget számára az államiságról való végleges lemondást jelentette volna.

Ugyanakkor azt is „tudjuk”, hogy Gihanga létrehozta a – fentebb már említett – *Abakáza sereg* fegyveres-politikai testületet, méghozzá – állítólag – abból a célból, hogy a Cyumugizi nevű (jelentése: „az ország vezetője mindenható”) szent dobot felügyelje.⁵³ Ha elfogadjuk a Rwoga nevű dob létezését, akkor valószínű, hogy Gihanga elkészítette annak ún. „kísérő dobját” is, és ez volt a Cyumugizi nevű dob.

A legenda arról is szól, hogy a dob az anyakirálynét – s egyben a nőiséget – szimbolizálta, s „kísérője”, mintegy „felesége” volt a királyt – egyben a férfiasságot – szimbolizáló Kalinga nevű dobnak.⁵⁴ A ruandaiak egyébként a fávágót „vőlegénynek”, a fa kivágását „eljegyzésnek”, a kivágott fát „menyasszonynak”, a felszentelt fát pedig „feleségnek” tartották. A fa kivágása előtt a kiszemelt fa mellett virrasztottak, közben pedig szakrális ritmusokat doboltak, alkoholtartalmú italokat fogyasztottak és táncoltak. Mind a kivágott fát, mind a házasságra érett lányt *umwarinak* nevezték.⁵⁵

Új dinasztia: új dob, új ezoterikus kód. Gihanga az Abakáza testület parancsnokának állítólag a Renge klán egyik tagját,⁵⁶ egy bizonyos Rubungát nevezte ki,⁵⁷ s egyes értesülések szerint Gihanga tőle sajátította el a királyi jelvényeknek – s köztük persze a királyi dobnak – a kihalófélben lévő Singa-Renge klántól származó titkos tudományát.⁵⁸ Más források szerint Gihanga maga határozott a királyi jelvények megváltoztatásáról, és tervének megvalósítása céljából kereste fel Rubungát, aki feltárta számára a Rengék titkos kódját.⁵⁹ Minden bizonnyal Rubunga volt Jeni király azon „szolgája”, ill. lányának azon „követője”, aki magával hozta a monarchikus dob misztériumát.

Meg kell azonban jegyezni két dolgot. Az egyik, hogy az Abakáza állítólag már az előtt is működött, mielőtt a Banyiginya dinasztia bevezette volna a királyi dob intézményét. A másik, hogy Gihanga nem *máshonnan* szerezte be a papokat és a dobot, hanem abból az országból, melynek Bwíru nevű szigetének lakosságát Mutemura idejében *bakarának* nevezték, márpedig róluk tudható, hogy korábban a *ruandai* válás-központból, Kabagaliból települtek át oda.⁶⁰ Rubunga tehát lényegében nem *ment* Ruandába, hanem *visszatért* oda. Kérdés, hogy mindebből mi és mennyi vonatkozik az új „alkotmányra” és az új dombra.

Gihanga uralkodásának ideje ettől függetlenül is egy reform *előtti* és egy reform *utáni* időszakra oszlik, amire mindenekelőtt a hittételek átváltozása utal. Addig, amíg a királyi jelképet a reform előtt a kalapács és a nyamiringai síp, az *urusengo* együtt képviselte, a reform után a Rwoga nevű dob vette át a síp funkcióját is. De a kalapácsról és a sípról sem feledkeztek meg teljesen: a királyi méltóság tiszteletében továbbra is fontos szerepet játszottak.⁶¹

Gihanga hálája nem maradt el. A „gondnokok kódjában” – a gondnokok voltaképp a királyság jelképeinek gondozói voltak – Rubunga „A Fölébe Helyező, aki a dob titkos kódját a királyság fölé helyezte” melléknevet kapta (*Mwungura Wunguye ingoma ubwiru*).⁶² (Mai szóhasználattal: „az Alkotmányozó”.) Ezen kívül Rubunga „örökre” elnyerte a „nagy királycsináló” méltóságát, ami azt jelentette, hogy vele együtt utódai is bekerültek a hatalomba.⁶³ Amikor egy új monarcha került trónra, a titkos kód értelmében mindig a Rubunga-leszármazottak közül kellett egy új személyt „dobos papnak” (*abiru*) kinevezni.⁶⁴ Az abiruk vallásos szertartás-zenét adtak elő Ruanda királyainak és népének

a „gonosz szellemek” elleni védelem (*exorcio*) céljából. Saját ritmus-képleteik – azaz ritmikus szó-, kijelentő- és varázs-formulaik – is voltak. Ők szolgáltatták a szertartászenéket a beavatási, a házasságkötési és a temetési szertartásokon, a fegyveres tornákon és az aratás ünnepén.

Rubunga leszármazottai a tiszteletbeli „rituális” Tege dinasztiaát alkották, melynek saját dinasztikus dobja is volt, melyet Busarurének neveztek.⁶⁵ (A tege szó kiruanda nyelven „erőt”, „hatalmat” jelent; a *busarure* szó pedig ezt: „az ékköves”). A Tege dinasztia királya Nyabiringu volt, aki a vallástudós-testület – az ún. *Abiru kollégium* – második legfontosabb tisztségét töltötte be, és tartózkodási helye a kabagarii Ramera volt. Továbbá ő volt a parancsnok két csoportnak: az Abakaraza-dobosoknak és a Tegerangoma csoportnak, mely a királyi tenéncsorda felügyelője volt.⁶⁶ Egy más forrás szerint legalább két rituális dob volt Nyabirigu birtokában: az egyik a Busarure, a másik a Rwagagaza nevű dob. A király a rituális szakértői testületet, a Tegét hatalmazta fel arra, hogy a maga házában őrizze a két dobot, és Nyabirigut nevezte ki az Abakaraza parancsnokának.⁶⁷

A köztársaság kikiáltása után előkerült két régi dob, melyek egyikéről a néprajzosok azt állítják, hogy a *Basarure* nevű dob. A hagyomány szerint a dobot annak a „legrégebbi papnak” (*birunak*) készítették, aki a magát Nyabutegetől származtató Tege családból származik. Nyabutege pedig Rubunga fia volt, aki udvari ritualista (*mwiru*) volt a ruandai Renge dinasztiaából. (A dinasztia legkésőbbi leszármazottja Bishahurimbwa volt, aki annak a Sezibernek volt fia, aki udvari pap volt az 1896 és 1931 között uralkodó V. Yuhi Musinga alatt.⁶⁸)

Azt is mondták, hogy eredetileg Rubunga fia, Nyamuhindula – „ki egy fából dobot készített” –, tájékoztatta I. Gahingát a Singa-Renge eredetű ezoterikus kódról és a dobrituálékról.⁶⁹ Ha ez igaz, Gihangát sem Jeni, sem Rubunga nem „világosította meg”. És melyik dobot készítette el „fából” Nyamuhindula? A királyi, vagy valamelyik kíséző dobot? Soha sem fogjuk megtudni. Egy kissé eltérő feltételezés szerint Rubunga egy másik fia, Nyabutege,⁷⁰ mint a Renge leszármazási vonal szakértője⁷¹ tájékoztatta a kultúrhóst a dinasztikus dob alapeszméjéről.⁷² Ha nem maga a nagytekintélyű Rubunga adta át a tudományt Gihangának, hanem annak valamelyik fia, Gihanga valószínűleg nem az ő, hanem fiainak, Nyamuhindulának és Nyabutegének a kortársa volt.

Hogy a zavar még nagyobb legyen, ismét mások szerint Nyabutege ugyan valóban Rubunga leszármazottja volt, de nem a 2. dinasztia, hanem a 3. dinasztia elején, II. Ndahiro Cyamatare és II. Ruganzu Ndori idejében élt, a 15. század végén és a 16. század elején, és Cyamatare udvarában a második pap helyét töltötte be. Szálláshelye Kabagaliban volt, mely dobkészítőiről, a *balegákról*, azaz a jól ismert *bakarazákról* volt híres.⁷³ Arra nem is merünk gondolni, hogy a dob-misztérium birtokosai – akárki is lett legyen az – nem a kulturhéroset, I. Gihangát, hanem fiát, I. Kanyarwanda Gahimát tájékoztatták a dob misztériumáról.⁷⁴ (A *gahima* szó egyébként magát Ruandát jelentette...)

Látható, hogy az új dinasztia legelső dolga a dinasztikus dob elkészítése és „beiktatása” volt, amit a trón legítim várományosa a papi kaszt képviselőivel szoros együttműködve készített elő. Az ugandai Bunyuro-Kitara birodalomban, valamikor 1500 körül, a bantu Chwezi dinasztia után az északról benyomuló harcos nilusi *bito* nép vette át az uralmat. A Biito dinasztia első királyának, Isingoma Labongo Rukidinek, az udvari jósök egyike, Nyakoka, – technikailag azzal az indoklással, hogy segítségével össze lehessen hívni a népgyűléseket, s azért, hogy a Biitók állandóan tájékozva legyenek egymás hollétéről –, azt tanácsolta, hogy készítsenek dobokat. A királyi dobok és regáliák egy részét Rukidi Pawirból, régi támogatóitól, a Chwezi udvarból, illetve a Basita

klántól hozta magával. Széleskörű támogatottságát e dobok voltak hivatva bizonyítani. Ragadványneve ezért lett „a dobok atyja” (kiny. *Isingoma*).

A király, megfogadván Nyakoka tanácsát, utasítást adott egy nagy, arra alkalmas fa kiválasztására és kivágására. A király két szeletet választott ki magának belőle. Csakhogy ugyanabból a fából különböző rendű és rangú embereknek készült dob. Innen a szkeptikus ruandai mondás: „Az egyazon fából készült dobok nem biztos, hogy egyformán szólnak”. A legelső szeletből készítették el a nagy *empango* dobot, melyet *Tibamulindének* neveztek el,⁷⁵ a kisebbikből pedig a *Nyakangubi* nevű dob készült a király biradalombeli körutazásaihoz. A király öccse, Kato, a fa törzséből szintén egy nagyobb és egy kisebb, *timba* típusú dobot készítettetett. Az előbbi neve *Musambwa*, az utóbbié *Mujaguzo* lett.⁷⁶ A legfelső szeletet a Babwiju klán leszármazottja, Mugungu kapta; belőle a *Kanumi* nevű dob készült.⁷⁷

Jóllehet a 15. században Ruanda írott „történelme” megkezdődött, a dobok története vonatkozásában még sokáig csupán szóbeli történelemről lehetett beszélni. Akárhogyan volt is, a források – a fentiekben ismertetett fenntartások mellett is – abban megegyeznek, hogy a 2. és 3. dinasztia idejében a királyi dob a Rwoga-dob volt. A most következő zűrzavaros események vázlatos leírására csupán azért van szükség, hogy jobban át tudjuk érezni a dob elvesztésének drámai körülményeit.

A Rwoga-dob elvesztése. Egy meghatározatlan időben keletkezett hír szerint „a dinasztia Rwoga nevű dobja, amelyet még Gihanga iktatott be”, Bunyabungo királyság zsákmánya lett.⁷⁸ Ennek az volt az előzménye, hogy Ruandát – valamikor a 15. században – váratlanul katonai támadás érte, és a király, I. Mibambwe,⁷⁹ Bunyabungo-ba (a Kivu tó nyugati területére) menekült,⁸⁰ ahol viszont anyját, Nyiramibanwe-t elfogták és megölték. A király Burundi és Bugesera királyainak fegyveres támogatásával visszatért Bunyabungóba, hogy bosszút álljon anyja haláláért.

A bugeserai seregek feldúlták az országot, megölték a királyt, és amikor visszatértek Bugeserába, bosszúból magukkal hurcolták a meggyilkolt király állapotos feleségét, aki életet adott egy fiúgyermeknek, és a Nyebunga nevet adta neki.⁸¹ Nyebunga évekkel később – Sibula néven, inkognitóban – visszatért Bunyabungóba, és – hogy elégtételt vegyen – I. Ntsibura Nyebunga néven el is foglalta a trónt.⁸²

Mutabazi utódja, II. Yuhi,⁸³ halála után Ruandában zavargások, majd polgárháború tört ki, mely két részre szakította az országot. Az északi országrész (illegitim) királya Nduga,⁸⁴ a déli országrészt uraló (legitim) uralkodó II. Ndahiro Cyamatara, a második dinasztia utolsó királya lett.⁸⁵ II. Ndahiro-nak azonban meg kellett küzdenie féltetvével, a Bugara és Bunyabungo által is támogatott Ibikomangoma Juruval is,⁸⁶ aki trónjára tört.⁸⁷

A háborús helyzetet kihasználva a bunyabungo-i király, I. Ntsibura, szövetséget kötött a Juru-csoporttal, és Bugara királya, Muramira fiával, Nzirával, és rátört Ruandára. II. Ndahiro összeroppant a *havu-hutu* szövetség nyomása alatt. Ntsibura – miután megnyerte a rugamarai csatát – behatolt az országba, és a rugaramai (Bugam) csatában megölte II. Ndahirót is. Az anyakirálynét, Nyabacuzit és a király összes feleségét elfogatta, és kivégeztette őket. I. Ntsibura király Nyabarongo nyugati, Juru pedig annak keleti részét foglalta el. Nyugat-Nyabarongo keleti részét előbb a trónbitorló Bamara, majd fia, Byinshi uralta, Nyugat-Ruandát pedig I. Ntsibura király Abanyabungo klánja tartotta megszállás alatt.⁸⁸

A tizenegy éven át tartó dúlás során – ugyancsak a szájhagyomány szerint – I. Ntsibura elragadta a dinasztikus dobot, és az azt „kiszolgáló” ritualistákat, és Ijwi szigetére vitte őket.⁸⁹ A dinasztia Rwoga nevű dobját pedig, – „melyet még Gihanga

iktatott be”, – a banyabungók jogos trófeájuknak tekintették, és magukhoz vették.⁹⁰ A visszaemlékezők szerint a Rwoga-dob elbitorlása a tucik számára „felháborító és tűrhetetlen” volt.⁹¹

A legenda szerint II. Ndahiro már korábban megsejtette erőszakos halálát és királyságának pusztulását, és ezért fiát, Ndorit, a még gyermek koronaherceget, apai nagynénjénél, Nyabunyana hercegnőnél és Karagwe királyánál, Karemera Ndagara feleségénél helyezte el.⁹² A történetet azonban a havuk hagyománya nem ismeri, és idegen dobok érkezéséről sem tudtak. És jöllehet, a ruandai hagyomány számon tartja, hogy II. Ndahiro utóda, II. Ruganzu Ndori Sibula halála után feldúlta Ijwi szigetét, arról nem tud, hogy ott dobokat vagy dob-ritualistákat talált volna. Mi több, évszázadokal később Rwabugiri sem hivatkozik rá, jöllehet jó alapul szolgált volna Ijwi meghódításához. Newbury arra következtet mindebből, hogy a történet Rwabugiri udvarának koholmánya volt.⁹³

Busigi tartomány lakóinak változata szerint a tartomány vallási-politikai vezetője, Nyamikenke (becenevén Ökörszem) II. Ndahiro halála után magához vette a Kalinga-dobot, és elrejtette otthonában.⁹⁴ Ekkor tűnt fel először a „Kalinga” dobnév; érdekes módon megint csak anakronizmusként, tehát olyan időbe helyezve, amikor még – legalábbis más források szerint – még nem lehetett meg.

Emlékszünk, a szóbeli hagyomány szerint egy *Kimumugizi* nevű dob már Gihanga idejében is létezett. Nos, az újabb szóbeli hagyomány szerint a dobot egy bizonyos Gitandura nevű személy (Batandura fia),⁹⁵ egy Mu Rutaka közeli barlangba rejtette.⁹⁶ Mások úgy mesélték, Gitandura egy fa tövébe állított székre helyezve és fűvel álcázva rejtette a dobot. (Emlékszünk: a királyi dobokat nem lehetett a földre állítani.) Egyesek úgy tudták, hogy a busigii erdőben, Rulindo közelében, mások szerint a Kabgayi közelében lévő rutakai erdőben. A legenda szerint „Gitandura, mielőtt titkát elmondhatta volna, meghalt”.⁹⁷

Az ország jog szerint megszűnt létezni. A királyt meggyilkolták, a mindenható dobot elragadták, és a területet elfoglalta Bunyabungo monarchája. Az ettől az időponttól a II. Ndori Karagweből való visszatérteig eltelt tizenegy év a királyi dob nélkül telt el, és valószínűleg rémálom volt.⁹⁸ Az ország keleti részét a nyaraborgók, a nyugatit a banyabungók tartották ellenőrzésük alatt, és az ország anarchiába süllyedt.⁹⁹ Olyan végtromlás következett be, amilyent emberemlékezet óta senki sem látott: embert és állatot pusztító járványok, éhínség; gyűlölködés és gyilkosságok.¹⁰⁰

Ez volt az a kor, amelyben sem az emberek, sem az állatok nem szültek utódokat, és a szárazság olyan nagy volt, hogy „a szarvasmarhák szarvából füst szállt fel”. Ez volt a halál, az abszolút terméketlenség kora. A dobhoz kapcsolódó népi metaforát követő ruandai legenda szerint „az özvégység időszaka”. Azt is mondták, hogy amikor Ruanda király nélkül volt, „a dobok megtagadták a beszédet, a tehenek pedig, hogy elljenek és tejet adjanak”. Az „özvégység” tizenegy éve alatt tizenegy cirokaratás múlt el „az első gyümölcs” ünnepe nélkül.¹⁰¹ Azt is beszélték, hogy az elveszett dobot csak egy bizonyos király fogja tudni visszahelyezni „a számok tudásának birtokában”.¹⁰² S valóban: II. Ruganzu visszatért karagwei számüzetéséből, és ellentmondást nem tűrve hódította vissza az apái földjét, kikergetve a betolakodókat és a trónbitorlókat.¹⁰³

A Kalinga-dob eredete. Vannak, akik úgy fogalmazznak, hogy „Ndori beiktatta az aktuális Kalingát, az elrabolt Rwoga utódját”.¹⁰⁴ Az „aktuális” jelző kissé zavarba hoz. Csak arra utalhat, hogy az „igazi” Kalinga a koronázás idején nem volt elérhető; esetleg még arra, hogy tervbe volt véve elkészítése.¹⁰⁵

Ezzel szemben a Kalinga-dob őrzésével megbízott klán képviselői úgy tudták, hogy a dobot – közelebről meg nem határozott körülmények között – Busigi királya, a Sindi

klánhoz tartozó híres esőfakasztó, a Nyaruko al-klán alapítója, Nyamikenke fia készítette el egy olyan fából, melyet Buberukából vittek hozzájuk. Minyaruko állítólag át is adta a dobot Ndorinak – anélkül, hogy elismerte volna őt hűbérurának.¹⁰⁶ Azt azért érdemes megjegyezni, hogy Minyaruko a fia volt Nyamikenkének. Ha tehát a legendák következtetéseik, az apa helyezte biztonságba „Kalingát” (azaz Rwogát), a fia pedig elkészítette az új dinasztikus dobot, azaz a valódi Kalingát.

Mások úgy voltak tájékozva, hogy a Karagwéből visszaérkező Ndorinak – végső megoldásként – egy idegen országbéli személyt kellett megbízni azzal, hogy az új Nyiginya dinasztia számára készítsen „egy új Kalingát”. Ez a személy – állítólag – Busigi umwamija, Nyamigezi volt, a „nagy esőfakasztó”.¹⁰⁷

Nyamigezi tehát gondosan kiválasztott egy gyönyörű, a királyi dobok előállítására igen alkalmas fát a cyungói erdőben, Baberuka közelében, és az új dinasztikus dobot a saját házában készítette el, Busigiban, egy *mwiru* felügyelete mellett.¹⁰⁸ Ndori pedig Gatsibo helységben – így a legenda – „beiktatta a dinasztikus dobot”, – mely azután őt iktatta be.¹⁰⁹ Mivel arról is van tudomásunk, hogy ekkoriban készült Ndorinak „valahol” egy királyi dob, feltehető, hogy erről a dobról volt szó. Egyébként a dob a *Nangamadumbu* névre „hallgatott”, melynek jelentése: „Gyűlölöm a lázadásokat”. Még az is elképzelhető, hogy a Nangamadumbu dob volt a fentebb említett „aktuális” Kalinga.

Egy eltérő változat szerint azonban a Kalinga-dobot nem Nyamigezi, hanem a már többször említett Nyamikenke „adományozta” Ndori-nak. Mivel Nyamikenke rejtette el – azaz mentette meg – a dinasztikus dobot, még az is feltételezhető, hogy most egyszerűen visszaszolgáltatta azt a legitím hercegnek, de ez így sehol, soha sem hangzott el. Arról viszont értesültünk, hogy a dobot ugyanabba a kunyhóba tették, ahol „a többi” dobot tartották, és rátették a *Kimumugizi* nevű dobra, ahol egy társaságban lehetett a *Makondera* nevű – szintén szent hangszernek számító – harántfuvolával.¹¹⁰ Ndorinak tehát már legalább két szent dobja is volt, amikor a Kalinga-dob „megérkezett”; közülük az egyik a Kimumugizi dob volt.

A rettenetes bálvány. A ruandaiak legfontosabb dobja ezt követően évszázadokon át a *Kalinga* volt, mely – a királyi pajzs és a fejék mellett – egyike volt a három legfontosabb királyi jelvénynek.¹¹¹ Mellékneve „a győzedelmes” (*inganji*) volt. Hasonlóan a többi közép-afrikai királysághoz, a dob Ruandában is egyszerre képviselte magát az egyeduralkodót, a királyságot és a királyi dinasztíát, melyet éppen ezért háromszáz éven át *Kalinga dinasztíának* (vagy „dob-dinasztíának”) nevezték.

A bika- és embervérrel bemázolt bálványt – más királyi dobokhoz hasonlóan – különböző amulettek, fétisek, egyben történelmi relikviák „díszítették”, köztük a legyőzött királyok levágott és mumifikált feje, feleségeik levágott emlői, valamint egyéb lekaszabolt és szintén mumifikált emberi fülek, nyelvek és szemgolyók.

A későbbi fejlemények miatt külön kell foglalkoznunk azzal, hogy a Nyiginya klán már akkor, amikor „beiktatta” a birodalmi dobot, bevezette azt a szokást, hogy ráaggatta az általa legyőzött és megölt királyok mumifikált heregolyóit is.¹¹² Ismeretes, hogy a mondarchia katonái a kardokkal és késekkel vívott kézitusákban nem ismertek kegyelmet: kegyetlenül lemászároltak mindenkit: felnőttest és gyermeket, fiatalot és öregot, egészségeset és beteget vagy sebesültet. A cél azonban nemcsak ez volt, hanem az is, hogy minél több ellenséges katona heregolyóját szerezzék meg. Később heves viták folytak arról, hogy egyáltalán voltak-e valaha a királyi dobon ilyen fétisek, vagy nem, amire még visszatérünk.

A későbbiek szempontjából hangsúlyozni kell, hogy a hadi trófeák gyűjtése a harcos népeknél megszokott dolog volt, és alapelve megegyezett azzal, ahogyan az ókori szkíták, az indiánok, a középkori németek és vizigótok, vagy éppen az afrikai dahomey-i¹¹³ amazonok bizonyították bátorságukat és ügyességüket a közszemlére tett skalppal. A közép-afrikai gyakorlat azonban három dologban különbözött a máshol tapasztalt féktelen „túlkapásoktól”.

Az egyik az volt, hogy az uralkodó dinasztia a genitáliák közszemlére tételével materiális bizonyosságát adta azon ténynek, hogy a heregolyóitól megfosztott ellenséges királyoknak „irmagjuk sem maradt”, tehát vérvonaluknak semmi esélye sincs arra, hogy valaha is feltámadjon, és hatalmi tényezővé váljon.

A másik különbség az volt, hogy addig, amíg más kultúrák idegen (és ellenséges) népcsoportok skalpjait gyűjtötték, az itteni gyakorlatot az jellemezte, hogy a birodalmon belüli, főként hutu országokkal, közösségekkel szemben alkalmazták. Ez azt jelentette, hogy az eljárás az ugyancsak a bantu nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő népcsoportok azonos birodalomhoz tartozó államai között folyó hatalmi harcnak etnikai és belpolitikai színezetet kölcsönzött. Ez a körülmény azonban ekkor még nem jelentett külön problémát.

A harmadik különbség az volt, hogy a gyakorlat rituálisan szabályozott volt.¹¹⁴ A királyok minden egyes herezacskót egy-egy külön-külön lefolytatott szertartás keretében csomóztak össze, és akasztottak a dobra. A később ismertető „Dekorációs vers” is azt sejteti, hogy mindahányszor hetediknek vagy kilencediknek kerültek fel a dinasztikus dobra új genitáliák, az udvari varázslóknak és a királynak különleges mágikus (*exorcíós*) szertartásokat kellett végezniük „a királyság biztonsága érdekében”.¹¹⁵ „Várható” volt ugyanis, hogy a meggyilkolt és megalázott emberek előbb-utóbb bosszút fognak állni.

Talán nem érdektelen, hogy az *imandwa* nevű szellemkultuszban a király egy speciális szertartást végzett a hetedik és a kilencedik alkalommal. A hetes számot rossz jelnek tekintették, a kilencesnél viszont azt mondták, hogy „A kilences, amely gyermekeket és teheneket hoz”. Magáról az *imandwa* kultuszról pedig azt lehet tudni, hogy egy olyan (hasonló nevű) titkos társaság kultusza volt, melyet – legalábbis a helybeli Riangombe mítosz szerint – a mítikus ős, Riangombe alapított a királyi család őskultuszának ápolására. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a mítosz Ndoli koránál sokkal régebbi volt. (A kilences szám az eurázsiai sámánságnak is kitüntetett mágikus száma volt, és ennek megfelelően a sámánnak három-kilenc dobja volt, melyek szolgálati ideje egytől kilenc évig terjedt.¹¹⁶)

A dobot csak a király üthette, de ő sem „játszhatott” rajta, hanem alkalmanként csak egy-egy jelképes, halk ütést mérhetett a dobra. Erre a királyok beiktatásakor és a halálbünetések kihirdetésekor került sor. Amikor a király elhagyta palotáját, a dob is vele ment, és ahol megjelent, a királynak kijáró három tapssal köszöntötték. A hierarchiában ő volt a királyi dobok főnöke, és a többi királyi dob tulajdonképpen neki „játszott”.

Voltak, akik úgy emlékeztek, hogy a királyi udvar mindezzel nem volt elégedett. Úgy gondolták ugyanis, hogy Nangamadumbu nevű dob ugyanabban a hibában szenvedett, mint elődje, a Rwo-ga-dob. Nevezetesen abban, hogy egyedülálló, pótolhatatlan, ami miatt a birodalom sebezhető. Márpedig nem volt szabad veszélynek kitenni egy olyan dob-bálványt, amelynek elvesztése – akár véletlenségből – újból ugyanabba a végzetes bajba sodorja az országot.¹¹⁷ Más kérdés, hogy – mivel „meghatározása szerint” volt egyedülálló –, *elvileg* volt pótolhatatlan. Ezért egy másik dob-bálvány elkészítését és beiktatását is elhatározták, és ez lett a híres-neves *Kalinga*. Ugyanazon beszámoló

szerint a dobot Minyaruko készítette el. Katasztrófa esetén a két dob most már képes volt egymást helyettesíteni.¹¹⁸ (Álljunk meg ismét egy pillanatra. A dobot eszerint nem Nyamigezi, hanem apja, Minyaruko készítette el.)

A beiktatásra Rugandában került sor, a Tare önkormányzatban lévő Kigali prefektúrán. Ez helyre hozott mindent. Kimumugizi elfoglalta helyét a Kalinga-dob és a Nangamadumbu-dob mellett, és Gitandura leszármazottaira bízta. Most már – baleset esetén – a két dob bármelyike helyettesíthette a másikat. Éppen ezért lett a dob neve Kalinga, azaz „a remény záloga”.¹¹⁹ De azért ő lett a *primus inter pares*, az első az első között.

A III. dinasztia konszolidációja. Hogy még hitelesebben legitimálja küldetését, Ndori – Ruandában elsőként – különféle termékenységű varázslatokat hajtott végre, majd királlyá szentelték II. Ruganzu („a győzedelmes”) Ndori néven.¹²⁰ Ndori „a dob elkészítésének elismeréséül” ráruházta a hutu származású Nyamikenke családra a királyi dob őrzésével kapcsolatos összes felelősséget, amit azzal szentesített, hogy Nyamigezinek adományozta a „Kalinga szolgája” címet.¹²¹ A családnak kellett azon túl ellátnia a dob tényleges felügyeletét a „Királycsináló Tege” és a „Kalinga Királya” szervezetek irányításával.¹²²

Fontosabb volt ennél, hogy a Buberukában igen befolyásos családot politikailag semlegesítette a rituális megbízatást által. Ndori a dobot a még Gihanga által alapított testületekre bízta. A Kono klán a király beiktatásában, a Tege klán pedig a Kalinga dob hitelességéért felelt.¹²³ Az Abanyakalinga Ishyama nevű civil fegyveres testület őrizte a Kalinga-dobot, mely a fővárosban a királyi rezidencián, a ndugai Nyundóban „lakott”.¹²⁴ Az Abakaraza testület pedig a Kimumugizi nevű dobot pedig felügyelte.¹²⁵

A dob több ragadványnévvel is dicsekedhetett. A *Mutukara* ragadványnév jelentése: „Aki vörös”. Ez utalás volt azoknak a vérére, amellyel a dobot bemázolták. Ennek változata a *Rugina*, melynek jelentése: „barnászvörös”. A *Muteri* ragadványnév jelentése: „A példa nélkül álló hódító”.¹²⁶ A *Mukiga* ragadványnév külsőleg arra utalt, hogy a „titkos költészet” Rukigából, a hegyvidékről jött;¹²⁷ lényegében viszont Ndori két fontos északi szövetségére utalt. Az *egyik* a Singa klánnal való szövetség volt az anyakirálynének a klánból való kiválasztásával. A *másik* a Kono klánnak a királyi udvarba papokként való bevonása volt, annak rituális királysága tiszteletben tartásával. A „költészet” pedig így szólt: „Varázslat adta neked ezt a hegyet. És én az adományozást megerősítem.”¹²⁸

A *History of Rwanda* című kiadvány összegzése szerint II. Ruganzu a Kalinga és a Nangamadunbu dobon kívül még két dobot készíttetett és „iktatott be”: a Karihejurut és a Baribát.¹²⁹ A szájhagyomány szerint a *Bariba* dobot abból a célból, hogy helyettesítse a Rwoga dobot, melyet annak idején Bunyabungo (a Kivu tó nyugati területe) királya, I. Ntsibura király birtokába vett.¹³⁰

II. Ruganzu a busigii illetőségű és a Muvuby-i klánhoz tartozó Nyamigezit bízta meg a dob készítésével, aki a cyungói erdőben (Byumba) keresett egy arra alkalmas fát, majd a dobot a saját házában, Busigiban, el is készítette egy *mwiru* felügyelete mellett.¹³¹ (Tehát a dobot mégsem Minyaruko, hanem a nagyapa, Nyamigezi készítette el.)

A Cyimmugizi dob a Kalinga dob „felesége” volt. Nevének kifejtése: „Az, aki hagyja a trón birtokosát kormányozni”. Rögzítése annak, hogy a király, és nem a felesége gyakorolja a végrehajtó hatalmat. A dobot a közösség összehívására, főként azonban az ünnepek zenei ellátására használták. Volt még három szent dob, melyeket a királyok harcban szereztek ellenségeiktől, és amelyek mindenhová elkísérték őket. Az egyik neve „Az cselekszik, aki uralkodik”, a másiké „Meghódítom és uralom az országokat”, a harmadiké pedig „Az ország gyarapodik”.¹³² Egy másik ismertetés szerint (ugyanabban a

sorrendben): „Nála van a tudás”, „Az ország területe gyarapodik”, „A nemzetek az alattvalóim”.¹³³ A szent dobok kezelését a király csak kiváltságos, a „királyi parancs teljesítőiként” emlegetett papokra, az ún. *abirukra* bízta. Csak ritkán, a legjelesebb ünnepeken mutatták meg őket a nyilvánosságnak.

A szertartások alkalmával – melyeken kötött ritmusok és dicsérőénekek hangottak el¹³⁴ – általában 10 nagy dobbon játszottak egyszerre, amihez kétszer annyi ember kellett, mert egyrészt tartani kellett valakinek a két kézzel ütött dobokat, másrészt a kifáradt dobosokat váltani kellett. Olykor 24 nagy dobot állítottak fel egy dob köré. A dobosok körbe járták a dobokat, és olyankor mindegyik beleütött a középpontban lévő dobba.¹³⁵

II. Ruganzu helyreállította a monarchiát, és személyével kezdetét vette a III. dinasztia. Megerősítette az ősi törzsi szimbólumokat: a szent tüzet ismét meggyújtotta a kultúrhérosz, Gihanga tiszteletére, felélesztette sírjának, valamint a tehén és – mint láttuk – a királyi dob kultuszát.¹³⁶ Újra bevezette az első gyümölcs ünnepét (*umuganura*) is,¹³⁷ melynek elődje az *igicurasi* ünnep volt, valamint Gihanganak mint alapító királynak az ünnepét, melynek kultuszát a király északról, a Mukungwa folyó tájékáról hozta.¹³⁸ A király – hogy még hitelesebbé tegye újdonsült hatalmát – igyekezett mindenkivel elhitetni, hogy uralma van az esőzések felett is.¹³⁹

Gihanga legendája azt a célt szolgálta, hogy érvényt szerezzen a Nyiginya klán hatalmának mindazon területeken, amelyeken korábban a mítikus király uralkodott, és mintegy legitimálja a Ndori által megindított katonai támadásokat. Az új dinasztikus dobot ezzel összefüggésben iktatta be, jöllehet arról volt szó, hogy mindenekelőtt helyettesíteni kell az elődje által elvesztett dobot. Ez ismét csak azt valószínűsíti, hogy Ndori akkor is új dobot készíttetett volna, ha megtalálta volna a régit. Egy új dob bevezetése azonban mindenképpen egy új dinasztia felléptét sugallta, különösen annak fényében, hogy a Cyamatara dobjával kapcsolatos szóbeli hagyományok meglehetősen kétes hitelűnek bizonyultak.¹⁴⁰

Van, aki szerint Ndori tulajdonképpen dinasztia-bitörló volt a szónak abban az értelmében, hogy – élve és visszaélve a dinasztikus dob szimbolikus hatalmával – így akart egy új dinasztiát nyitni. Túlságosan gyakran fordult ugyanis elő, hogy valamelyik király eltávozásával, majd visszatéréssel, majd pedig valamelyik korábbi királytól való leszármazására való hivatkozással későbbi hódításait visszamenő hatállyal próbálta legitimálni.¹⁴¹

Ezzel létrejött a Bunyuro vagy Nyiginya királyság, melynek letéteményese a hima származású Nyiginya klán volt. A himák – akiket a legendák Chwezikként említenek – vagy nomád népként húzódtak le az északi legelőkről, vagy Egyiptomból és Etiópiából érkeztek a Nagy tavakhoz.¹⁴² Idővel nagymértékben keveredtek a Közép-Afrikában már korábban letelepült tucikkal, akik voltaképp azon kusita csoport leszármazottai voltak, amely 1300 körül hódítóként érkezett a térség déli részébe Etiópiából. Ezek lettek a „hima-tucik”.

A nyaruguru-tucik harcos pásztorok voltak. Északról, a hasonló nevű térségből érkeztek a 15. században, és főként Burundi legelőire tartottak. A 17. századi Ruanda kis királyságai azért álltak egymással állandóan harcban, mert erre az időre elfogytak a legelők és a megművelésre alkalmas földek. A települések vezetői ezért csak a földek erőszakos megragadása révén emelkedhettek fejedelmi rangra.¹⁴³

És – jöllehet a térség legnagyobb tömegét a bantu expanzió során Nyugat-Afrikából érkező és a térség déli részében letelepült földművelő hutuk képviselték –, az állattenyésztő tucik gazdasági sikerei, államvezetési technikája és katonai sikerei annyira meggyőzőek voltak számukra, hogy – legalábbis kezdetben – ellenállás nélkül elfogadták

államukat a maguk államának. A tuci monarchia száz évvel később céltudatos harcot indított hatalma központosítására.¹⁴⁴ Ruandában és Burundiban sikerült még jobban megerősítenie uralmát, és – a nagymértékű keveredés dacára – később is megtartotta felsőbbiségtudatát.¹⁴⁵

Fentebb arról esett szó, hogy egyesek Gihanga legidősebb fiától, I. Gahima királytól származtatják a „tuci dinasztíát”. Nos, az ő államalkotó munkáját vitte tovább – állítólag – egy másik „tuci dinasztia”, mely megalapította a Karagwe „birodalmat”.¹⁴⁶ Ebből a birodalomból származtatja magát a Nagy tavak vidékének *nyambo* nevű népe, mely részben ugyanabból a hima pásztornépből állt, amelyet a tucik képviseltek Ruandában, részben pedig azon yrukból, akik a ruandai hutukkal vannak rokonságban.¹⁴⁷

E népek kultúrájában – hasonlóan a szibériai sámánság kultúrájához – határozottan érzékelhető volt a vaskor technikai forradalmának kultusza. Leghíresebb királyukról, az 1820 és 1853 között uralkodó Ndagaráról is tudni vélték, hogy többféle vastárgy elkészítése „titkos tudományának” van birtokában. A mindenkori király „öntömungsként” is felelt királyságának virágzásáért. A koronázásokat az ún. *nyambatama* dobok segédletével végezték, mégpedig úgy, hogy ne csak a dobütések hangerejével „sulykolják” az új királyság jogát a hatalomhoz, hanem hogy érzékelhetően utánozzák az üllő és a kalapács hangját is.¹⁴⁸

Mivel a tucik és a hutuk között kialakult iratlan feudális szerződés a szarvasmarhák birtoklására épült,¹⁴⁹ az udvar tartott egy szent marhacsordát, melyről azt állította, hogy Gihanga csordája. A csordát a Zigaba klán Heka nevű családja felügyelte, mely Gihanga muganzai (Rukoma) sírjának közelében lakott, és nagytekéntélyű ritualistákat adott az udvarnak. A fêlisten lakhelyét, melyet a mítosz Buhanga erdőseibe helyezett, szentté és ezzel együtt a beavatatlanok – elsősorban a hutuk – számára megközelíthetetlennek mondták ki, és a királyi udvarban meggyújtották Gihanga tüzet azon a helyen, ahol – mint mondták – „a teheneket fejik”. A dinasztia folytonos, megszakíthatatlan uralmát jelképező tűznek sohasem volt szabad kialudnia, és végig égett is, amíg a dinasztia hatalmon volt, illetve a gyarmattartó belgák – 1932-ben – el nem oltották.

A hagyomány szerint a Kivu tótól északra eső területen Gihanga megkapta a királyi dobokat a hutu Singa klán egyik képviselőjétől, Jenitől.¹⁵⁰ A klán Tega nevű családja pedig onnan nyerte tekintélyét, hogy egyik ősök, Nyabutege, volt az, aki „felfedte” a Kalinga dob alapeszméjét Gihangának.¹⁵¹ A tucik azt is sugalmazták, hogy Gihanga a dinasztikus dobot nekik adományozta.¹⁵² A sugalmazás arra támaszkodott, hogy – a hagyomány szerint – Gihanga király legidősebb fia, a 12. századbéli I. Kanyarwanda Gahima örökölte a buganzai hercegséget, és az ő leszármazói alkották a tuci dinasztíát.

A Nyiginya-dinasztia ideológiai munkájának köszönhetően terjedt el az a meggyőződés, hogy az – állítólag – 1312-től 1345-ig uralkodott I. Ruganzu Bwimba király alapította meg a Nyiginya klánt. És miután – csakúgy, mint Burundiban – megdöntötték a környező királyságokat, legnagyobb részben hutu lakosságukat pedig jobbágyukká tették –, a klán az uralkodó hatalom megtestesítője volt évszázadokon át.¹⁵³ Létrejött ily módon a hűbérurakra (*shebujá*) és klienseikre (*umugaragu*) épülő feudális rendszer (*ubuhake*). A Nyiginya klán majdnem 12 generáción keresztül uralkodott. Ruanda területe idővel hatalmasra növekedett, és magába foglalta Bufumbira-t, Bufundu-t, Bugesera-t, Bugoyit, Bukunzit, Bunyambiririt, Burwit, Busigi-t, Busozo-t, Buyenzi-t, Bwanamukarit, Bwishya-t, Gisaka-t, Mubalit, Nduga-t és Ndurwa-t. Most rátérünk a dinasztia rendhagyó hivatalos alaptörvényére.

Az ezoterikus kód. A dinasztia és az abíru által soha le nem írt, és az abíru tagjai között csak szóban hagyományozott,¹⁵⁴ rejtett értelmű, *titkos* „törvénykönyv”, az *Ubwiru*, („sérthetetlen titok”, vagy „rejtett dolgok”) így rendelkezett a dobról: „Dobunk hordoz benneteket”. Értsd: benneteket, legyőzött *hutu* királyokat. „Mindig fel van ékesítve a *hutu* királyokkal.” Értsd: a *hutu* királyok mumifikált fejével és heregolyóival. Majd így folytatja:

„A Nyiginya klán látja el a bikával (azaz az uralkodó jelképével),¹⁵⁵ az Umwega klán pedig az anyatehénnel” (azaz a királyné jelképével).¹⁵⁶ A Nyiginya, az Umwega és a Zigaba klánt a dinasztia által elkészített Bimanuka mítosz kapcsolta össze.¹⁵⁷ A „bika” az áldozati bika vérét jelentette, mellyel a dobok készítésekor – és a rákövetkező áldozások alkalmával – meglocsolták, hogy transzcendens erőt kölcsönözzenek neki. Technikailag ilyenkor az áldozati állat vagy ember lelke beleköltözött a dobba.¹⁵⁸

A vádlottaknak és a tanuknak a Kalinga-dobra kellett esküdniük. A vádlottak – amennyiben ártalannak vallotta magát – vagy rá kellett helyeznie nyelvét a dob membránjára, vagy meginnia egy a membránra ejtett, majd a tenyerével felfogott vízcseppet.¹⁵⁹ A mai, felvilágosult eskütétellel ellentétben mind a vádló, mind a vádlott vagy a tanú bizonyos volt abban, hogy ha bűnös, azonnal kifordulnak a belei. Az eljárás célja a dobban lakó szellem-ős befogadása volt vagy közvetlenül a tehénbőrről, vagy a membrán és a vízcsepp közvetítésével, mely a bűnös testében végezte el igazságosító munkáját.¹⁶⁰ A dobok a kivégzések alkalmával is „ügydöntő” szerepet játszottak.¹⁶¹

Az északnyugat-ruandai Hinza (vagy *hutu*) királyokat – mielőtt a Nyiginya nemzetség legyőzte őket – „a mezőgazdaság mestereiként” és „mindenféle csapás megszelídítőiként” tartották számon. A győzedelmes királyok azonban elvették földjeiket és terményeiket, ők pedig – a tucikkal együtt – a Kalinga-dobot imádták, melyen – állítólag tudtukon kívül – ott lógtak királyaik összeaszott heregolyói.¹⁶²

Ismeretes, hogy a tucik magukat a szarvasmarhával és dinasztikus dobbal, a hutukat viszont a kutyákkal azonosították.¹⁶³ Íme, egy – általuk „éginék” mondott mese vagy történet (*imigani*) –, mely nem más, mint egy befejezett genocídiumról szóló – büszkeséggel és büntudattal vegyes – híradás:

Hadd mondjak neked egy történetet,
Hadd ébresszelek egy történettel,
Hogy még az is, aki a Történetek Földjéről jön,
Találjon egy felnőtteknek való, drámai történetet,
Mely a kunyhó pilléréhez van hozzáerősítve.

Volt egyszer, – de sohase legyen többé!
A kutyák és a patkányok már döglöttek,
Csak a dob és a tehén győzedelmeskedett...¹⁶⁴

A baganda gyermekmesék a következő talányos mondatokkal kezdődtek: „Egyszer volt, hol nem volt, talán igaz sem volt. Meghaltak a kutyák és az egerek; megmaradtak a tehenek és a dobok.” És így végződtek: „Nem én fejezem be, hanem a történet fejeződik be. Csak azt mondom: nőjön Istennek, a teheneknek és a doboknak gyermeke, és növekedjünk együtt.”¹⁶⁵

Lássuk most az *Ubwiru* kinyarwanda nyelvű 18 dala három idevonatkozó versszakának („ösvényének”, *inzira*) szövegét, nyersfordításban:¹⁶⁶

10. A háború dala (*Inzira yo inteko*):

Amikor a külország fellázadt,
 És trónra emelt egy hutu királyt (vagy: hutu lázadót),
 Az, akinek a dobok szólnak és akit üdvözölnek, umusumbi
 Kikérik az összes klán jósának véleményét.

Az umuhinza szót („aki dörgeti az eget”) a Ruanda északi részén uralkodó a kis hutu királyokra alkalmazták, akik megőrizték viszonylagos függetlenségüket a mwami udvarától a 19. századig. Irónikus módon a szó a *guhinga* szóból ered, mely „megművelést” jelent, és eredetileg a mezőgazdaságra támaszkodó hutu társadalmak királyaira vonatkozott. A szót azonban a tuci királyok számára a „lázaadót” jelentette.¹⁶⁷ Amikor valamelyik hutu király megtagadta a hadisarc fizetését, figyelmeztetésül hangosan ütni kezdék a dobokat, és a dobok addig szóltak, amíg kötelezettségét nem teljesítette. Ellenkező esetben a király köteles volt támadást indítani a lázadó ellen, és zsákmányul ejteni a királyi dobját, mert annak birtoklása hiányában nem tudta kihirdetni a győzelmet. A Nyiginya dinasztia birtokában lévő dobok közül sokat a legyőzött hutu királyoktól vettek el.

11. A dobdíszítés dala (*Inzira yo Kwambika Ingoma*)

Amikor a dobok felöltöznek (értsd: amikor a halott hutu király maradványainak a dobon való elhelyezésére sor kerül),
 egy twa, aki Mahenehene leszármazottja,¹⁶⁸
 levágja a fejét,
 levágja a heregolyóit,
 és egy kis kosárkába teszi.
 A Lándzsa szószolója
 előáll jelenteni azt a királyi udvarnak.
 Mikor befejezi jelentését,
 dobütéseket lehet hallani
 mint ébresztőt és altatódalt.
 Akkor megérkeznek a harcosok a háborúból.
 Körben leülnek,
 mialatt a király feláll egy umutsobével a főbejáratnál.¹⁶⁹
 Amikor a kosár (azaz a kosár tartalma) készen áll arra,
 hogy csatlakozzon a gyűjteményhez,
 azt mondják a királynak,
 hogy a gyűjtemény belsejébe nézzen, hogy ne lássa azt.¹⁷⁰

12. A dekoráció dala. (*Inzira yo Kwasira*)

A kosarat továbbadják az Abacumbi ritualistáknak
 Egy umucumbi hoz egy Umubuza növényt,¹⁷¹
 Umukomát¹⁷² és icyunarnyit,¹⁷³
 Umuhunát¹⁷⁴ és uruhezát,¹⁷⁵
 És egész éjjel veri a heregolyókat
 Mondván: „Akármilyen alázasosan,

akármennyit hajlongjanak is a külországok,
 Hutu királyuk (vagy: lázadójuk) halott!
 Akármennyire is lihegjenek,
 Umuhinzájuk¹⁷⁶ (vagy: lázadójuk) halott!
 Másnap reggel hozzák meg a jó varázsfolyadékot,
 Mely méltó arra, hogy a királyra hintsék.
 Ráhintik a királyra, mondván:
 „Jöjj a holtaktól az élőkhez,
 Diszítsd fel a dobunkat!”
 Közben varázsfüveket hoztak.
 Valaki Kabagariból hozott egy szál Umusumbát,¹⁷⁷
 Hozott egy szál Umusugit is,¹⁷⁸
 Hozott Umugwamporót is,¹⁷⁹
 Hozott Umuremerát is,¹⁸⁰
 Hozott Umuramát is,¹⁸¹
 És hozott Umuganzát is.¹⁸² [...]

A királynak minden alkalommal el kellett végeznie azt a ritust, amelyet a fenti „ösvény” előír, amikor hetedik vagy kilencedik alkalommal kellett a mumifikált genitáliákat rátenni a dobra. Ennek előzményét egyes folkloristák az imandwa nevű beavatási szertartás folyamányának tekintik, amelynek során a beavatottnak számolnia kellett, és amikor a kilences számhoz jutott, azt kellett mondania: „Kilences, amely gyermekeket és teheneket hoz”.¹⁸³

Amikor a varázslók a csodafüveket megfőzték, a varázsfolyadékkal meghintették a heregolyókat, és közben a következőket mondták:
 Ez itt egy ártó kard.
 Az idegen országok legyenek mindig ártó kardélen.
 És hutu-királyuk halott.
 És azon külországokat, amelyek nem fizetik az adót Ruanda királyának,
 Tartsuk mindig a végzetes kardélen.
 Hutu-királyuk halott!
 Hozzák azon szövetségdarabot
 Ndungutsétől, Nkuna fiától,
 Melyet a Nyamigezítől való
 Kosár fölé tesznek,
 Melyre ráteszik a szaporítószerveket.
 Hoznak umsugi füvet, és rájuk helyezik,
 S mondják: Ez egy Umusugi, egy szűz,
 Ruanda dobja magára vesz Téged,
 Hogy a király tiszta legyen,
 Hogy a dobok tiszták legyenek.”

És még egy:

Dobunk, ők rajtad vannak (értsd: a királyok).
 Mindig fel van ékesítve a hutu királyokkal (azaz a heregolyóikkal).
 Az Abanyiginya klán látja el a bikával (a királlyal),
 Miközben az Abega klán ellátja az anya-tehénnel (a királynővel).¹⁸⁴

A történet folytatása. Az új király nem vesztegette az időt, hanem – a költővel szólva – „helyretolta a kikölkent időt”. Tekintélyes hadsereget szervezett, és bosszúhadjáratot indított apja gyilkosa, Bugara hutu királya, Nzira ellen,¹⁸⁵ akit – miután seregét megverte – anyjával együtt megöletett, és királyságát Ruandához, herezacskóját pedig a Kalinga dobhoz csatolta.¹⁸⁶ Furfanggal és erővel vagy tizenöt hadjáratot nyert meg, aminek következtében meghódította Bugeserát, Bumbogót, Burizát, Burundit és Gisakát, és a birodalom területe akkorára nőtt, mint az 1735-ben elhalálozott Sekarongoro Mutabazi (Gisanura) király uralkodása alatt.¹⁸⁷

A mi szempontunkból memcsak ez, hanem az is fontos, hogy II. Ruganzu nemcsak ellenfeleit, így például Nzirát, Igara hutu királyát ölte meg (személyesen), hanem annak férfi lemenőit is.¹⁸⁸ Fontos megjegyezni, hogy korábban, valamikor 1411 és 1477 között uralkodó rukomai I. Mibambwe I. Sekarongoro I. Mutabazi tuci király ugyanígy járt el Mashirával, Nduga királyával, akit házassági csapdába csalt, és akit személyesen gyilkolt le annak örökösivel egyetemben.¹⁸⁹

Miközben II. Ruganzu bosszúhadjáratot vezetett Burundi ellen, – mások mellett – Bunyambiriri kiskirályát, Gisurerát is megölte, majd Mukindóban Haramanga fiát, Burwi királyát, Nyaruzit. (Ő volt a Renge dinasztia utolsó képviselője.) A Kinyagába való visszauton azonban Ndori – kíséretével együtt – a hegyi rusenyik csapdjába esett, akik halálosan megsebesítették. A halálán lévő király megtiltotta, hogy szellemét, pontosabban őseinek szellemét (*umuzimu*) imádják, mert talán attól félt, hogy akkor végleg meg fog halni. Ezért közölte, hogy szelleme a Kalinga dob belsejében fog lakozni, és nemzete majdan visszatérő kultuszát az emblematikus dobbal kívánja ápolni. Ezt utódai tiszteletben is tartották. Ekkor hutu származású komornyikja, név szerint Rusengo, öngyilkos lett, mondván, hogy urát nem akarja túlélni, és hogy új lakhelyére akarja őt követni. Ezt látván, a király testőrei nyomban elhatározták, hogy Rusengo példáját követik, és közös öngyilkosságra szánták el magukat.¹⁹⁰ E célból két csoportra oszlottak, és életre-halálra vívtak meg egymással. Az utolsó belevágta dárdáját a földre, maga pedig beledőlt.¹⁹¹

1875-ben Ruanda királya, IV. Kigeli Rwabugiri személyes bosszúból hadjáratot indított Ijwi szigetének királya, Kabego ellen. Rwanyonga nevű hadseregparancsnoka virradatkor körülvette kenuival a szigetet, és Kabegót a kunyhója ajtajában megölték. Az öreg király tetemét ismeretlen helyre vitték, fejét és heregolyóit azonban levágták, és a ruandai királyi udvarba vitték.¹⁹² A 16. század végén Bumbogo állam első királya, az Itira klán tagja, Mbogo ugyanígy „dekorálta” *Kamuhagama* nevű királyi dobját.¹⁹³

Az események fényében joggal feltételezhető, hogy már a Rwoga dob is ilyen dob volt. És az is több, mint valószínű, hogy az olyan királyok, mint például Kigeri Ndabasara – aki további tartományokat csatolt az országhoz –, hasonlóan jártak el. A tucik ily módon preparált dobjai elévülhetetlen magasabbrendűségüket hirdette a hutuk felett.

De más is volt. Az 1746 és 1802 között uralkodó tuci IV. Yuhi Gahindiro hűbéres állama királyának, Karindának, felajánlotta leánya kezét dinasztikus házassággkötés céljából. Amikor az megérkezett, orvul meggyilkolták, herezacskója pedig – annak dacára, hogy tuci volt –, ugyancsak a királyi dobon kötött ki.¹⁹⁴ Voltak azután lázadók is, akiket szintén megölték, és heregolyóik menetrendszerűen ugyanúgy végezték.

Arra nincs adat, hogy az agresszorok megelégedtek volna áldozatuk megcsonkításával – azaz herezacskójuk lemetszésével és mumifikálásával –, hanem azt minden esetben a már megölt áldozaton végezték el. Ez estleg arra utal, hogy az eljárásnak egy másik gyakorlati oka lehetett. Nevezetesen, hogy a nem jelenlévő feletteseknek – és persze az utókornak – valamiféle bizonyítékot szolgáltatni a „hősies” cselekményről. De az sem kizárt, hogy a cselekvők kezét valamiféle ősi rítus is vezérelte.¹⁹⁵

A Kalinga-dob „pusztulása”. A rukunshui puccs. A tuci vezetésű Ruanda Királyság a 19. század közepén, IV. Kigeli Rwabugiri¹⁹⁶ uralkodása idején ért hatalma csúcspontjára. A király olyan adminisztratív reformot vezetett be, amely törvényessé emelte, „betonozta” a tuciknak az állami és polgári élet minden területén addigra amúgy is kialakult informális előjogait.¹⁹⁷ Mialatt a lakosság nagy része élelmiszerhiánnyal küszködött, a Rubengerában tömörült tucik bővelkedtek a javakban. Ezenfelül a király egyfajta „éhez-tetési-adakozási” stratégiát követett: a kormányzat előbb adminisztratív visszatarotta a piactól a termékeket, majd – az ünnepek alkalmával – „feleslegként” szétosztotta a legszegényebbek között. Fiát, Rutarindwát társ kormányzóvá és trónörökösévé tette, és amikor a fiú édesanyja meghalt, feleségei közül egy fiatal asszonyt, a Bega klánhoz tartozó Kanyogerát jelölte ki a majdani új király „rituális anyjának”.

Amikor Rwabugiri egy Bushi¹⁹⁸ ellen vezetett hadjáratban, 1895-ben meghalt, egy év múlva Rutarindwa vette át a trónt.¹⁹⁹ Csakhogy az asszonynak is volt egy saját fia, a tizenkét éves Musinga, ami miatt a rituális kód értelmében az asszony nem tölthette volna be az anyakirálynő státuszát. Kanjogera, abból a célból, hogy fiát, Musingát trónra ültethesse, bátyjaival, Kabarével és Ruhaninkikóval, belefogott egy államesély előkészítésébe. Ő maga és bátyjai az Umwega klán Kagara leszármazási vonalához tartoztak, ahhoz a klánhoz, amely egy évszázad óta a Nnyiginya klán politikai riválisa volt.²⁰⁰

1896 decemberében Rutarindwa a Ruanda déli részén található Rukunshuban épülő királyi rezidenciája közelében lévő kis házban tartózkodott, melynek védelme természetesen nem volt olyan, mint a majdani épületben lett volna. A királyi kincsek legnagyobb értéke, a Kalinga dob is jelen volt, ott is hirdetve a királyság és a királynak az adott helyen való tartózkodásának rituális legitimitását.

Kabare a helyszínre vonult seregével, és megtámadta az objektumot. Majdnem egész napi küzdelem után magasra emelte a fiatal királyfit, Musingát, és kikiáltotta királynak, a jelenlévő katonák pedig éljeneztek. Rutarindwa híveit vagy megölték, vagy maguk végeztek magukkal, csakúgy, mint Rutarindwa, aki még mielőtt öngyilkos lett, lángba borította a házat. Emlékszünk még, mit mondtak a gondák? „Amikor valamilyen konfliktus volt a királyságban, a dob egyszerűen eltűnt, vagy szétépte, vagy megfojtotta magát.” Márpedig az akkori Közép-Afrikában a „dob” a „király” volt. . .

A beszámolók szerint Kanjogera igencsak aggódott a dob sorsát illetően, hiszen sorsa fiának sorsával és saját hatalomhoz való igényével fonódott egybe. Bátyja azonban – így a szóbeszéd –, igyekezett megnyugtatni: „Megvan a királyunk (*mwami*); elkészíthetjük a dobot.²⁰¹ Kissé furcsa, hogy Rutarindwa nem gondolt a dinasztikus királyi ereklyére, ami annak a változatnak a valószínűségét erősíti, hogy „Rutarindwát megköltözték, majd a házat rájuk gyújtva, a Kalinga dobbal együtt elégették.²⁰² Így is felmerül a kérdés, hogy Kabare miért nem gondoskodott biztonságáról, hiszen a dob elpusztítása ellentmondott a királyság és a dinasztia alaptörvényének. Az eseményeket többen úgy értékelik, hogy a vandalizmus egy háromszázötven éves törvényes állapotot szakított meg, és az 1897-től 1931-ig uralkodó V. Yuhi Musinga legitimitását egyszer s mindenkorra megsértette.

A jelenlegi király, VI. Yuhi internetes honlapján viszont azt írja, hogy „a Kalingát átadták az új egyeduralkodónak, és a legfelső hatóság természetes módon a királyi ritualista (*abiru*) által kijelölt utód kezeibe adta”.²⁰³ Lehet, hogy – a puccs erőszakos mozzanatai dacára – Kabarének volt lélekjelenléte ahhoz, hogy biztonságba helyezze a dinasztikus dobot, majd pedig – a királygyilkosság rituáléjának szellemében – kivégezze (kivégeztesse) a királyt? Hiszen a király még egészséges volt, és az ősi elképzelés szerint a király egészséges szelleme, – pontosabban az őseitől örökölt isteni lélek – ilyenkor sértetlenül átszállhatott utódjába.²⁰⁴

Mások szerint a dobot az országot 1916 és 1962 között gyarmatként tartó belgák „ellopták”, illetve elrejtették a királyi család szeme elől.²⁰⁵ Azt is mondják, hogy túlélte a gyarmati korszakot, és nem sokkal az után veszett nyoma, hogy Ruanda visszanyerte függetlenségét.²⁰⁶

A dob szelleme. Daphoroza-Bamurangirwa mondja: „Mielőtt a németek, a belgák és a franciák Ruanda királyság területére léptek, Kalinga volt a *legszentebb* tárgy a ruandai (tuci, hutu és twa) kultúrában. A ruandaiak előtti tekintélyének és iránta érzett tiszteletének nagysága majdnem felért azzal a nagy elővigyázatossággal és tisztelettel, mellyel a bibliai héberek adóztak a frigyládanak. A Dob Gihangától, a sumér mítoszok istenkirályai hosszú sorának utolsó istenkirályától szállt le. Gihanga is hosszú ideig élt és uralkodott. A legendák szerint 10 ezer évig uralkodott; ezért érdemelte ki a ngomijana nevet, ami azt jelenti: „100 királyság uralma”. Majd így folytatja:

„1910-ben, amikor a jezsuita katolikus misszionáriusok megérkeztek Ruandába, az első tervük az volt, hogy megtámadják a Kalinga Királyi Dob Szentségét, és eloltják Gihanga Szent Tüzét, mely több ezer éve égett a királyi palotában Gihanga uralkodása óta”.²⁰⁷ Csakhogy még sokminden történt.

A tuci politikusok sokáig tagadták, hogy egyáltalán megtörténhetett olyasmi, mint az ellenség testrészeinek levágása, mumifikálása és a szent dobokra való felfüggesztése. Ugyancsak Daphoroza-Bamurangirwa mondja: „A gyarmattartók történelemkönyvei azért támadták a Kalinga dobot, mert [a tutsik] a hutuk rajta lévő heregolyói miatt imádták, ami teljes képtelenség. Kalinga annyira szent volt, hogy csak kiválasztott és betanított embereknek volt szabad gondozniuk, elvinni a szertartásokra és tisztítani őt. És olyan piszkos dolgoknak, mint amilyen a vér, az emberi vagy tehénürülék, vagy emberi maradványok, nem volt szabad a közelébe sem kerülniük.”²⁰⁸

Nehéz elképzelni, hogy a királyi dobok „dekorációjáról” a lakosság – és így a hutuk sem – tudtak volna, annál is inkább, mert a dobok – legalábbis a nagyobb ünnepeken – közszemlére voltak téve. Sőt, az inkriminált relikviáknak a dobokra való kihelyezése részben a hutuk elrettentésének, „megzabolozásának” célját szolgálta. Ha feltételezzük, hogy mindez így történt, azt is nehéz elhinni, hogy a hutuk mindezt nem tartották számon. A fentebb többször is idézett Mvuyekure például nagybátyjaitól és édesapjától is hallotta – aki egy tuci vezető szolgálja volt –, hogy a tuci királyok bizony kasztrálni szokták a hutu királyokat a Kalinga dob és más dinasztikus dobok „felékesítése” céljából. Még azt is elmondta, hogy az eljárás arra emlékeztette őt, ahogyan 1994 áprilisában halálra kaszabolták az embereket.

1946-ban, amikor a ruandai királyságot felszentelték Isten királyságának, Delmas Atya 15 mumifikált herezacskót talált mind a Kalinga,²⁰⁹ mind a Cyimumugizi dobon, s egy tucatot a többi királyi dobon, mint amilyen a Kiragutse és a Mpatsibihugu nevű dob, melyet hutu királyoktól zsákmányoltak.²¹⁰

Ezzel új helyzet állt elő. A hutuk előtt világossá vált, hogy nem imádhathják továbbra is azt a dobot, amelyet ősapáik heregolyói díszítettek, és attól kezdve a dob betiltásáért küzdöttek. A Ruandai Kommunista Párt szerint „A tuci monarchia Kalinga királyi dobja és szent szimbóluma az emberi kegyetlenség és vadság talán legbarbárabb és legszadistább relikviája. A tuci arisztokrácia által dédelgetett zabolátlan kegyetlenség kultúrájának sehoh a világon nincs példája.”²¹¹

Ismét új helyzet állt elő, mivel a hutukban az is tudatosult, hogy „a tucik szeme előtt mindvégig a hutuk alsóbbrendűségének víziója lebegett”.²¹² 1958-ban úgy foglaltak állást, hogy a nemzet egységének hangoztatása csak mítosz, ami a tucik uralmának fenntartását

szolgálja.²¹³ Mindez az utóbbi 18 királyság, 450 év újragondolásához, újraértékeléséhez vezetett. Annak újragondolásához, amit Bagurangirwa úgy írt le, hogy a Kalinga dob volt a legszentebb, leginkább tisztelt és legnagyobb tekintélyű tárgy mindhárom társadalmi csoport számára, ami csak a zsidók Frigyládájához volt hasonlítható. A 100 királyság (*ngomijana*) eszméje alapján úgy hitték, hogy 10 ezer évig kormányzott.²¹⁴

Ebben az időben a tucik erőfitogtató utcai felvonulásokat rendeztek a dinasztikus dobokkal – állítólag a Karingával is –, melyeken fenyegetően még mindig ott lógtak az Abahinza királyok mumifikált heregolyói, melyek a dobok fergeteges hangja közepette újra és újra nyersen közhírré tették: „Így jár az, aki ellenszegül a király akaratának”.

Miután, 1959. novemberben, tuci szélsőségesek provokálták az egyetlen magasabb pozícióban lévő hutu vezetőt, Dominique Mbonyumutwát, és halálhírért költöttek, a hutuk fellázdáltak a tucik ellen. Az országosan elterjedt erőszak²¹⁵ elsősorban abból állt, hogy porig égették a tucik házeit, ahol viszont ellenálltak, meg is ölték őket.²¹⁶ Tuszik tízezrei menekültek ki vagy vonultak önkéntes száműzetésbe az országból.

1959 elején egy hutu vezető, Joseph Gitera, aki már két évvel korábban erőteljes támadásra hívott fel a monarchia elnyomása ellen, a belgák és az egyház támogatásával támadást intézett a monarchia szimbóluma, a Kalinga dob ellen.²¹⁷ III. Mutara Rudahigwa aggódni kezdett a dobért, és kilopta azt az országból. A dob tehát még mindig megvan, de semmi közelebbit nem lehet tudni róla. Hacsak azt nem, amit a két Linden ír, hogy „a király titokban egy rejtékelyre küldte a dobot, ahonnan néhány hónappal később kicsempészték az országból”.²¹⁸ Rudahigwa félelmében, szorongásában inni kezdett, és júliusban meghalt agyvérzésben.²¹⁹ Július 28-án fivére, V. Kigeli Ndahindurwa követte a trónon, amit a két Linden egy kisebbfajta tuci-puccsnak tart.²²⁰

Ndahindurwa király a cimer központi alakjává a Kalinga dobot tette. Létrehozta a Királyi Dobrendet, melyet egyaránt adományozott az országban és külföldön élőknek. Ugyanebben az évben az európai misszionáriusok sértő megjegyzéseket tettek a dobra, André Perraudin püspök pedig – mind szentbeszédében, mind írásban – „primitív dolognak” és „a vadság jelének” nevezte, és kijelentette, hogy valójában nem is nemzeti szimbólum, hanem a tuciknak a hutuk felett gyakorolt uralmának a szimbóluma.²²¹ A hutuk 1990-ben abbéli félelmükben, hogy a tucik restaurálják hatalmukat „Soha többé feudalizmust! Soha többé a Kalingát!” jelszóval tüntettek.²²²

Alexandre Kimenyi válasza az volt, hogy a dob sem a tucikra, sem Ruandára nézve nem jellemző, hanem sok korábbi bantu királyság jelképe volt.²²³ Ezzel egy új, magasabb dimenzióba – a nemzeti dimenziójába – helyezte a relikviát, ahová – mint remélte – nem hallatszik fel a törzsi háború és az osztályharc csatazaja. Csakhogy elmúlt már az az idő, amikor „a család nélküli” Imana isten védőszárnyai alatt tudta tartani a királyságot, a hutu istenkirályokat (*abahinza*) és a királyi dobot. Ruanda hite ugyanis megrendült önnön Istenében. Emlékszünk a dob-szentély közkegyelmére? Most a hutuk a templomokat a beléjük menekültekkel együtt ledózerolták...

1960-ban tartották meg az első helyhatósági választásokat, mely a Gitera által megalapított hutu Parimenhutu párt földindulásszerű győelmét hozta. A hutukat támogató belga kormány most – a Különleges Előkészítő Tanács közbenjöttével – azt követelte Ndahindurvától, hogy tiltsa be a *Kalinga* dobot, és helyettesítse azt a nemzeti zászlóval. Az Ugandai Nemzeti Unió erre népszavazást követelt a kérdésről, a király pedig közölte a belgákkal, hogy a dob kérdése a tuci Nyiginya-dinasztia és Ruanda szempontjából életbevágó. Arra is felhívta a figyelmet, hogy az Előkészítő Tanács „nem képvisel senkit”, és a kérdést annak a képviseleti jogosultsággal rendelkező testületnek kell megvitatnia, amely az alkotmány szövegezésével van megbízva.²²⁴

A Hutu Társadalmi Mozgalom „életbevágó” kérdése viszont a Kalinga dob – mint nemzeti szimbólum – megszüntetése volt.²²⁵ Az európaiak megjelenése ráébresztette a hutukat arra, amit a két Linden mond: „Amíg a hutu hősök lelke a *mandwa*²²⁶ panteonban nagy egyetértésben kormányzott az osztályokat nem ismerő istenkirályal, a legyőzött hutu királyok nemi szervei a nyiginya dinasztikus dobot, a Kalingát ékesítették, és a király emberei elvették a parasztok földjét és munkáját.”²²⁷ A bizalomvesztés kataklizmájában az is felvethető, hogy a tuci dinasztíának már nem a dobhoz való ragaszkodásával, hanem ellenkezőleg: az arról való lemondásával kellett volna bizonyítania – állítólag még mindig meglévő – nemzeti lojalitását.

Ilyen körülmények között éppen a nemzeti dobhoz való ragaszkodás tűnt fel, vagy számított szélsőséges magatartásnak. Egy ruandai történész arra emlékezik, hogy „a nemzeti szolidaritás szempontjából a királyság ideológiája azt tanította, hogy szükség esetén, azaz a közös „jó” érdekében az embernek «meg kell halnia a Kalinga dobért», azaz a királyságot szimbolizáló dobért”.²²⁸ Mint írja, a Ruandai Hazafias Front²²⁹ által elfoglalt területeken, a vérözön kellős közepén, a fiatal harcosok úgy beszéltek a hazájukról, mint „tejjel és mézzel folyó országról”, ahová „Imana hazatér, miután más országokban töltötte a napot”.²³⁰

1994 áprilisában a Hutu Erő ilyen jelszavakat adott közre: „A sírok még nincsenek tele!”, „Ne feledkezzetek meg arról, hogy a kis patkányokat éppúgy meg kell ölni, mint a nagyokat!” A Milles Collines Rádió ezt sugározta: „Az összes tuci el fog pusztulni. Eltűnnek a föld színéről. Lassan, lassan, lassan. Megöljük őket, mint a patkányokat.”²³¹ És: „Ne hagyjatok meg senkit, hogy elmondhassa a történetet!”²³² Ugyanabban az évben egy karikatúra a miniszterelnököt és a pénzügyminisztert patkányként ábrázolta.²³³ Óhatatlanul eszünk be jut a Nyiginya dinasztia „égi meséje”:

Volt egyszer, – de sohase legyen többé!
A kutyák és a patkányok már döglöttek,
Csak a dob és a tehén győzedelmeskedett...

1994. áprilisban valakik lelőtték a ruandai elnök, Juvéhal Habyarimana és Burundi hutu elnökének, Cyprien Ntaryamirának a repülőgépét, amit a genocídiumot kiváltó szikraként tartanak számon. Ezt követte a miniszterelnök, Uwilingiyimana meggyilkolása az Elnöki Gárda által, és szolgálatba állították a már jó előre elkészített halállistát is. A 13 hétig tartó őrjöngés során a hutuk 657 ezer tuciból 600 ezret,²³⁴ a tucik pedig kb. 500 ezer hutut öltek meg.²³⁵

Amikor a hutuk hatalomra kerültek, minden olyan emlékművet meg akartak semmisíteni, ami a tucik idejének „aranykorára” emlékeztettek, mindenekelőtt a Kalinga dobot, és egy zászlóval, egy nemzeti címerrel és egy nemzeti himnusszal akarták azt helyettesíteni. 2001-ben maga a tuci-bázisú Ruandai Hazafias Front vezette kormányzat – arra hivatkozva, hogy „a régi nemzeti szimbólumok a genocídiummal kapcsolódnak össze” – a monarchiához kötődő összes szimbólumot eltávolította, „hogy az új szimbólumok jelezzék a múlttal való szakítást”.²³⁶ A dob-eszméjének osztársadalmi támogatása – ha régebben fennállt is –, az 1994-ben bekövetkezett polgárháború tanúsága szerint felbomlott.²³⁷

Most viszont a nemzet „szíve” sérült meg. Sem a hősi múltat, sem a dicsőséges harcokat, sem a zsigerekbe ivódott nemzeti szimbólumokat nem szabad már említeni, mert mindenki a monarchiára, a tuci dinasztíára, a megalázó vereségekre, a háborúk során foglyul ejtett vagy megölt férfiakra és genitáliájuk pellengérré állítására, nem utolsósorban

pedig az ország belpolitikai és külpolitikai „klinikai halálára” gondol. De ha erőt is vesz mindenki magán, hogy mindent elfelejtve, „tisztá szívvel” adja át magát a jövőnek, akkor is felmerül a kérdés: „Lehetséges, hogy nekünk nincsen múltunk? Nincs történelmünk? Valóban senkik és semmik voltunk?”

A mai helyzet. Már az V. Kigeli által kiadott jelszó is ez volt: „A három nép egyesülten fog boldogulni” (*Imbaga y'nyabutatu ijambere*).²³⁸ Ruanda 2003-ban kiadott alkotmánya tiltja a genocídium revízióját, tagadását vagy lekicsinylését. Az 54. cikkely leszögezi, hogy „politikai szervezetek nem épülhetnek sem faji, se etnikai, sem törzsi, sem nemzetségi, sem regionális, sem nemi, sem vallási vagy bármilyen más megosztásra, mely megkülönböztetéshez vezethet.”²³⁹

Senki sem mutatkozhat be tuciként vagy hutuként. Semmilyen megnyilatkozás nem hangsúlyozhatja sem az etnikai hovátartozást, sem a konfliktusokat, csak az egységet és a társadalmi békét. Sem a zene, sem a tánc nem szól, nem szólhat a hősiességről, ha csak nem a turisták szórakoztatása céljából. A köztársaság jelszava: „Egység, Munka, Hazaszeretet”. (*Ubumwe, Umurimo, Gukunda igihugu*). A véres történelmi korszak lezárult.

És mégis. Nemcsak a szörnyű emlékek múlnak nehezen, hanem az évszázados, évezredek beidegződések is. Egy ruandai újsághír 2017-ből: „A Nyasa Times szerint a 34 éves Emmanuel Harawát meggyilkolva találták a feje és a heregolyói nélkül az emvuyeni-i Chipangana erdőben, a mizimbai Ekwendeniben a hétvége után. Az elhunyt heregolyóit 3 kilométerre találták meg a bűncselekmény színhelyétől. [...] Nem ez az első alkalom, hogy a gyanúsítottak az áldozatot lefejezték és levágták a nemi szerveit.” A Malawi24 hírportál szerint 2015-ben egy férfit találtak egy Karonga kerületi folyóparton a feje és a nemi szervei nélkül, miután egy gonosztevő megtámadta őt.”²⁴⁰

A genocídium után Ruandában gondolkodás indult meg a társadalom hagyományos uralmi viszonyainak gyökeres megváltoztatása céljából. Így került sor a feudalizmus után a patriarchátus, majd a férfiak „dobolási előjogainak” felszámolására. A döntő lépést egy leány, Odile Gakire Katese tette meg, 2005-ben, amikor Butaréban létrehozta a 100 tagot számláló Új Dob (*Ingoma Nshya*) együttest, mely Ruanda első női dobegyüttese. Mint a zenekar vezetője mondja, „a kezdeti gyengélkedés után a zenekar ma már ugyanolyan nagy hangerővel játszik, mint a férfiak”.

Maguk a dobosok pedig, akik olyan lelkesen és energikusan ütik a dobokat, mintha az életük függne tőle, büszkén nyilatkoznak: „Lehet, hogy a férfiak attól tartanak, hogy náluk is jobban fogunk játszani”.²⁴¹ (Azaz hangosabban.) Most itt tartunk...

JEGYZETEK

1	Newbury: <i>Kings and Clans...</i> , i. m., 131. o.		Bascom and M. J. Herskovits), Chicago and London, The Univ. of Chicago Press, 1912. 1959, 50–51. o.)
2	Augustine Munyakazi and Johnson Funga Ntagaramba: <i>Atlas of Rwanda</i> (in French). Macmillan Education, Oxford, 2005.	5	<i>Musical Instruments of Rwanda</i> . Royal Museum for Central-Africa, Tervuren, 2012.
3	M. d'Hertefeldt: <i>Les Clans du Rwanda ancien: Eléments d'ethnosociologie et d'ethno-histoire</i> . Royal Museum for Central Africa Annals, no. 70. Tervuren, Belgium, 1971. 5. o. – Attól kezdve a Sindi klán a Nyiginya klán al-klánja volt.	6	Az <i>umuvugangoma</i> fa növénytani neve: <i>Cordia africana</i> .
4	Alan P. Merriam: <i>African Music</i> . In: <i>Continuity and Change in African Cultures</i> (szerk. W. R.	7	Emlékszünk, a rundik lényegében ugyanígy neveztek a dobnak való fákat: <i>imivugangoma</i> .
		8	Yuhi Musinga Ruanda királya volt (1896–1931).
		9	Paul Schebesta: <i>Vollblutneger und Halbzwerg</i> .

- Forschungen unter Waldnegern und Halbpymäen am Ituri in Belgisch Kongo.* Leipzig, Verlag Anton Pustet, 1934, 191. o.
- 10 J. Gansemans: *Les instruments...*, 214. o.
- 11 M. d'Hertefelt & A. Coupez: *La Royauté Sacrée de l'Ancien Rwanda*, 1964, 20–25., 38–47., 51–53., 490. o.
- 12 Feladata volt még egy új király beiktatása, a királyi meghallgatások kezdetének és végének jelzése stb.
- 13 A ruandai szólás szerint „A dobokat nem állatbőr, hanem ágyterítő takarja”. (Kimenyi: *The role of symbols...*, i. m., uo.)
- 14 Hugh Tracey: *At the Court of the Mwami, Rwanda 1952: Tutsi, Hutu, Twa.* CD, 1999, Internet.
- 15 J. Gansemans: *Les instruments...*, i. m., 218–251. o.
- 16 *The sacred drums of Burundi.* In: Tripfreakz, 2014. nov. Internet.
- 17 A mossik (Nigéria) szent ligeteinek fáit egy python őrizte, melyben őrszellem volt. Ha nem sikerült a fát épésben megőrizniük, engesztelő áldozatot mutattak be a hullőnek. (Wilfrid D. Hambly: *Serpent Worship in Africa.* Field Museum of Natural History, Chicago, 1931, 14., 64. o.)
- 18 Brauer-Benke, i. m., 62., 79. o.
- 19 Dyekiss Virág írja az archaikus nganaszanokról: „Háború során a jogosan megölt ellenség halálát az istenség akaratának tekintik, s egy történetben a hős megígéri az őt felnevelő Fa-anyának, hogy megkeni az elpusztított ellenség vérével és felakasztja ágára a levágot fejet.” („Vándorol a hang”..., 116. o.) „Egy sámán-gyerekek, Szügyünyüte, szétmarcangolja ellenségét, levágja a fejét, majd a tenyerével merít a véreből, és bekenni vele Fa-nyemít ezen szavakkal: »A te részed, Fa-nyemi. Övj mostantól engem. Hogy mostantól senki ne győzzön le engem.« Ezzel a fejet felakasztja a középső ágra, a napfelkelte felé fordított arccal.” (Szimcsenko, 1996 után Dyekiss, i. m., 116. o.)
- 20 L. a szamojéd áldozás fényképét In: G. Buschan: *Die Sitten der Völker.* Union Deutsche Verlagsgesellschaft, Berlin, Leipzig, Stuttgart, 1923.
- 21 Mások szerint szikomorfá (*Ficus sycomorus*). A szikomorfát Egyiptomban istenek vagy szellemek rezidenciájának tartották (Hathor, Isis, Nut, Selkit).
- 22 Denis Kagaba, dobkészítő. (Id.: Jon Rosen: *Rwanda marches to the beat of an old drum.* In: PRI.org., 2011. jún. Internet.) – Az *umuvinyi* szó „védelmezőt” jelent.
- 23 Azt, hogy szent fa, tabu volt, az a legenda is jelzi, hogy a helybeliek egyszer tűzfának valót vágtak maguknak a fából, és másnap reggelre az egész családjuk elpusztult. (*The Mysterious Buhanga Eco-Park.* In: Gorilla Trek Africa, 2019. jan. 30.)
- 24 Munyaneza, i. m., 69. o.
- 25 Malachia Munyaneza szerint a kultusz résztvevői az umurinyi nevű fa körül végezték beavatási szertartásukat. (*Genocide in the Name of "Salvation".* In: *Sanctified Aggression: Legacies of Biblical and Post-Biblical Vocabularies of Violence.* Ed. Jonneke Bekkenkamp and Yvonne Sherwood. A&C Black, 2004, 70. o.)
- 26 Jérôme Kajuga: *Can legendary sycamore tree preserve Genocide history, facts?* In: *The New Times*, 2015. máj. 13.
- 27 Szándékosan megsebeztek a kifejlett fákat, és a sebhelyen egy finom kéregszövet keletkezett, melyet lebontottak és „kéregruhává” alakítottak.
- 28 *Gihanga cyahanze inka n'ingoma.* Őt magát pedig Ngomijának nevezték. (Kayishema, i. m., 49. o.) – A „tehén” valójában a kelet-afrikai eredetű hosszúszarvú sanga marha (*Bos taurus africanus*), melynek megjelenését a Kr. e. 1600-as évekre teszik.
- 29 Pl. az ugandai gandák körében. (Alexandre Kimenyi: *Clans, Totems and Taboos in Rwanda.* In: Kimenyi.com., é. n.)
- 30 L. Kimenyi, uo.
- 31 Tharcisse Gatwa: *The Churches and Ethnic Ideology in the Rwandan Crises, 1900-1994.* OCMS, 2005, 23. o.
- 32 Ma is készítenek ilyen dobokat, és a dobkészítők elmondják, hogy miután elkészült a dob, a membránt kifeszít szalagokat „tetszés szerinti” tehénnel meg kell locsolni. Mint mondják, azért, hogy a szalagokat a helyükön tartsa, és megtartsa az „éles akusztikát”. (Denis Kagaba dobkészítő. Id.: Jon Rosen: *Rwanda marches to the beat of an old drum.* In: PRI.org., 2011. jún. Internet.)
- 33 Huylebrouck, i. m., 10. o.
- 34 A helységet a bakarakák lakták, akik Ruanda legkorábbi időszakában egy irreguláris sereget képeztek a dob-ritualisták vezetésével. Vezetőjük az a Rubunga volt, akitől az a Nyabutege származott, aki a ruandai udvar rangban második ritualistája volt. (Newbury, i. m., 131. o.)
- 35 J. Adekunle: *Culture and Customs...*, 136. o.
- 36 Int. egy 45 éves hutu származású férfivel, 2007. febr. In: Scott Straus & Lars Waldorf: *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence.* The Univ. of Wisconsin Press, London, 2011, 75. o.
- 37 David Newbury: *The Historian as Human Rights Activist.* In: Scott Straus: *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence*, 2011. XXXVIII. o.
- 38 A közmondás IV. Kigeri Rwabugiri (1853–1895) uralkodása idején született. (B. Ingelaere: *The Ruler's Drum and the People's Shout: Accountability and Representation on Rwanda's Hills.* Internet. In: Straus: *Remaking Rwanda...*, i. m., 312. o.)
- 39 B. Ingelaere, i. m., 67. o.
- 40 A másik fiútestvér egyik unokahúgát, Kigwa és Nyampundu leányát vette el. Az ő utódaik az Abéga klán. (Mahmood Mamdani: *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the*

- Genocide in Rwanda*. Princeton Univ. Press, 2014., 79. o.) – A legősibb (*autochton*) klán valójában a Gesera, a Singa és a Zigaba klán.
- 41 Emlékszünk, hogy a zimbabwei Ngoma Lungundu dobot „a mennydörgő dobnak” nevezték.
- 42 Pap János: *Az ördög hangszerei. Dobtan*. Természet világa, 2000. Internet.
- 43 Blades, i. m., 58. o.
- 44 J.M. Kayishema: i. m., uo.
- 45 A Rwoga dobról természetesen csak a szóbeli hagyományból tudunk.
- 46 Nyamiringa egy folyó, illetve annak völgye Nyugat-Ugandában. – A síposok udvari foglalkoztatása (legalábbis a 18. sz.-tól) Ruandán kívül Bunyoróban, Kigeziben, Kizibában, Nkoléban, Totoban és Ugandában is kimutatható. – Megjegyzendő, hogy a közép-afrikai királyságok mindegyike rendelkezett dinasztikus dobbal, mely mellett ugyanolyan fontos szimbólumuk volt egy az okarinához hasonló síp, valamint a kalapács és a bika a hozzátartozó csordával. (J. Vansina: *Antecedents...*, 38. o.)
- 47 G. Rukeba: *Rwanda/histoire: Gihanga 1er Roi du Rwanda 1091-1924*. In: Rwanda News, 2010. febr.
- 48 A szakirodalom alapvetően háromféle klánt különböztet meg Ruandában: 1) A Gihangától eredeztetett klánokat (Nyiginya, Hondogo, Cobe stb.), 2) A Mutucitól eredeztetett, ún. „anyakirályné-klánokat” és 3) a bizonytalan eredetű, hutunak ítélt bennszülött klánokat (Gesera, Singa és Zigaba). (Alexis Kagame: *Inganji Kalinga*, Kabgayi, 1947. II, 93–99. o. – A tuci hagyományok szerint Gihanga a Singa klán Renge leszármazási vonalához tartozott, mely elsőként dolgozta ki a teokratikus királyság alapeszméjét. (*Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*. In: *General History of Africa* (szerk: D.T. Niane), IV. Köt., UNESCO Publishing, Paris, 1984, 516. o.)
- 49 J. Karega et al, i. m., 63. o.
- 50 Léon Delmas: *Généalogies de la noblesse (les Batutsi) du Ruanda...* etc. Vicariat apostolique du Ruanda, 1950, 28–29. o.
- 51 Newbury, i. m., 133. o.
- 52 Newbury, uo.
- 53 A tanzániai Bwiru sziget lakosságát, mely a ruandai Kabagaliból települt át, Mutemura idejében együttesen bakarazának nevezték.
- 54 A Brit Új-Hebridákon a nagyobb dobokat ugyancsak „Az Anyá”-nak nevezték. (Telesco & Waterhawk, i. m., 26. o.)
- 55 Jos Gansemans & Jean-Baptiste Nkulikiyinka: *Voices of the Hills: Musical Instruments of Rwanda*. Royal Museum for Central Africa, 2012, 12. o. (Söt. Az *umu/umw-* előtag mindent jelent, aminek ágai, karjai vannak: embert, fát, bokrot stb.)
- 56 A Renge dinasztia egy igen régi, ma már történelminek számító dinasztia volt, melyet a ruandai hagyomány a Nyiginya dinasztia elődjének tekintett. Rubunga ennek a klánnak volt tagja és állandó rituálé-szakértője. (Newbury: *Kings and Clans...*, i. m., 131. o.)
- 57 A szervezet Rubungának, illetve utódainak engedelmességet, egészen az I. dinasztia utolsó királyáig, I. Cylima Rugwe királyságáig. (Alexis Kagame: *Les Milices de Rwanda précolonial*, Internal Revenue Service Advisory Council Facts, 1962, 23. o.)
- 58 Newbury: *Kings and Clans...*, 297. o. – Ruanda dob-szerpapjai (*mumyakalinga*) a királyok generációin át az Renge klán tagjai közül kerültek ki. A klán a korai Singa dinasztiát adta, Rubunga pedig az Singa klán állandó szerpapja volt. (Delmas: *Généalogies...*, 28–29. o.)
- 59 Didier Nyambariza: *Dis-moi pourquoi! Analyses géo-sociopolitiques* 2013. ápr., 38. o. Internet.
- 60 Newbury, i. m., uo.
- 61 Rukeba, i. m., uo.
- 62 Rukeba, uo.
- 63 *Ubucurabwenge mu Mateka y'u Rwanda*. Cahier no 35. Dominicains.ca, Internet. 2016. júl.
- 64 *Les ethnies au Rwanda en 1995*, Cahier No 1, Volet II, Dossier I., 19. o.
- 65 G. Rukeba, i. m., uo.
- 66 *La justice pour une reconciliation nationale*, Cahier no 9, 156. sz. Paris, Karthala, no 92, décembre 2003.
- 67 Gansemans: *Les instruments...*, i. m. 194. o. – Innen a dinasztia neve is: Abatege.
- 68 David Nkusi: *Know Your History: Tracing the Birth of Rwanda's Royal Drums*. In: The New Times, 2015. dec. 3. A Tegék címzetes vezetője Nyabutege volt. A család egésze pedig az Abasinga klánhoz tartozott, mely az Abanyiginya dinasztiának 10 anyakirálynét adott. („*Abami b'Inka*” címszó. In: *Ubucurabwenge...*, uo.)
- 69 Kagame: *Inganji Kalinga*, i. m., V/30.
- 70 D. Nkusi: *Know Your History...*, uo.
- 71 *Africa from the Twelfth...*, i. m., 516. o.
- 72 Joseph Ki-Zerbo: *Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*. Berkeley, CA, Univ. of California Press, 1997, 207. o. – A kabagari-i illetőségű Tege klán rituálisai éppen abból merítették különös tekintélyüket, hogy Rubunga leszármazottjainak vallották magukat. (A másik két ilyen csoport a Kono és a Tsobe volt.) (Vansina: *Antecedents...*, i. m. 55–57. o.)
- 73 D. Newbury, i. m., 131–132. o.
- 74 Vansina: *Antecedents*, i. m., 10. o.
- 75 Itt is az a helyzet, hogy az *empango* szó mindekelőtt ’dobzengést’, azután ’koronázást’, végül pedig ’koronázási dob’ jelent.
- 76 A hivatalos *Musambwa* név jelentése *lugwere* nyelven: ’démon-szellem’. A dob civil neve *Mujaguzo*, ami *ganda* dialektusban ’évfordulót’ jelent. – Érdekessége, hogy megegyezik Buganda királyi dobegyüttesének a nevével.

- 77 *The Beginning of the Babiito Rule in Bunyuro Kitara*. In: *A Thousand Years of Bunyoro-Kitara Kingdom: The People and the Rulers*. Fountain Publishers, 1994.
- 78 Alexis Kagame: *La Poésie Dynastique au Rwanda*, Bruxelles, IRSAC, 1951. És: Newbury, i. m., 82. o.
- 79 I. Mibambwe (I. Sekarongoro) Mutabazi (1411–1444).
- 80 A kétféle helyesírás nem elírás. Bunyabungo az ország, banyabungók a „bunyabungóiak”. (A banya- előtag régi, már kihalt csoportokat jelöl.)
- 81 *Ubucurabwenge...*, uo.
- 82 D.S. Newbury: *Kings and Clans...*, 134. o.
- 83 II. Yuhi (II. Gahima) (1444–1477).
- 84 Ndugát (1477–1510) a barbárok győzték le; birodalma megsemmisült. (*Liste des rois du Rwanda* címszó, Wikipedia, Internet.)
- 85 II. Ndahiro Cyamatare az ország második dinasztiájának utolsó királya volt. (A dinasztia négy királyt foglal magába (1378–1510).
- 86 Juru történetiségét Vansina arra hivatkozva kérdőjelezi meg, hogy neve ’eget’, ill. ’mennyet’ jelent, tehát mítikus személy volt, csakúgy, mint „testvére”, Bamara, „aki leszállt a pokolba”. (*Antecedents*, i. m. 220. o.) – Bernardin Muzungu több ellenséges testvérről tud: Bamara, Bwimba és Mutezi. (Bernardin Muzungu: *Histoire du Rwanda précolonial*, L’Harmattan, 2003, 125. o.)
- 87 *Office de l’information et des relations publiques pour le Congo belge et la Ruanda-Urundi, Belgian Congo and Ruanda-Urundi Information and Public Relations Office* In: *Ruanda-Urundi: Geography and History*, 1960, 64. o.
- 88 *Ubucurabwenge...*, uo.
- 89 Leszármazottaikat IV. Kigeli Rwabugiri „találta meg” a 19. század végén. (D.S. Newbury: *Kings and Clans...*, 134. o.)
- 90 Kagame: *Un Abrégé...*, i. m., 91. o.
- 91 Eugenia Herbert: *Iron, Gender, and Power: Rituals of Transformation in African Societies*. Indiana Univ. Press, Bloomington, 1993, 170. o. És: J.M. Montells, i. m., uo.
- 92 Alfredo Escudero y Díaz-Madroño, José María de Montells y Galán: *La Casa Real de Ruanda. Edita el Noble Cabildo de San Jorge y Santiago Apóstol és la Academia de Genealogía*, Madrid, 2010, 96. o.
- 93 Newbury, 135. o.
- 94 J. Gansemans: *Les instruments...*, i. m., 198. o.
- 95 Gitandura az Abasindi származású Abatandura névadó őse, kinek neve Gihubi, aki Yuhi Musinga gyermekeinek névadója volt. (*Historie du Rwanda, Des origines a la fin du Xxe siecle*, 3.2.3., 99. o.)
- 96 *Historie du Rwanda*, uo. – Mu Rutaka a mai Muhanga kerületben van.
- 97 L. Delmas, (1.8 Ndahiro I Ruyange).
- 98 A hivatalos közlemény szerint az ország 1510–1511-ig, A. Kagame szerint 1569–1580 között (*La Poésie Dynastique...*), Charles Nkurunziza szerint 1550 és 1580 között volt „dob nélkül”. (*Etude sur le conflit Rwandais - Origine - Causes - Conséquences*, In: *Bongo Belga, Province de l’Equateur*, Internet, 2013. jún.) Newbury szerint 12 éves volt a kihagyás (i. m., 82. o.).
- 99 “Stefano”: *The Kalinga drum of Rwanda’s Tuci kings*. In: *Rigorous Intuition*, 2014. nov. Internet.
- 100 *Historie du Rwanda*, i. m., 99. o. (Az ország katonai előzőnlése és Cyamatare veresége májusban, a nagy szárazságok idején következett be.)
- 101 Az utolsó biru, Mabare unokaöccse, Seziibera viszszaemlékezése. In: A. Kagame: *La Poésie...*, 39. o.
- 102 Huylebrouck, i. m., 10. o.
- 103 *Ubucurabwenge...*, uo.
- 104 J.M. Montells, i. m., 97. o.
- 105 A Kalinga név (és maga a fogalom) egyébként a Kivu tó környékén mindenféle ismeretes és használatos volt. (Vansina: *Le Rwanda...*, 68. o.)
- 106 Vansina: *Antecedents...*, 48. o. És Henry Louis Gates, Jr., Emmanuel Akyeampong, Mr. Steven J. Niven OUP USA, 2012, 426. o.
- 107 Alexis Kagame: *Inganji Kalinga*, II, 93–99. o. – Fentebb említettük, hogy Nyamikenke apja volt Mínyarukonak, Nyamigeziről meg az tudható, hogy Mínyaruko fia volt. A dolgok mostani állapota szerint tehát Nyamikenke, a nagyapa rejtette el Rwoját, és az unoka, Nyamigezi készítette el annak utódját.
- 108 *La justice pour une reconciliation nationale*. Cahier no 9. 24. sz.
- 109 *Historie du Rwanda*, i. m., 100. o.
- 110 Léon Delmas: *Full text of Généalogies de la noblesse (les Batutsi) du Ruanda : dans l’Afrique centrale, région du Lac Kivu, une des sources du Congo and du fleuve Kagera, la source du Nil*. Vicariat Apostolique du Ruanda Kabgayi, 1942, 3. fej.
- 111 A kalinga (vagy galinga) szó (a dél-afrikai bantu nyelvcsaládhoz tartozó) venda nyelven eredetileg egy íj-alakú egyhúros (*chordophone*) hangszert jelentett (neve zenélő íj), melyet a talaj valamely üreges részére támasztva pengetve használtak az egyenlítői övezetben és Dél-Afrikában. (Jaco Kruger: *Rediscovering the Venda Ground-Bow*. In: *Ethnomusicology*, Vol. 33, No. 3 (Autumn, 1989), 391–404. o.) A vilik és jombék (Kongó) egy zenélő íjat (*nsambi*) használtak a szellemekkel való kapcsolattartásra. (Brauer-Benke, i. m., 94. o.)
- 112 Így pl. Olivier Nyirubugara: *Memory Crisis: What Rwandans Remember and Forget*, 2008. ápr. In: *Olny.nl* Internet, 91. o.
- 113 John Duncan: *Travels in Western Africa in 1845 & 1846*, Vol. I. Richard Bentley, London, 233–234. o. (Dahomey neve ma Benin.)
- 114 Ellentétben azzal, amit Simon J. Harrison mond: „A vad ellenségek [szemben a civilizáltakkal]

- érzelmi alapokon nyugvó és féktelen erőszakról tettek tanúságot. Többek között különös brutalitással tüntek ki, melyet ellenségeikkel szemben tanúsítottak olyan szokásokban, mint a kannibalizmus vagy testrészek trófeaként való felhasználása.” (*Skulls and Scientific Collecting in the Victorian Military: Keeping the Enemy Dead in British Frontier Warfare*. (In: *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 50, No. 1., 2008, 285. o.) – Axtell és Slitkin pedig arról ír, hogy a győztes európai gyarmatosítók maguk is gyűjtöttek skalpokat, és a britek büszkén parádézta velük 1725-ben Boston belvárosában. (J. Axtell: *The European and the Indian: Essays in the Ethnohistory of Colonial North America*. Oxford Univ. Press, 1981, 282. o.)
- 115 Dr. Pierre-Damien Mvuyekure: *The Rwandan Tragedy: Why Hutu and Tutsi cannot get along: a reading of UBWIRU, Rwandan oral poetry from the royal court*. In: *Great Lake Democracy*, 2012. jan. 25.
- 116 Diószegi: *Samanizmus*, i. m., 42. o.
- 117 Christophe Bazivamo: *Les bégaïements de notre histoire: Bazivamo-Cyungo-Nyamigezi*, In : *Forum des Tambours*, 2003. jún. 21.
- 118 Bernardin Muzungu: *Ruganzu Ndoli : Une Main de fer qui a remis dans le pays en selle*. In : *Les ethnies au Rwanda en 1995*. Volet II, Dossier I. In : *Cahiers. Centre Saint-Dominique*.
- 119 A kalinga *Ijwi* nyelven például „dinasztikus dobot”, *shi* nyelven pedig (*ákalinga* változatban) „királyi dobot” jelent. (D. Newbury: *Kings and Clans...* i. m., 202. o.) – A *kalinga* szó az ősi *kuringa* igére vezethető vissza (mai alak: *kwiringira*), mely reménykedést, bizodalmat jelentett. (Kagame: *Les milices...* i. m., 20. o.)
- 120 A tartomány neve, a *kuganza* ('győzni') igéből származik. Jelentése tehát: 'a győztes'. A Ndori személynév jelentése 'ami a tekintetet megragadja', 'csodálatos'. (*Les ethnies au Rwanda en 1995*, Cahier No 1, Volet II, Dossier I., 104. o.)
- 121 *La justice pour une reconciliation nationale*, Cahier no 9. 24. sz.
- 122 Kagame: *Ingami Kalinga*, i. m. 372. o. (Hiv. J. Gansemans: *Les instruments...*, 372. o.) – A jelentősebb állami intézkedéseknek megvoltak a vallási-politikai „szakértői”, akik egy-egy régi családból kerültek ki. *A tegék*, akik Nyabutegetől származtatták magukat, a 16. század végén Ruanda államába integrálódtak. Innen a fent említett „Királycsináló Tege” cím. (Szerk.: D.T. Niane: *Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century, General History of Africa*, IV. köt., UNESCO Publishing, Paris, 1984, 516. o.) Az ún. „esőfakasztók” pedig az esőben gazdag Busigi vidékének fejedelmei voltak. II. Ndoli afféle „független hatalmi ág” képviselőiként kérte fel őket a szertartások hitelesítésére és lebonyolításához, a dinasztia pedig cserében békében hagyta királyságukat.
- 123 J. Vansina: *Antecedents*, i. m., 56. o.
- 124 J. Vansina: *Antecedents*, i. m., 49. o.
- 125 Kagame: *Les Milices...*, 18–20. o. – A harmadik ilyen jellegű testület a Gihanga öröktűzével kapcsolatos feladatokat látta el.
- 126 J. Gansemans: *Les instruments...*, i. m., 198. o.
- 127 *Historie du Rwanda*, i. m., 100. o.
- 128 Vansina: *Le Rwanda ancien*, i. m., 68. o.
- 129 *Historie du Rwanda*, i. m., uo.
- 130 Kagame: *Les Milices*, i. m., 21. o.
- 131 *La justice pour une reconciliation nationale*. Cahier no 9. 24. sz. – A Bariba dobát a köztársaság 1961-ben történt kikiáltása óta az Abakende nevű család örítze a Musanze megyei Ruhengeriben. (D. Nkusi: *Know Your History...*, uo.) Jelenleg a Huye-i Néprajzi Múzeumban őrzik.
- 132 Eredeti nevük kinyarwanda nyelven (a fenti sorrendben) *Szimumugizi*, *Mpacibihugu* és *Kiraguce*. (A *Mpatsibihugu*-dob („Minden területet elfogalt”) III. Mutara király hódításainak volt hivatva emléket állítani. A *Kiraguce* dobát („Az ország nagy”) IV. Kigeri király (1835–1895) vezette be. (Brauer-Benke, i. m., 75. o.)
- 133 Hubert de Vries: *Rwanda*, 2016. okt. Internet.
- 134 Hugh Tacey mintegy 70 „királyi ritmust” azonosított. (J. Adekunle: *Culture and Customs...*, 136. o.)
- 135 J. Adekunle, i. m., uo.
- 136 A volgai finnugor sámánok és a déli, szarvasmarha-tenyésztő jakutok szintén tehenet áldoztak.
- 137 Mivel a hatalomvesztés gyászos eseményei a májusi holdhónapban zajlottak, az első gyümölcs ünnepét áttették a júniusi új holdra. (*Les ethnies au Rwanda, Les ethnies au Rwanda en 1995*, Cahier NO 1, Volet II, Dossier I., 107. o.) – Fentebb láttuk, hogy az ugandai banyankolék is szent tüzet égettek.
- 138 Vansina: *Antecedents...*, i. m. 56. o. – Hasonló volt ehhez, amikor Ndoli utóda, I. Mutara II. Nsoro Semugeshi (1543–1576) felvette Riangombe tiszteletét.
- 139 Az alattvalókról való gondoskodást a Riangombe mítosz írta elő, melyet vlsz. szintén II. Ruganzu vezetett be. Imana isten ui. ezzel a feltétellel ruházta rá az emberek feletti hatalmat. (Je.Sz. Kotljar: *Riangombe* címző. In: Mitológiai enciklopédia, I. m. I. köt. 307. o.)
- 140 Newbury: *The Land...*, i. m., 303–304. o.
- 141 Newbury, i. m., 320. o.
- 142 A. Escudero y Diaz-Madroño, J. María de Montells y Galán, i. m., 10. o.
- 143 J.: *Antecedents...*, i. m. 42. o.
- 144 Aimable Twagilimana: *Historical Dictionary of Rwanda*, (Scarecrow Press, N.J. Metuchen, 2007), Chronology.
- 145 O.B. Jenkins, i. m.
- 146 *Ubucurabwenge...*, i. m., uo. – Karagwe az ún.

- Nagy Tavak Királyságának egyike volt a mai Tanzánia területén.
- 147 *Ubucurabwenge...*, uo.
- 148 Karagwe Tribe: *Tribal People of Africa*. In: *Gateway Africa*, Internet. – A mandingók (Mali) őse, Balafola, egy kovács volt, aki az Égből szállt alá, és ő kalapálta össze az első dobót (*balafon*) a dobütéshez hasonló kalapácsütésekkel.
- 149 A. Twagilimana: *Historical...*, i. m., II. o.
- 150 D. Newbury: *The Land...*, 197. o.
- 151 Vansina: *Antecedents...*, i. m., 56–57. o.
- 152 Mwalimu M. Kubwimana: *La genèse de l'état Rwandais*. In: *Sciences Politiques Rwandaises*, 2015.
- 153 A szembenállás részben etikai, részben szociális, részben történeti alapon alakult ki. A Nyiginya klán (mely Ruanda 20 klánjának egyike volt) a *hima* (későbbi nevén *hutu*) eredetű ndori-i vérrokonságból alakult ki. De rögtön hozzá kell tenni, hogy a hima csoport akkoriban még a tuci népességhez tartozott. (Vö. Vansina: *Antecedents...*, 46. o.)
- 154 Így volt ez még akkor is, amikor már áttértek az írásbeliségre. Jóllehet a szóbeliség rendkívül kifejlesztette az emlékezőtehetséget, a szöveget a biztonság kedvéért több ritualista is betéve tudta egyrészt a váratlan halálesetek, másrészt az esetleges hibák kiküszöbölése céljából. Mivel a szöveg pontatlan megőrzése vagy visszaadása a dokumentumhamisítás minősített esetét jelentette, a hibázó olykor halálával lakolt a hamisításért és az árusítás gyanúja miatt. Emiatt a ritualisták nap mint nap memorizálták a szövegeket.
- 155 Ennek ellentmond, hogy a királyi címeren egy oroszlán és egy bőbitás daru fogja közre a Kalinga dobót. Az oroszlán az Abashambo, a daru pedig az Abanyiginya, az Abasindi és az Abatsombe klán totemje volt. Ráadásul a bikát Kimenyi egyik klán totemjeként sem nevezi meg. (Kimenyi: *Clans, Totems...*, uo.)
- 156 Charles Nkurunziza: *Ubwami mu Rwanda*, 2004. Id. O. Nyirubugara: *Memory Crisis...*, 90. o.
- 157 Emékeztetől: (az Égből) „leesettek”. A Nyiginya klán eredetmítosza.
- 158 *Ndori* címszó. In: Emmanuel Kwaku Akyeampong: *Dictionary of African Biography*, OUP USA, 2012, 1–6. kötet, 426. o.
- 159 Láttuk, hogy ugyanígy vette magához a harcos a vértől csepegtető *machete*-ről ellenfélének lelkét.
- 160 A zulu sámán (*sangoma*) gyógyítása részben abból állt, hogy a sámán magába hívta a beteg haragvó őseinek szellemét, majd átadta a betegnek. A találkozás transzállapotban következett be. (Susan Schuster Campbell: *Called to Heal*. Halfway House, Zebra Press, 1998, 39–40. o.)
- 161 M. Pauwels: *Kalinga, le Tambour – Enseigne de la Dynastie des Banyiginya*. *Annali del Pontifica Museo Missiologica Ethnologica*. Vol XXVI., Róma, 1962.
- 162 Ian Linden and Jane Linden: *Church and revolution in Rwanda*. Manchester Univ. Press, 1977, 19. o. – Mint Alison Desforges emberjogi aktivista megjegyezte: „Mindkét csoport megtanulta, hogy a tucikra győzőként, a hutukra pedig vesztesként gondoljon Ruanda történelmének minden jelentős vonatkozásában.” (Id. Mvuyekure: *The Rwandan...*, i. m.)
- 163 Egy másik legenda szerint valaha a kutyának is volt szarva, de (miután elárult „egy” rábizott titkot) Isten megfosztotta tőle. Az állítás, hogy valaha neki is volt szarva, valószínűleg arra utalt, hogy korábban ő is a tehénpásztor tucikhoz tartozott, de a titoktartás tabuját megszegte, és ezért elvesztette Isten (azaz a tucik) bizalmát, és kegyvesztett lett.
- 164 W. R. Smith: *Religion*, i. m., 11. o. (Id. Nyirubugara: *Memory Crisis...*, 14. o.) – A tehenek a tucik, a kutyák a hutuk. A kitélt azt sejteti, hogy a „patkányok” a twákra vonatkozott, bár nem voltak politikai tényezők.
- 165 A. Kimenyi: *The role of symbols...*, i. m. uo.
- 166 Franciául: Marcel d' Heltefeldt & André Coupeuz: *La royauté sacrée de l'Ancien Rwanda*, 1964. Angolul: Mvuyekure: *The Rwandan...*, i. m.
- 167 Mvuyekure, i. m.
- 168 Az udvari hivatásos hóhér, a Gihanga Tüzét Őrző kegyetlen harcos bwamik leszármazottja.
- 169 *Umutsobe*: egy Cobe; a Cobe klán valamely tagja.
- 170 A congák *munchinchi* nevű dobjába senkinek sem volt szabad belenézni.
- 171 *Umubuza*: egy olyan növény, amelynek bajmegelőző hatást tulajdonítottak.
- 172 *Umukoma*: egy olyan növény, amelynek segítségével mumifikálták a heregolyókat.
- 173 *Icunarnyi*: egy olyan növény, amelytől azt várták, hogy az ellenséget állandóan összegörnyeszve tartja.
- 174 *Umuhuna*: egy olyan növény, amelytől azt remélték, hogy eltompítja az ellenség idegeit.
- 175 *Uruheza*: egy olyan növény, amelyről azt gondolták, hogy megakadályozza a meghalt ellenség szellemét abban, hogy visszatérjen a királyt és a királyságot kísérteni.
- 176 *Umuhinza*: a hutukirály.
- 177 *Umusuba*: királyi falu, rezidencia.
- 178 *Umusugi*: egy olyan növény, amelyről úgy gondolták, segítségével meg tudják tisztítani a királyt és a királyságot.
- 179 Az *umugwamporo* botanikai neve: *Trema orientalis*.
- 180 *Umuremera*: egy olyan növény, amelytől azt remélték, hogy a királyságot oly erőssé teszi, hogy meg tudja védeni magát a támadásoktól.
- 181 *Umurama*: egy olyan növény, amelytől azt remélték, hogy hosszú élelet biztosít a Kalingának és a királyságnak.
- 182 *Umuganza*: egy olyan növény, amelytől azt várták,

- hogy győzelmet biztosít az ellenséges királyságok felett.
- 183 A hetes szám rossz előjelnek számított. A kilences szám az eurázsiai sáomáságnak is kitüntetett mágiikus száma volt.
- 184 Olivier Nyirubugara: *Complexities and Dangers of Remembering and Forgetting in Rwanda*. Sidestone Press, 2013, 90. o.
- 185 Nzira Muramira fia volt.
- 186 Nyirubugara: *Complexities...*, i. m., 91. o. ÉS: Ibitéekerezo, Ndori file, H, no. 6:3.
- 187 Vansina: *Antecedents...*, i. m., 53. o.
- 188 Egy citerajátékos visszaemlékezése szerint Ndori csalárd módon bizalmasává tette a hutu királyt, majd váratlanul lerohanta és megtizedelte a királyi udvart. (Ferdinand Nahimana: *Le Rwanda: Emergence d'un Etat*. L'Harmattan, 1993, 9. o.) – Korábban I. Mibambwe I. Sekarongoro Mutabazi tuci király ugyanígy járt el Mashira Nduga királylucy szemben.
- 189 Nahimana, i. m., uo., ÉS: Nnyirubugara: *Complexities...*, i. m., 91. o. – J. Vansina megjegyzi, hogy mivel a Nduga királyság csaták során, viszonylag hosszú idő alatt hullt szét, nem valószínű, hogy Mibambwe ölte meg Nduga királyt. (*Antecedents...*, i. m. 220. o.)
- 190 A történetet hihetőbbé teszi Ryangombe halálának egyik változata, mely arról szól, hogy amikor a bőlény megölte, társai „együttézésből” végeztek magukkal.
- 191 *Les ethnies au Rwanda*, i. m., 110. o.
- 192 D. Newbury: *The Land...*, 151. o. – A királyi dob azonban (melyet szintén Kalingának neveztek) rejtve maradt a sziget keleti oldalán egy barlangban.
- 193 *Nakinga People and their Culture*. In: *New Uganda*, Internet. – Fia, Kashyiga (alias Kakiga) Kirima elől északra, majd nyugatra menekült vele, ahol 1700 körül megalapította a Kiga királyságot.
- 194 J. Vansina: *Antecedents...*, i. m. 159. o.
- 195 *Kiga people* címszó, Wikipedia, Internet. – Plutarkhosz szerint Caesar örököse, Brutus, aki szintén részt vett a merényletben, az ágyékán sebezte meg a császárt. (Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok*, II. köt. Caesar, No. 66.)
- 196 IV. Kigeli Rwabugiri tuci származású volt. Ő volt az első király, aki kapcsolatot létesített európaiakkal.
- 197 Mahmood Mamdani: *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2002, 69. o.
- 198 Ma: Demokratikus Kongói Köztársaság.
- 199 IV. Mibambwe Rutarindwa (1895–1896).
- 200 D. Newbury: *The Land...*, 334–335. o.
- 201 Alison Liebhafsky Desforges: *Defeat Is the Only Bad News: Rwanda under Musinga, 1896–1931*. (Ed. D. Newbury, 2011, 17. o. („Az egyetlen rossz hír a vereség” egy ruandai szólás.)
- 202 Makarutabana Daphoroza szavait lejegyezte: Patricia Bamurangirwa. *New Rwanda: From Hell to Heaven*, Troubador Publishing Ltd, 2019, 85. o.
- 203 H.M. King Yuhi VI: *The Kings of Rwanda – Fathers of a Nation*. Part II.: *Beneath the Banner of Christ the King*. 2019. Internet.
- 204 A 19. században egy Challa nevű angolai király elmondta, hogyan szokták megrendezni a rituális királygyilkosságokat. „A jelenlegi királynak (*matiamvo*) be kell végeznie, mivel már eleget élt a sok kiuzsorázás miatt. (...) Úgy határozzunk, hogy meg kell halnia. (...) Felszólítjuk, indítson háborút ellenségeink ellen, és elkísérjük őt és családját a háborúba. (...) Aztán az ellenség kezében sorsára hagyjuk őket.” A király, látván, hogy magára hagyták, felveszi ünnepi öltözetét, megöli családtagjait, majd hagyja, hogy ellenségei végezzenek vele. „Nekem ott kell maradnom, hogy tanuja legyen a halálának. (...) Aztán gondoskodom a király maradványainak eltemetéséről, majd visszatérek a fővárosába, és kihirdetem az új kormányzatot.” (F.T. Valder: *Six Years of a Traveller's Life in Western Africa*, London, 1861, II. köt. 194–5. o.)
- 205 Bamurangirwa. *New Rwanda...*, i. m., uo.
- 206 Philip Briggs and Janice Booth: *Rwanda*. The Globe Pequot Press, 2009, 8. o.
- 207 Bamurangirwa, i. m., 85. o. – Gihanga tüze a ruandai-burundi illetőségű belga kormányzó, Louis Postiaux fennhatósága alatt volt. 1930-ban oltották el, amikor száműzték Ruanda Musinga királyát.
- 208 Bamurangirwa, i. m., uo.
- 209 A legutóbbi híradás szerint a Kalinga dob ekkor már nem létezett.
- 210 Marcel d'Hertefeldt: *La Royauté Sacree de l'Ancien Rwanda: Texte, Traduction et Commentaire de Son Rituel*. Musée royal de l'Afrique centrale, 1964. (Hiv. Mvuyekure, uo.) ÉS: (Ishmael Reed után) Kiragutse and Mpatsibihugu: *The Rwandan Tragedy: Why Hutu and Tutsi cannot get along: A reading of UBWIRU, Rwandan oral poetry from the royal court*. In: *Great Lakes Democracy*, 2012. jan.
- 211 Ishyaka Komunisti ryu Rwanda: *Kalinga Ideology*. In: Kommunist Party of Rwanda. 2015, Internet.
- 212 Nyirubugara: *Complexities...*, i. m., 92. o.
- 213 Randall Fegley: *A History of Rwandan Identity and Trauma: The Mythmakers' Victims*, Lexington Books, 2016, 30. o.
- 214 Bamurangirwa: *New Rwanda...*, i. m. 84. o.
- 215 Az 1959 és 1962 között Ruandában zajló erőszakos cselekményeket egyesek szociális forradalomnak, mások „parasztháborúnak” (*jacquerie*),

- megint mások „a pusztítás szelének” (kiny. *muyaga*) nevezik.
- 216 Catharine Newbury: *The Cohesion of Oppression: Clientship and Ethnicity in Rwanda, 1860–1960*. Columbia Univ. Press, New York, N.Y., 1988, 195. o.
- 217 Ian Linden and Jane Linden: *Church and Revolution in Rwanda*. Manchester Univ. Press, Manchester, 1977, 262. o. – Röpiratának címe: *A kisemberek hangja (Ibwji rya rubanda rugufi)* 1959.
- 218 I. and J. Lindens: *Church and Revolution...*, i. m., uo.
- 219 A kormányban azt is feltételezték, hogy udvari történései parancsára rituális öngyilkosságot követett el. (*Guerre civile au Rwanda*. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*. Centre de recherche et d’information socio-politiques, Brussels, (42) 1959. 15–24. 1. l. ábjegyz.
- 220 I. and J. Lindens: *Church and Revolution...*, i. m., 263. o.
- 221 Bernard Lugan: *Histoire du Rwanda : De la préhistoire à nos jours*, Éditions Bartillat, Paris, 1997, 389. o.
- 222 Alosin Desforges: *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. Human Rights Watch, 1999. márc. 64. o.
- 223 Kimenyi: *The Role of Symbols...*, i. m., uo.
- 224 Fidèle Nkundabagenzi: *Rwanda politique 1958–1960*. Centre de Recherche et d’Information Socio-Politiques, Brussels, 1961, 199–202. o.
- 225 *Report on Ruanda-Urundi*. In: United Nations Visiting Mission to Trust Territories in East Africa. New York, NY: United Nations, 1960.
- 226 *Mandwa* a Nagy-tavak vidékének mitológiaiájában az elhalt hősök legfőbb szelleme.
- 227 I. and J. Linden: *Church and Revolution...*, i. m., 19. o.
- 228 Dr. Jean-Paul Kimonyo könyvének ismertetése. In: *The New Times*, 2014. júl. 20.
- 229 A Ruandai Hazafias Front (RPF) a ruandai tuci menekültek konferenciáján alakult meg Washingtonban 1988-ban.
- 230 *The New Times*, 2014. júl. 20. – Utalás egy régi ruandai közmondásra.
- 231 Fergal Keane. Video Tape. Ed. Mike Robinson: *Killers Recorded from Transmission*. BBC-1. In: Panorama 1994.
- 232 Elhangzott Ruandában, a Milles Collines Rádióban, 1994 áprilisában az Interahamwe fegyveres testületnek címezve. (Constance Morrill: *Show Business and ‘Lawfare’ in Rwanda: Twelve Years After the Genocide Government repression in Rwanda*. In: *Dissent*, 53(3), 2006 nyara.)
- 233 Kangura c. lap, 1994. febr. 14. (Desforges: *Leave None to Tell the Story...*, 124. o.)
- 234 Alosin Desforges adatai.
- 235 Filip Reyntjens: *Estimation du nombre de personnes tuées au Rwanda en 1994*, Internet, 1997.
- 236 Longman & Rutagengwa: *Memory, identity, and community in Rwanda*. Cambridge Univ. Press, New York, N.Y. 2004, 166. o.
- 237 Felmerülhetett volna, hogy az örökkévaló Gihanga szent tűzének szimbólumát az egész nemzet támogathatná, mivel fizikailag nem kötődtek hozzá az uralkodó klán arroganciájának motívumai. De mivel a félisten kultuszát is a Nyiginya dinasztia melegítette fel, mégiscsak hozzá kötődött. Még anakronisztikusabb volt V. Kigeli Király 1998. január 3-i döntése, mellyel megerősítette saját jogát a Rend kiadásához.
- 238 V. Kigeli (1959–1961) (De Vries, i. m.).
- 239 Ruanda Köztársaság Alkotmánya, 54. cikkely. Commission Juridique Et Constitutionnelle Du Rwanda (CJCR), 2003. máj. 26.
- 240 Africa News, News24, 2019. ápr. 13.
- 241 Arne Doornbal: *Rwandan women drum their way up*. In: *The Power of Culture*, Netherlands, 2007. nov. – A csoport hazai és nemzetközi szereplési lehetőséget és persze jó jövedelmet jelent a tagoknak. Katese (hogy némi keresetet biztosítson az együttes háborús özvegyeinek és árváinak) egy fagylatozót is alapított.

Negyven éve hunyt el Germanus Gyula keletkutató, utazó, egyetemi tanár

Negyven éve hunyt el a zsidó családban született, de 1930-ban muszlim vallásra áttért Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, utazó, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, aki az iszlám előírásait követve, első magyarként zarándokolt Mekkába 1935-ben. Innentől kezdve a „Hadzsi” („a mekkai zarándoklatot teljesítő”) megszólítás is kijárt neki. Könyvei máig népszerűek, cikkei, tanulmányai arabul és nyugati világnyelveken is számos helyen megjelentek. Germanus mestere volt a nivós ismeretterjesztésnek, a szórakoztatva tanításnak, a hű tanítványok istápolásának, a kapcsolatépítésnek, és – az igazsághoz ez is hozzátartozik – az egyéni érdekérvényesítésnek is. Derűs és jovialis karaktere, fáradhatatlan és kitarító munkaszeretete, páratlan nyelvtudása és lebilincselő előadásmódja mind hozzájárultak ismertségéhez és hírnevéhez. Rákosi Mátyás a Keleti Akadémián volt tanítványa, gróf Teleki Pál a Közgazdaságtudományi Karon mentora, és 1956 után a Kádár-rendszer vezetőivel is szót értett. Hosszú élete során bel- és külföldi kalandok, ármányok, intrikák sem kímélték őt.¹ Az iszlám világban jól ismerték a nevét ötven éven át, Indiába Rabindranath Tagore² irodalmi Nobel-díjas költő hívta, Egyiptomban már a harmincas években barátságot kötött Taha Huszainnal³, Mahmoud Teymourral⁴, és az arab irodalom más nagyságaival. Találkozott Kemal Atatürkkal⁵, Mahátma Gandhival⁶, Nehruval⁷, Arábiai Lawrence⁸-szel, szaúdi királyokkal, indiai maharadzsákkal, nyugati államférfiakkal egyaránt. 1926-ban a magyar PEN Club titkára lett, majd közreműködött a bolgár és egyiptomi PEN Clubok megalapításában. Több egyetem több tanszékén, intézetében volt professzor, az ELTE-n évekig vezette is az Arab Irodalmi és Művelődéstörténeti Tanszéket. Számos tudományos akadémia a tagjává választotta, a magyart kivéve. Az egyiptomi arab akadémia szótárbizottságában is nagy elhivatottsággal tevékenykedett. A professzor matuzsálemi kort megélve, egy nappal 95. születésnapja után, 1979. november 7-én hunyt el Budapesten.⁹ Jelen írásunkban a Germanus-hagyaték¹⁰ kevésbé ismert részeiből válogatva emlékezünk rá.¹¹

Germanus búcsúztatására a Farkasréti temetőben került sor, 1979. november 19-én 15:00 órakor. Dr. Garamvölgyi Károly¹² oktatási miniszterhelyettes gyászbeszéde lényegre törően összefoglalta az elhunyt munkásságának legfontosabb sarokpontjait:

„...Germanus Gyula egy volt századunkkal! 1900-ban, a századfordulón, tizenhat éves korában már szárnyát bontogató gimnazistaként önképzőköri dolgozataival tűnik ki. Egyetemi tanulmányok itthon, Konstantinápolyban, Bécsben és Lipcsében. Már egyetemi éveinek kezdetén nagy érdeklődéssel foglalkozik a keleti népek történelmével, vallásával, nyelvükkel. Vámbéry Ármin, a világhírű orientalista irányítja, segíti tudományos lépéseit. Nála, és az egyetem több más tudósa előtt védi meg 1907-ben – kitüntetéssel – a török és arab irodalom és nyelv, valamint az ókori világtörténelem témakörében írt doktori disszertációját. Több mint hét évtizeddel később, 1978 végén visszaemlékező feljegyzéseiben írja: »*Hitem, hogy a szellem és igazság érvényesítése az ember kötelessége.*« – Ez volt hosszú, gazdag, termékeny életének mindvégig ars poetica. Ez indította már egészen fiatalon kutató útjaira, először a Balkán-félszigetre, majd Törökországba, azután – többször is – a Kelet országaiba.

De az igazság tudományos keresésének hite vezette évtizedeken át akkor is, amikor éjszakába nyúlóan kutatta a Keletről szóló forrásokat, a nyugati és keleti könyvek sok ezer oldalas köteteit. Munkájára, tudására felfigyel szinte az egész világ. [...] 24 évesen – 1908-ban – nemzetközi pályadíjat nyer, meghívják Londonba, a British Múzeum Keleti Osztályára kutatónak. 1912-től kilenc éven át itthon a Keleti Kereskedelmi Akadémián a török és arab nyelv, valamint az iszlám-történelem tanára. Rengeteget ír és sokat utazik. [...] 1921-ben az akkor alapított Keleti Intézet tanára lesz. A Magyar Pen Club első főtítkára. 1929-ben Rabindranath Tagore meghívja Indiába, az elnöklétével működő egyetemre tanszékvezető professzornak. Hosszú éveken át tanít, utazik, dolgozik Indiában. India történelmével, irodalmával, társadalmi, vallási kérdéseivel foglalkozó dolgozatai, tanulmányai jelennek meg a világ akkori legjelentősebb folyóirataiban, kiadványaiban. 1935-ben Mekkába zárandokol. 1936-ban írja meg a világszerte ismert két kötetes »Allah Akbar« című könyvét, amelyből mára már nemzedékek ismerték meg itthon és külföldön az iszlám kultúrát, a Kelet sokat szenvedett népeinek történelmét, életét. 1941-től a Keleti Intézet igazgatója lesz.

A felszabadulás után lesz hazánkban is – először a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen – tanszékvezető ny. rendes tanár. Mindazok, akik hallhatták előadásait – és ezt én is megtehettem – még ma is visszaemlékezve a harminc-harmincöt évvel ezelőtti előadásaira – ismeretekben, szemléletmódban, s élményekben egyaránt gazdagodtunk tőle. Nála a tudás mindig szívügy volt, meggyőződés, harci eszköz, átélés és ihlet. Felnéztünk rá. Tudtuk, hogy szerény megjelenése emberközeli magatartása humanista nagy tudóst takar, aki tagja számos külföldi akadémiának, tudományos egyesületnek, birtokosa megtisztelő címeknek, kitüntetéseknek. 1948-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem meghívja az arab nyelv és mohamedán művelődéstörténelem tanszékére vezető professzornak. Élete hetedik évtizedébe lépve, megújult erővel dolgozik, kutat, tanít, ír, tesz eleget kairói, damaszkuszi, egyiptomi, bagdadi és más külföldi meghívásoknak. De jut arra is ideje, hogy a szó nemes értelmében népszerű ismeretterjesztő előadásokat tartson a rádióban, publikáljon a sajtóban. Hivatalos közéleti funkciót is vállal. 1958-ban parlamenti képviselővé választják. Két cikluson keresztül segíti tudásával, társadalmi, politikai elkötelezettségével legmagasabb államhatalmi testületünk, az Országgyűlés munkáját. Államunk – mindazért, amit Germanus professzor nekünk és a világnak adott, amit a keleti népek megismeréséért, a jó kapcsolatok kialakításáért, a kölcsönös megértésért, a békéért tett – kétszer tüntette ki a Munka Érdemrend arany fokozatával és végül a Munka Vörös Zászló Érdemrendjével. [...] Híres könyvének, az Allah Akbarnak 1973-as előszavában írta:

»Az elmúlt harminc év alatt a világ megváltozott... A második világháború eresztékében megrengette az emberiség társadalmát. Új államok keletkeztek, új emberek, új, haladó eszmékkel győzedelmeskedtek a régiek felett. Való a régi latin mondás: »Tempora mutantur et nos mutamur in illis.« Bizony, mi emberek, akik a történelem élő alanya és tárgya vagyunk, az események sodrában magunk is változunk... Rajongó, kereső, küzdő fiatalokból érett, elmélkedő, öregekké, és ha évtizedekre visszatekintünk, túláradó lelkesedésünk higgadt szemlélődésre enyhül, de az igazságot, amit akkor harcias buzgalommal vallottunk, ma, életünk alkonyán, ugyanolyan meggyőződéssel védjük.«

Így vélekedett ő igen csak közel a kilencvenedik életéhez, s minden bizonnyal e gondolatokkal is távozott közülünk... Így őrizzük emlékét...²¹³

Egy korábbi írásunkban¹⁴ idéztük Antall József¹⁵ búcsúztatóját is („Emlékezés Germanus Gyula professzorra” c.), aki ekkor Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár mb. főigazgatója, a Magyar Orvostörténeti Társaság főtítkára,

az Orvostörténeti Közlemények főszerkesztője volt. Ezért most csak egy gondolatot ismétlünk meg a beszédéből:

„Elzárt világban, nehéz esztendőkből nyitott ablakot nekünk a világra. Megláttatta velünk Kelet feltámadó népeit, plasztikus képet festett a megújuló Iszlám világáról, történeti és szellemi problémáiról. Európa és a világ csak későn ismeri fel ezeket a mélyben feszülő erőket, mint annyiszor és annyi másban, megkésve és rosszul fog reagálni a nagy kérdésekre. Tudta és hirdette, hogy az Iszlám megújuló szellemi forrást fog jelenteni és az arab népek különböző történelmi tényezők együtt hatásában újra meghatározó szerepet fognak játszani a ma és holnap történetében. Még megérte jóslata valóra válását, drámai megvalósulását, amiben tanítványai a megértés előnyével indulhattak mások előtt. Germanus Gyula, aki »tudományos célzattal, hogy az iszlám kultúrtörténetébe teljes tudással behatolhasson« mohamedán hitre¹⁶ térve, mohamedán tudósként, mohamedán hadzsiként kívánt leszállni az irodalomtörténetbe. A mekkai zarándoklat és a medinai sírlátogatás örökre meghatározta pályáját. Háromszor vett részt hosszú élete során a zarándoklaton, harmadszor feleségével, aki nemcsak élete utolsó évtizedeit, hanem hitét is megosztani kívánta vele és maga is mohamedán hitre tért. [...] Végső búcsújaként idézzük nemcsak egyik tanítványának, hanem mindenkinek szóló üzenetét: »...mindig az igazságot szolgálj, nem a magad, hanem a köz érdekében, még akkor is, ha a változó légkörben más szeleket fújnak. Az igazi élet a benső lelkiismeret és ez elűzi a külső ellenséges, összeomló hatásokat....«¹⁷

A Germanus halála után született nekrológok, tudósítások, megemlékezések gyűjteménye terjedelmes része a hagyatéknak. Az írások közül megemlíthető Katona Tamás¹⁸ cikke, amely „Búcsú Abdul Karimtól” címmel jelent meg az Elet és Irodalomban (1979. nov. 17. 8. oldal): „[...] Igen, ő volt az utolsó »amatőr tudós«, a köztünk járó tizenkilencedik század: csak azt hitte el, amit személyesen megtapasztalt, gyalog járta be az iszlám szent helyeit, állt a mekkai szent fekete kő előtt, tárgyalt Szaud királlyal és vándorolt nomád beduinokkal, tanult a kairói Azhar-mecsetben és tanított Rabindranath Tagore santiniketani iskolájában. [...] Allah kegyes volt: kilencvenöt hosszú és hasznos évet adott neki.”¹⁹

Fontosnak tartjuk továbbá kiemelni Gunnar Jarring²⁰ visszaemlékezését Germanus Gyulára. Ez a figyelemre méltó és érdekes levél kéziratban is, meg az eredeti Új Tüköri cikke kivágott formájában is fennmaradt a hagyatékban:

„Az Új Tükör is hírül adta, hogy a külföldi és magyar keletkutatók megemlékeztek Germanus Gyula születésének 100. évfordulójáról. Budapesten „Germanus Gyula parkot” avattak a török (iszlám) emlékek (Gül Baba türbéje, a közeli török fürdők stb.) szomszédságában, a Margit híd budai hídfőjénél, az Árpád fejedelem útja mentén. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Körösi Csoma Társaság több napon keresztül tartó tudományos ülésen emlékezett – magyar és külföldi résztvevőkkel – a világhírű keletkutatóra, megkoszorúzták a Farkasréti-temetőben lévő síremlékét. De nemcsak Budapesten került sor ünnepi rendezvényekre, hanem több arab országban és Germanus Gyula egykori fontos kutatási és oktató éveinek színhelyén, Londonban is. Számtalan személyes megnyilatkozásra, levélbeli köszöntésre került sor ez alkalommal. Ezek közül emeltük ki Gunnar Jarring svéd diplomatának, a világpolitika kiemelkedő személyiségének emlékezését, amelyet Germanus Gyuláné Kajári Katónak küldött el 1984. november 6-án, éppen Germanus Gyula születésnapján kelt levele kíséretében.

Gunnar Jarring 1907-ben született a svédországi Brunnby-ban. A Lundi Egyetemen folytatta tanulmányait, majd turkológusként itt folytatta egyetemi oktató pályáját (1933–40). A második világháború kitörését követő esztendőben diplomáciai szolgálatba lépett

a nagy tudású, kitűnő felkészültségű férfiú. Diplomáciai szolgálatának kiemelkedő állomáshelyei: Ankara, Addis-Abeba, Delhi, Bagdad, Teherán. Közben a svéd külügyminisztérium osztályvezetője, Svédország ENSZ-képviselője (1956–57), ezen belül a Biztonsági Tanácsban is (1957–58). Utána washingtoni nagykövet (1958–64), majd moszkvai nagykövet (1964–73). 1967-ben az ENSZ különleges megbízottjaként az arab országok és Izrael között vállalt közvetítő szerepet. Főbb művei között megemlíthetjük a következőket: *Studien zu einer esttürk. Lautlehre* (1933); *Uzbek texts from Afghan Turkestan* (1940); *Materials to the knowledge of Eastern Turki*, 1–4. (1947–51); *An Eastern Turki-English dialect dictionary* (1964). A tudós diplomata jelenleg Stockholmban él.”

A lap ezt követően közölte Gunnar Jarring angol nyelvű levelének fordítását is:

„Dr. Germanus Gyula professzorral 1976. május 5-én találkoztam először. Számomra feledhetetlen órát töltöttünk együtt a budapesti Duna Intercontinental Hotelben. Izgatottan hallgattam a kilencvenkét esztendőes idős orientalistát, aki tele volt léttel és olyan csodálatos kifejező készséggel beszélt azokról a dolgokról, amelyek bennünket érdekeltek. Amikor elváltam tőle és elragadó feleségétől, aki szintén jelen volt, felajzva és megifjodva éreztem magamat, – és jobban, mint valaha – égtem a vágytól, hogy folytassam kutató munkámat. Beoltott a »soha fel ne add« életfilozófiájával!

Évek óta ismertem Germanus Gyula nevét és hírét. Emlékszem például, hogy az 1920-as években olvastam a cikkeit a Keleti Szemlében, amikor megkezdtem turkológiai tanulmányaimat. Most közös ismerőseinkről beszélünk, így Németh Gyuláról és Fekete Lajosról (a budapesti Egyetem turkológus professzorai voltak – a Szerk.), valamint K.P.S. Menonról, a híres indiairól (a világhírű indus diplomata hosszú ideig volt India moszkvai és budapesti nagykövete is, Germanus Gyula személyes barátja – a Szerk.), akivel mindketten leveleztünk. Megvitattuk a szufizmust és a tasawwuf fogalmát. Beszélt kashmiri tartózkodásáról, ahol találkozott Közép-Ázsia neves felfedezőjével, Sir Marc Aurel Steinnel, aki magyar születésű ember volt. Germanus Gyula elmondta, hogyan találta meg hosszú kutatás után Srinagarban Jézus feltételezett sírját, aki a Qadiani szekta szerint oda ment és ott is halt meg. Le is fényképezte, ahogy mondotta, a sírt, amit joggal tarthatott unikumnak.

Visszatérve Stockholmba, megkaptam Germanus professzortól a könyveit, az »Allah Akbart«, »Az arab irodalom történetét«, és a »Kelet varázsát«, valamint több különlenyomatot gazdag orientalisztikai irodalmi munkásságából. Hálám és elismerésem jeléül néhány még rendelkezésre álló munkámmal viszonoztam. 1976. szeptember 26-án hosszú levelet írt nekem, amelyben sok értékes megjegyzést fűzött könyveimhez, amelyeket láthatóan gondosan áttanulmányozott. Levelében volt egy különleges mondat, amelyet idézni szeretnék. Elküldtem neki az egyik, »Svéd kapcsolatok Közép-Ázsiával és a svéd Közép-Ázsia-kutatás« című munkámat, amely főleg a szibériai svéd hadifoglyok tudományos tevékenységével foglalkozik az 1709-es poltavai csata után, amely véget vetett Svédország európai nagyhatalmi szereplésének. Germanus Gyula ezt írta levelében: »*Minden vereséggel végződő hadjárat a tudomány mezején terem gyümölcsöket.*« Ez mély filozófia (gondolat) és mennyire keleti megfogalmazás (formula). Egy olyan tudóshoz illő szavak, mint Germanus Gyula. Itt zárom megemlékezésemet az ő 100. születésnapján.⁷²¹

Végezetül szeretnénk idézni Füst Milán²² sajátos humorral fűszerezett, Germanushoz intézett válaszelevelét. A professzor és második felesége, Kajári Kató²³ sok íróval, költővel, színésszel és képzőművésszel is bensőséges kapcsolatokat ápolt. Bejáratosak

voltak a budapesti művészvilágba, rendszerek voltak a közös ebédek és vacsorák. A hagyatékban számos művész levele fellelhető. Az akkor 67 éves Füst Milán így írt 71 éves barátjának a Szigligeti Alkotóházból 1955. június 17-én:

„Kedves Gyulám! Szívből köszönöm irántam való kedvességedet, melegségedet, barátságodat. Magam is sokat büszkélkedtem Veled, a híres orientalistával, hogy milyen régi barátom vagy. Nem igen kereshetlek fel Barátom, mert már három éve fekszem, nyomorult betegségben, ideggyulladásal és most is, itt is elég cefetül vagyok, nem marad már hátra, mint hogy mind a ketten ragaszkodjunk régen tett ígéretedhez, vagyis megint arra kérlek, hogy látogasd meg agg barátodat. Minthogy olyan fiatal vagy és atléta ma is. Szeretettel üdvözöllek és várlak! Barátod: Füst Milán”²⁴

Germanus Gyula 135 éve született és 40 éve hunyt el Budapesten. Nagyformátumú, bölcs tanárember volt, figyelemre méltó életművet hagyott hátra maga után az utókor-nak. Nevét máig ismerik az iszlám világban, de hazánkban az elmúlt években sajnos kezd feledésbe merülni, hogy ki is volt ő.

JEGYZETEK

- Lásd pl.: Dr. Kubassek János: Germanus Gyula (1884–1979) és a Kelet világa. Bonyodalmak Bécsben, majd Kairóban, Arábiában és Budapesten – egy fegyelmi eljárás tanulságai elfeledett dokumentumok tükrében. In: Székely Szabó Zoltán (szerk.): Ami minket összeköt. Huszadik könyv, 2013. Bécs, „Europa”-Club – Szombathely, B.K.L. Kiadó, 2013, 39–88. oldal. Udvarvölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezér- ezredes 1947. évi letartóztatásának körülménye- iről. Valóság, LXI. évf. 2018. 6. sz. 55–62. o.
- Rabindranath Tagore (1861–1941) indiai költő, író, festő, zeneszerző.
- Taha Huszain (1889–1973) egyiptomi arab író, novellista, műfordító, egyetemi tanár, akadémikus.
- Mahmoud Teymour (1894–1973) egyiptomi arab színíró, akadémikus.
- Musztafa Kemál Atatürk (1881–1938) török ka- tonatiszt, államférfi, a Török Köztársaság megte- remtője és első elnöke 1923–1938 között.
- Mahátma Gandhi, eredeti nevén: Mohandász Karamcsand Gandhi (1869–1948) jogász, politi- kus, az indiai függetlenségi mozgalom vezetője.
- Dzsaváharlál Nehru (1889–1964) ügyvéd, poli- tikus, a független India első miniszterelnöke 1947–1964 között.
- Thomas Edward Lawrence (1888–1935) angol katonatiszt, író, régész, az arab nemzeti felkelés egyik vezetője, Fejzszál emír tanácsadója.
- Germanus életéről bővebben lásd: Dr. Kubassek János: „Germanus Gyula-kiállítás Érden – Az iszlám világ tudós kutatója.” Élet és tudomány, 64. évf. 40. sz. (2009. október 2.) 1261–63. o.
- Kiss Dávid Sándor: Germanus Gyula. [In web:] <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/germanusgyula.html> (Letöltés ideje: 2012. május 17.)
- Udvarvölgyi Zsolt: „Germanus Gyula tudomá- nyos munkásságáról.” In: Vallástudományi Szemle 3 (2010), 167–173.
- Udvarvölgyi Zsolt: Germanus Gyula az MTA és ELTE dokumentumainak tükrében. In: Vallástudományi Szemle 2 (2012), 125–141.
- Sokszemkőzt – tudósokkal. Kardos István tévésorozata, Germanus Gyula (Budapest, 1971) Bp. 1974, MTV Minerva.
- Magyar Földrajzi Múzeum – Érden, Germanus Gyula-hagyaték.
- Ezúton is szeretném megköszönni a Magyar Földrajzi Múzeum munkatársainak, Puskás Katalinnak, Lendvai Timár Editnek és dr. Kubassek János igazgató úrnak kutatásomhoz nyújtott több hónapos segítségét és rendkívül készséges, baráti hozzáállását.
- Garamvölgyi Károly (1926–2015) közgazdász, pénzügyminiszter-helyettes, oktatási miniszter- helyettes 1974–1980 között, a VPOP országos parancsnoka.
- Magyar Földrajzi Múzeum – Érden, Germanus Gyula-hagyaték, 4. doboz.
- Udvarvölgyi Zsolt: Támogatás és hála. Források Antall József és Germanus Gyula kapcsolatáról. Valóság, LXI. évf. 2018. 9. sz. 22–23. o.
- Antall József (1932–1993) tanár, könyvtáros, orvostörténész, múzeumigazgató, politikus, or- szággyűlési képviselő, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke (1990–1993).

- 16 A vallás az iszlám, a hívők a muszlimok. A korabeli „mohamedán” elnevezés kerülendő, nem pontos kifejezés.
- 17 Magyar Földrajzi Múzeum – Érd, Germanus Gyula-hagyaték, 4. doboz.
- 18 Katona Tamás (1932–2013) történész, író, tanár, országgyűlési képviselő, politikai államtitkár, nagykövet.
- 19 Ugyanott, 26. doboz.
- 20 Gunnar Valfrid Jarring (1907–2002) svéd turkológus, diplomata, nagykövet, az ENSZ főtítkárának különmegbízottja.
- 21 Ugyanott, 5. doboz.
- 22 Füst Milán (1888–1967) Kossuth-, és Baumgarten-díjas író, költő, drámaíró, esztéta.
- 23 Germanusné Kajári Katalin (1903–1991) író, Germanus Gyula második felesége. Muszlim neve: Aisha.
- 24 Ugyanott, 7. doboz.

Az életvilág és az emberítőke-állomány viszonya

A világ egyre inkább a totális adminisztrálás nyersanyagává válik, amely még adminisztrálóit is elnyeli.¹

(Bevezetés) A nemzeti emberítőke-állományok pozitívista szemléletű közelítései a befektetéseket és a hozamokat törekednek számszerűen nyomon követni. Itt, az emberítőke-állomány (képeségpotenciál) minőségét meghatározó okokra és a szerkezeti feszültségek természetére helyezük a hangsúlyt. A gazdaság, a politikum és az életvilág interakcióira, az emberítőke-állomány állapotdinamikai modelljére építve adunk választ arra a kérdésre, hogy milyen tényezőkre vezethető vissza mindenekelőtt a magyar emberítőke-állomány szerkezeti gondja, illetve milyen feltételei vannak a harmonikus összerendeződésnek.

A történelem előtti időkben – értsd: az őshagyomány korában – a közösségek organikus rendje fogalmilag és valóságos élettapasztalatként nem ismerte a létezés egészen belül a gazdálkodást, így értelmetlen lenne a mai fogalmainkkal ebben az exponált létmódban az erőforrások tudatos kombinációjáról, a szükségletek kielégítésének racionálisáról beszélni. A közösség (nagycsalád, horda, törzs, banda) munkamegosztását a természet és – ad absurdum – a tradíción alapuló rend határozta meg. Valójában a természet, benne az emberi természet közötti distancia sem volt élesen elválasztva, de a későbbi mondanivalónkat ez az árnyalt megkülönböztetés jól szolgálja. Aztán minden összezavarodott...; Szókratészről M. Heideggerig szinte minden jelentős európai gondolkodó felhívta erre a jelenségre a figyelmet.² Hamvas Béla beszél apokalipszis előtti és utáni korról. „Időszámításunk előtt a hatszázadik év körül Kínától Itáliáig a változást egyértelműen úgy ítélték meg, hogy az emberi történet a sötét korszak végső szakaszába lépett. A lét elveszett; ami maradt, csak az élet. Az egész valóság kettészakadt; a teljes nyíltság lezárult; a nagy összefüggések megszakadtak. Egészen rövid néhány év alatt elképzelhetetlen megvakulás és elbutulás következett el.”³ Platón már az apokalipszis korának szerzője, főművében (Állam) a megbomlott rend helyreállításának programját fogalmazta meg. A „jó állam” alapelveit kereste, s a kereszténység közel ezeréves győzedelmes uralkodásának fényében (IV–XV. sz.) meg is előlegezi azt. A jó, az igazságos állam kritériuma, hogy a közösség igényeit szem előtt tartva minden állampolgár megtalálja a munkamegosztásban az őt megillető helyet; a hiteles filozófus-királyok, illetve király-filozófusok például azok lehetnek, akik az ötvenéves képzésen átesve bizonyítják, hogy az Isten aranyból teremtette őket.⁴ Az általános szentencia pedig Szókratész szájába adva így hangzik: az igazságos államalapítás alapelve (legalábbis egyik változata), „hogy az államban szokásos foglalkozási ágak közül minden egyes polgárnak csak egyet szabad folytatni: azt, amelyre természete születésénél fogva a legalkalmasabb.”⁵ Az apokalipszis előrehaladtával az újkorban, pontosabban az ún. modern és posztmodern korban – a nagy francia forradalomtól számítva a modern kort (1789), a posztmodern pedig 1968-tól – már szaktudományos módszerrel kutatják a jólét okát. A leépülés pályáján ez lépett a jó állam keresésének helyére. A modern és a posztmodern kor közgazdászai nagyon távol kerültek az „igazságos állam” alapelvétől. Még pontosabban is fogalmazhatunk:

a gazdasági növekedés totálisan értelmetlen céljához alapvető okként rendelt nemzeti emberitőke-beruházások és a platóni „megfelelő embert a megfelelő helyre” alapelv közötti párhuzam a felületes szemlélő számára fennáll ugyan, de felesleges zsákutcát látunk a párhuzam elemzésébe. A klasszikus közgazdaságtan után újtára induló tévképzet,⁶ hogy: a véges térben lehetséges végtelen növekedés. Ez a dogma önmagában kizárja, hogy a platóni „közgazdaságtan” színvonalát és a modern és posztmodern közgazdaságtani nézeteket azonos intellektuális szinten tárgyaljuk. A következőkben a vonatkoztatási támpontunk a „megfelelő embert a megfelelő helyre” platóni alapelv lesz. A degradálódás rövid bemutatásától viszont nem tekinthetünk el. Itt Sir W. Petty-vel, a statisztika „feltalálójával” kezdjük az eltévelyedés újtára indulását. 1676-ban írott „Politikai aritmatika” című művében kiszámította Anglia nemzeti gazdagságát. Az anyagi gazdagságot 250 millió font sterlingre becsülte, de ehhez még – véleménye szerint – hozzá kell adni magát a lakosságot, pénzben 417 millió font sterlingre értékelve.⁷ Napjaink hazai és nemzetközi emberi és fizikai tőkét számba vevő kísérletei mikro- és makroökonómiai síkon egyaránt hasonló eredményre jutottak.⁸ A számbavételi próbálkozások természetesen nem egységes absztrakciós szinten, s nem azonos fogalmakkal dolgoznak, a kapott eredmények mégis összecsengenek, s számunkra is alapot és a továbblépés lehetőségét jelentik. Egy gazdasági rendszerben (egy reprezentatív vállalat, egy nemzetgazdaság) az anyagi erőforrások/javak és az emberitőke-állomány aránya 30–40 : 70–60 százalék régiótól, történelmi kortól függetlenül. A kontrollálatlanná vált nagytechnika rákos burjánzása (biotechnika, kemikáliák, informatika, atomtechnika, robotizáció stb.) drasztikusan megbonthatja ezt a több mint 300 év óta kimutatható stabil arányt, s ennek társadalmi következményei beláthatatlanok. Pokol Béla számba vette⁹ azokat a századközépi forgatókönyveket, amelyek a technológiai munkanélküliségre pozitív feloldást ígérnek – ezek erőtlenekek és erős kisebbségben vannak – és azokat, amelyek a „szép új világot” hozzák el. Újabban Y. N. Harari által leírt duális társadalom („emberistenek” és „haszontalan tömegek”) réme borzolja a jövőbe tekintő gondolkodók idegeit.¹⁰

Vizsgálatunkban éppen azért helyezzük előtérbe az emberitőke-állomány minőségét,¹¹ mert az egyes gazdasági rendszerek (nemzetgazdaságok) társadalmi-gazdasági teljesítményének eltérését első sorban az állomány (stock) állapotában látjuk, s nem az emberitőke-beruházások (flow) nagyságában.¹² Elvileg fennáll annak lehetősége, hogy a növekvő, egyre magasabb színvonalú emberitőke-beruházás történelmi távlatban – pl. a százéves emberitőke-ciklus trendjeként – meredekebbé teszi az emberitőke-állomány által meghatározott történelmi trendvonal iránytangensét. Ez utóbbi esetre nagyon nehéz példát mondani, de talán Japánban a Meidzsi-kor megfelel a történelmi trendet tudatosan formáló törekvésnek. Ezért írhatta Jánossy Ferenc: „Minden egyes ország gazdasági fejlődésének trendvonala saját törvényszerűségének megfelelően emelkedik; egyetlen ország sem ugorhat át saját trendvonaláról egy másik, magasabban fekvőre – mint egy elektron egyik pályáról a másikra –, még akkor sem, ha az egész világ kutatási eredményei rendelkezésre állnak.”¹³ A tradíció (emberitőke-állomány) szabta történelmi trendvonal determináló erejét – Jánossy Ferenc legendás műve után – inkább tételként, s nem hipotézisként célszerű értelmezni. Japán arra példa, hogy a történelmi trendvonal sem fátum. Elvileg (a Japán példa esetén gyakorlatban is) a nemzetgazdaságok (nemzetek) tudatos programok mentén is megváltoztathatják történelmi trendvonaluk pályáját, természetesen pozitív és negatív utaknak is van esélye. A pályamódosításnak van külső oka is: a világgazdaság átrendeződései, a világtörténelem kataklizmái sokkal jelentősebb kényszerítő erőt jelenthetnek, mint az endogén törekvések. Itt mindenekelőtt arra a két – meglehetősen mostohán kezelt teremtő forrásra hívnák fel a figyelmet, amelyek

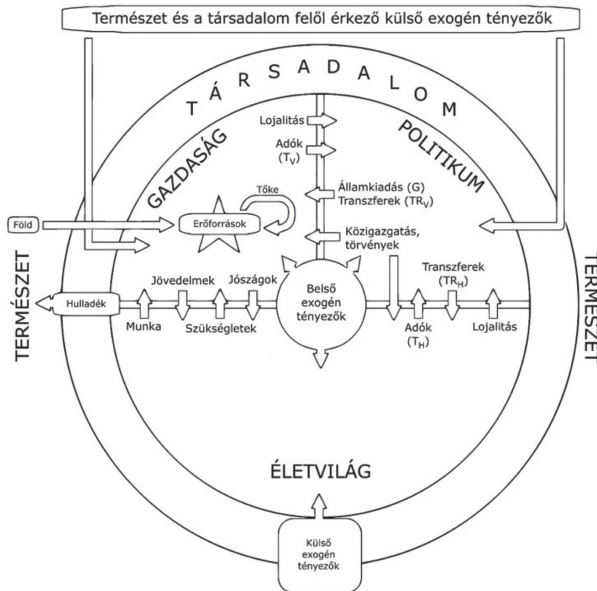
szerencsés belső és külső erőként írhatják felül a konvencionális nemzeti törekvéseket, történelmi pályákat. A természet produktivitása vagy/és a társadalmi elit kvalifikáltsága kiugróan felül képes írni a konvencionális költség-haszon logikájú gazdasági koordinációkat. Az első esetben gondoljunk a norvég tengeri kőolajmezők felfedezésére, a második esetben a japán emberek mentalitásából fakadó kollektív kreativitás teremtő erejére.

A bevezetőben három történelmi kort nevesítettünk: 1. utaltunk – Hamvas Béla után – az archaikus korra vagy az őshagyomány korára (az „apokalipszis” előtt vagyunk). 2. az „apokalipszis” utáni korban, benne a kereszténység uralta középkorral szinte kétségek merülhetnek fel, hogy valóban az „apokalipszis” korában élünk-e, elvégre a természet reprodukciós köreinek épsége még a XVIII. századközépi Nyugat-Európában sem volt megkérdőjelezhető. 3. Az „apokalipszis” utáni kor végső stádiumának kezdetét a történészek modern kornak nevezik, a nagy francia forradalom utáni (1789) időszakról van szó.¹⁴ Az előkészítő ötszáz évet (reneszánsztól a felvilágosodásig) proto-kapitalizmusként szokás számon tartani. A nyugati kultúra M. Weber-i *differentia specifica*-i döntően itt indultak világhódító útjukra. Ez az éra inkább a szellemi erjedés kora volt, s nem a materiális erők természet reprodukciós köreit szétzúzó grandiózus technikai-gazdasági erőiről szólt.¹⁵ A fordulat empirikus bizonyítottsága már közismertnek tekinthető, gondoljunk a világ népességnövekedésének exponenciális függvényére, s vele a gazdasági növekedés megindulására.¹⁶ A három nagy korszak „emberitőke-állományának” minőségi összehasonlító elemzése révén azokra a tendenciákra, metamorfózisokra szeretnénk rávilágítani, amelyek a későújkorra, tehát napjainkra jellemzőek. A parttalanság veszélyét elkerülendő az életvilág lényegi elemeinek nézőpontjából fogjuk értékelni az emberitőke-állományok metamorfózisát. Első lépésként az életvilág és az ún. Rendszer input-output áramlásait vázoljuk. Igyekezzünk elkerülni azokat a természetlen fogalomvitákat, kissé unalmas eredetvizsgálatokat, amelyek mondanivalónkhoz lényegesen nem tudnának hozzájárulni. (Az interpretáló magyar szociológiai irodalomból számunkra Papp Zsolt műveinek üzenetei a legígéretesebbek.) Második lépésben – az első lépés fényében – adjuk meg az életvilág közgazdaságtanban is munkaképes fogalmát. Harmadik lépésként az emberi tőkét, illetve az emberitőke-állomány újratermelési keringési körét írjuk le. S végül a két fogalom(világ) viszonyát történelmi perspektívában értékeljük.

(Rendszer és életvilág) A kései frankfurti iskola jeles gondolkodója, J. Habermas 1981-ben jelentette meg jelentős, paradigmaticus erővel bíró művét.¹⁷ A II. világháború után a német szellemi élet is megszállás alá került. Az angol, a francia és az amerikai „szellemi karantén”-ban pályára lépő tipikus gondolkodó J. Habermas. A „túlnácitlanított” kulturális légkör számára a marxizáló liberalizmus irányába engedett kitérést. Ez az erősen lehatárolt szellemi kényszerpálya a német szellem- és társadalomtudományokat, a szépirodalom világát messze önmaga lehetőségei alá terelte, talán pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy megnyomorította.¹⁸ Ez az alapállás a magyar szellem- és társadalomtudományokat akadémiai és egyetemi szinten kisajátító posztmarxista-lukácsista-liberális szerzők számára különösen imponáló, így nem csoda, hogy Habermas jelentős szerepet tölt be a „hivatalos” magyar kultúrában. Számunkra a kései kapitalizmusról megfogalmazott kritikája hordoz olyan üzeneteket, amelyeket közgazdasági-szociológiai nézőpontunkból, illetve tradicionális (értsd: ideológiáktól távolságot tartó) alapállásból megfogalmazott társadalomelméletbe is be lehet építeni, ráadásul a párbeszéd esélyét is hordozza.

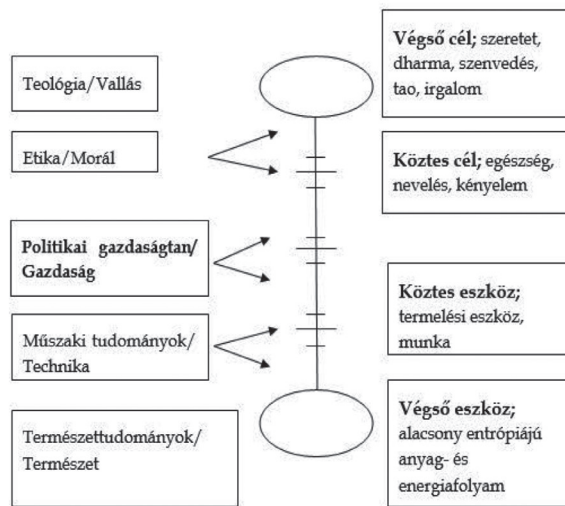
A kommunikatív cselekvés elmélete abból indul ki, hogy a későújkori társadalom élesen elválasztható két alrendszerre. A Rendszerre, amely a gazdaság és a politikum világát hordozza, továbbá az életvilágra, ahol a társadalom intézményeinek, csoportjainak, az individuumoknak interszubjektív kommunikációja (interakciója) zajlik. A Rendszer első eleme a

liberális vegyesgazdaság. Célracionális eljárásainak centrumában a piaci környezethez¹⁹ való alkalmazkodás áll; mindenekelőtt a technológiai változás (Technological Change) révén a hatékonyság, végső soron a profit realizálása. A Rendszer második eleme a liberális politikai adminisztráció, amely az állami közigazgatás hatékonyságát és a társadalmi lojalitás kiharcolását tartja szem előtt. Habermas elméletében, s témánk szempontjából is az életvilág áll a középpontban. „Az életvilág nézőpontja ... az adott társadalom a. innovációit és adaptációit lehetővé tevő tanulási készségeit (s ez utóbbiak előfeltételeit: a morális türeklépesség és a jogi szabályozhatóság adott színvonalát), b. a csoportidentitásokat (család, kommunális élettér, szokás, hagyomány, etnikai-nyelvi-nemzeti-nemzetiségi-regionális hovatartozás), végül c. a demokratikus participációra törekvő érvényesülési igényeknek (nyilvánosság) a rendszerét fogja át.”²⁰ A Rendszer és az életvilág modell kínálja a lehetőséget, hogy a makroökonómiában általánosan elfogadott ún. háromszektoros modellt (vállalatok, állam, háztartások) kiegészítsük szociológiai, politológiai szempontokkal. A kölcsönös megtermékenyítés jegyében fordítva is gondolkodhatunk: az uralkodó közgazdaságtan általánosan elfogadott háromszektoros modellje számos lehetőséget kínál, hogy a habermasi modellt gazdagítsuk, lényegileg elmélyítsük a vegyesgazdaság legmarkánsabb vonatkozásaival (emberitőke-elmélettel, a komparatív előnyök dogmájával stb.). Ettől, a kölcsönhatáson alapuló szemlélettől joggal elvárható, hogy a gazdálkodás lényegét jelentő emberitőke-állományok természetéről és a társadalmak kvintesszenciáját hordozó életvilágról hasznos ismeretekhez, magyarázatokhoz, jövő eseményterét vázoló összefüggésekhez jussunk. Megelőlegezzük: itt válik nyilvánvalóvá, hogy a nemzeti emberitőke-állományok minősége, tehát a jövő gazdasági rendjének arculata döntően az életvilág függvénye. A gazdaság, a politikum (Rendszer), az életvilág és a természet input-output folyamatait lásd az 1. ábrán!

1. ábra: A gazdaság, a politikum, az életvilág és a természet interakciói

A habermasi Rendszer-életvilág modell a kiegészítések ellenére is számos fogyatékkal terhelt.²¹ Különösen nyilvánvalóvá válik ez akkor, amikor az életvilág három szintjét elemezi. A kultúra, a társadalom és a személyesség szintjei ugyan logikusak, de a kultúra határai és a kultúra-társadalom, illetve a társadalom és a személy viszonyrendszerének értelmezése ugyancsak próbára teszi a fogadó, értelmező és felhasználó tudóstársadalom, illetve nyitott nagyközönség dolgát. A fogyatékos konstellációk, a homályos érvelések tárgyyszerű bemutatásától itt eltekintենék, s nem kívánjuk azon „kiszozadékú” interpretációk értékelésével terhelni a dolgozatot, amelyek „tudományipari” természete szembeötlő. A megőrzendők megmentése érdekében célszerűnek látszik az ökológiai ökónómia atyjának, H. E. Daly-nek az ún. társadalmi célok és eszközök spektrumát rendező-évként felhasználni, s ezáltal a tisztánlátást elősegíteni. A társadalmi célok és eszközök spektrumát jellemzi: 1. A lét egészét átfogja, tehát teljes. 2. A hierarchiában az alacsonyabb szint mindig eszköze a tőle magasabb szintnek, amely cél. 3. A hierarchia „végső céljai” szinten valójában a fundamentális értékek fogalmazódnak meg; ezek „derivátumaként” a szükségletek és a hétköznapi gyakorlati célok viszonylag könnyen származtathatók. A végső eszközök pedig azokat az erőforrásokat jelentik (föld-, víz-, szénhidrogén-készletek, ásványi anyagok, ökológiai „szolgáltatások”: napsugárzás, klímaszabályozottság, tiszta levegő, tiszta édesvíz, szokásos csapadék stb., röviden: a Föld és a végső, alacsony entrópiájú energiaforrás, a Nap), amelyek természeti létfeltételeink. Lásd a 2. ábrát!

2. ábra: Daly-féle társadalmi célok és eszközök spektruma, tudományai, társadalmi és természeti létszintjei

A spektrum tökéletesen eleget tesz az „igaz az egész” ontológiai szentenciának. A 2. ábra jobboldalán az emberi létezés értékeinek/szükségleteinek/céljainak s ezen értékek/szükségletek/célok eléréséhez elengedhetetlen eszközöknek a hierarchiája áll. Ha a végső célokat tartjuk szem előtt (továbbiakban csak a célokra összpontosítunk), akkor az ábrán köztes céllal jelölt szint valójában a végső célok eszköze. Ha az ábrán

jelölt köztes cél valóban cél, akkor az ábrán jelölt köztes eszköz valóban eszköz, s végül, ha az ábrán jelölt köztes eszköz valójában cél, akkor a végső eszköz valójában eszköz. Rendre tehát: 1. végső cél – mögötte köztes eszköz, 2. a köztes eszköz céllá változik – mögötte köztes eszköz, 3. a köztes eszköz céllá változik – mögötte a végső eszköz. A spektrum az elméleti és/vagy gyakorlati feladatok fényében tagolható. Az ábra baloldalán találjuk a társadalom színtereit és a természetet, továbbá az ezeket leképező tudományokat, rendre a szellem-, a társadalom-, a műszaki és természettudományokat, szerkezeti rendjük a cél-eszköz hierarchia által meghatározott. Az intenzitási egyenes egyik végén az anyag (természet), másik végén a szellem (Isten) áll. A nyugati kultúra apokaliptikus vonásokat mutató örvénylése vezetett oda, hogy az emberi létezés ontológiai alapját jelentő természetet, s a transzcendentáló szellemi szférát kiiktatta, illetve eredeti funkciójától megfosztotta a hétköznapi életből/életben. Paradox helyzet jött létre, mert a szekularizáció Istentől, a virtualizáció és a specializáció a természettől távolította el az embert. Erre a pályára, tehát zsákutcába terelődött az uralkodó közgazdaságtan is, amikor célfüggvényébe – a klasszikus közgazdászok figyelmeztetése ellenére – egy képtelenséget, a véges térben újtárra indított gazdasági növekedést (következmenyeként népességnövekedést) állította. Korunk növekedési lázban égő közgazdaságtana két oldalról is megsemmisítő kritikával illelhető: egyrészt a végső eszközök (véges természet) semmibevételével nem eléggé anyagivá (hamis ideológiákkal pótolva a tévedést) vált, másrészt a végső cél (Isten), az erkölcsi alapelvek mellőzésével túl anyagivá lett. A spektrum szellemi szintjének „lenyakalásával” és a materiális elrugaszkodási bázist jelentő „sámlijának kirúgásával” egyre torzabb értékek/szükségletek/célok és egyre mostohább természeti létfeltételek közé navigálta magát a nyugati ember és az Isten pótolni akaró tudománya. M. Weber a nyugati kultúra differentia specifica-i között nevezte meg a racionális tudományt. A relativizáló tudománytörténet a gnoszeológia gyökérvilágát az eloisták és a javisták vitájától eredezteti, folytatja Permanidész „pozitivizmusával”, majd megjelöl fontos fordulópontokat (rendre: R. Bacon, G. Galilei, R. Descartes, végül A. Comte), hogy végül ezen a bázison hirdethesse a későújkor megkérdőjelezhetetlen megismerési és módszertani irányzatait, a pozitívizmust és az empirizmust.²² Ha a hitet és az észet intézményesen is szétválasztó nyugat alig több mint kétszáz éves gyakorlatára összpontosítunk, akkor minden anyagi sikere ellenére fel kell hívni a figyelmet, hogy a természet reprodukciós körei, a társadalom legelemibb együttélési normái, sőt az emberi psziché koherenciája is végzetesen lerombolódott és visszafordíthatatlanul leépült, de mindenképpen végzetesen veszélyeztetett. Daly spektrumának fényében talán nem megalapozatlan az a szándék, hogy a szellemi oldaltól (ad absurdum) az anyagi oldalig (ad absurdum) oda és vissza járhatóvá kell tenni a gondolkodás és a gyakorlat útját. Sőt, legyünk következetesek, a legigényesebb „idealista” és „materialista” filozófiai antropológiai elméletek nagyon is közel kerülnek egymáshoz, ha az ember lényegét akarják megragadni. Az elhajlás – ezen a szinten – borotvaélen táncol. Gondoljunk például az ember lényegét a „szellem”-mel azonosító M. Schelere, vagy az ember lényegét a teleológiaival (célitélezéssel, tehát szellemmel) és a kauzalitással összefonódott munkatévénységgel magyarázó K. Marx-ra.²³

Daly cél-eszköz spektruma a lét egészét átfogja, strukturált, logikus és informatív, kiválóan alkalmas arra, hogy a nehezen követhető, bizonyos létszférákat elhanyagoló (pl. természet, vallás) habermasi kommunikatív cselekvés elméletét integrálja, különösen Habermas alapos későkapitalizmus bírálatát. Az életvilág három szintjének elemzésében különösen problémás a kultúra értelmezési tartományának belátása, itt különösen termékeny lehet a cél-eszköz spektrum rendezőelvként való használata. Daly valójában

a klasszikus közgazdaságtan, pontosabban politikai gazdaságtan nézőpontját elevenítette fel, s tette koradekváltá. A. Smith „láthatatlan keze” a tévesen értelmező utókor számára a sohasem létezett tökéletes piac szereplői közötti működési mechanizmust jelenti, valójában nem a mechanizmus a lényeg, hanem a mechanizmusban résztvevő szereplők érzelme: amit „... a Gondviselés kétségtelenül az emberi természet uralkodó princípiumának szánt”,²⁴ ez a princípium az erkölcsi érzék, amely a lelkiismeret végső forrása. Ha az erkölcsi érzék mögött a Gondviselés, tehát a Nagyhatalmú Úristen áll, akkor a „Láthatatlan Kéz” is az ő oltalmában van.

J. S. Mill már a XIX. század közepén látta az „állandó állapotú gazdaság” szükségességét, s azt is jelezte, hogy mindez az emberi együttélés szempontjából elengedhetetlen (a természetpusztítás ekkor még nem szűrt szemet).²⁵

Habermas kritikusai gyakran azzal érvelnek, hogy nagyon magas erkölcsi mércét állít fel a kommunikatív cselekvés individuumaik számára, s valóban, a nagy mítoszok hiányában aligha van esélye bármilyen elméletnek, hogy komolyan veendő erkölcsi rendszerekről lehessen beszélni. A nagy francia forradalom (1789) – Voltaire szellemében – búcsút vett a „gyalázatostól”,²⁶ s a liberális politikai ideológiától várja a későújkor erkölcsi rendjét, a kudarc – mint minden politikai ideológia esetén – elkerülhetetlen volt. Az uralkodó – alapvetően materialista-liberális – szellemi áramlat ugyan tud Sz. L. Frankról és a kortárs orosz emigráció jeleseiről,²⁷ K. Jung-ról, a teológia mestereiről²⁸, az őshagyomány nagyjairól²⁹, az írók közül elég csak F. M. Dosztojevskij nevét említeni – a sor hosszan folytatható –, de a legitimitást adó fórumokról (akadémiák, oktatási intézmények, politikai intézmények, „tudományos” folyóiratok stb.) kitiltottak, legfeljebb megtűrték. Ezt az egyoldalúságot számolja fel Daly társadalmi célok és eszközök spektruma, s világ elemi logikai és tudományos rendjét ezzel helyreállítja.³⁰

A társadalmi célok és eszközök bemutatása után térjünk vissza az 1. ábra elemzéséhez! A Rendszer és az életvilág interakciói, itt – első közelítésben – input-output áramlásai a háromszektoros makroökonómiai jövedelemáramlást írja le, s egészíti ki, teszi valószínűvé. Ez a lépés a lecsupaszított makroökonómiát visszavezeti a klasszikus politikai gazdaságtan világába. A háromszektoros modell elemei: 1. állam (itt politikai szféra), 2. vállalatok (itt gazdasági szféra), 3. háztartások (itt életvilág). A párhuzam belátható, de a Rendszer és életvilág „modell” számos szempontból gazdagabb, s ráadásul mindent tud, amit a lecsupaszított háromszektoros makroökonómiai modell tartalmaz. S azon túl figyelembe veszi: 1. a természet és a gazdaság, továbbá a természet és az életvilág input-output folyamatait is.³¹ A „Föld” Rendszerbe áramlása természetesen módot ad, hogy az őstermelésen túl a nem ökonomizált ökológiai szolgáltatásokkal (tisztá levegő, víz, klímaszabályozottság, napsugárzás, szokásos csapadék), élettelen anyagokkal (talajvíz, litoszféra, ásványok, fosszilis tüzelőanyagok) és az élőlényekkel (nem termesztettek, nem tenyésztettek) is számoljunk.³² Az életvilág és a gazdaság transzformálta „természet” végső soron, mint hulladék, mint kozmikus szemét kerül vissza a természetbe. Mivel ezek következményei a létfeltételeket támadták meg (klímaváltozás, savas esők, ózonlyuk-növekedés, flóra és fauna pusztulása, sivatagosodás, természetes édesvíz-készletek elszennyeződése és elapadása stb.) így megkülönböztetett szerepet tulajdonítunk nekik. A Rendszer és az életvilág interakcióit leíró 1. ábra 2. sajátossága, hogy számol a politikum gazdaság, illetve az életvilág felé áramló outputjaival, a közigazgatás szabályaival, a gazdasági szabályozáson túli törvényekkel, s ezek egyensúlyaként a lojalitással, az életvilág és a gazdaság outputjaként a politika felé! Az interakciós ábra 3. sajátossága, hogy az exogén tényezők két csoportjával is jelen van; az ún. belső exogén tényezők között azokat nevezzük meg, amelyek a három alrendszer működése során kitermelődnek,

s mint bűvópatakok időközönként felszínre törnek, s orvoslásra szorulnak. Pl. identitás-zavarok, anómiák, pszichopatológikus jelenségek. (A pozitív externáliák meglehetősen szerény keretek között maradnak, illetve evidenciák, így itt eltekintünk ezektől, illetve „normálisnak” tekintjük létezésüket.) A természet, a világgazdaság és -politika felől érkező kiszámíthatatlan lehetséges impulzusokat külső externáliáknak nevezzük. (Itt is az előzők szerint értelmezhetjük a pozitív externáliákat!) Külső negatív externáliák között a természeti katasztrófákat, a nemzetközi konfliktusokat, a világgazdaság káros fordulatait, mindenekelőtt a globalitás révén az életvitelek és életmódok értelmi kiüresítését nevezzük meg legnagyobb veszélyként.

Habermas arra a kérdésre kereste/keresi a választ, hogy a későkapitalista liberális demokráciák (maguk fogalmazásában: a globalokrata libertinus technocentrikus társadalmak) képesek-e az észszerű identitás kialakítására. A keresztény középkor, még inkább az őshagyományon alapuló társadalmak – nevezzük itt a kettőt egyesítve tradicionális társadalomnak – közösségi életében a mítoszok, a vallások és a metafizikai rendszerek biztosították a szereplők önazonosságát. Az újkorral ezek az integritást és mintafenntartást biztosító abroncsok a szekularizációval, a technicizációval, a szcientizmussal, a gazdaságszerveződés eltorzult koordináció-kombináció konstellációjának térhódításával, értsd, a kapitalizmus kialakulásával lehulltak.³³ A későújkorai politikai ideológiák (klasszikus liberalizmus, kommunizmus, fasizmus, globalokrata libertinus technicizmus) léptek fel azzal az igénnyel, hogy az „abroncsfunkciót” betöltsék. A klasszikus liberalizmus a XIX., a kommunizmus és a fasizmus a XX. században mondott csődöt, korunk pedig a „győztes”, a túlélő globalokrata libertinus technicizmus hanyatlásával írható le. Habermas apologetikájában a marxi társadalomontológia alapelveinek (a munkának) helyére a kommunikatív cselekvést állította. Érvelése szerint a társadalmi cselekvést, másként az interszubjektív kommunikáció komplex rendszerét a munka alapján nem lehet kielégítően megmagyarázni. Marx a társadalmi viszonyokat – a munkából kiindulva – egyrészt a termelő erők állapotával, a technika szintjével, másrészt a termelési viszonyok tulajdoni és hatalmi szerkezetével értelmezte. Habermasnál az előbbi a gazdaság, az utóbbi a politikum világa, mint „Rendszer” kapnak helyet elméletében. Az interszubjektív kommunikáció hangsúlyozásával ezek az alrendszerek megkérdőjelezhetetlen legitim formák; a gazdaság azonos a magántulajdonon alapuló piactudással, pontosabban pszeudó-piactudással, a politikum pedig a liberálisnak mondott, valójában libertinus demokráciával. Az interakciók hangsúlyozásával ezek az alrendszerek önmagukon kívül hordozzák lényegüket, nevezetesen az életvilágban.³⁴ Itt építhető ki az az egyetemes pragmatika, amely a hagyományos társadalmak önazonosságát adó rendezőelvek helyére kíván lépni. A kommunikatív cselekvés elmélete azáltal, hogy az életvilág érték- és normaképző forrásai felé fordult, megtartotta a tradicionális filozófiai gondolkodás ama igényét, hogy az etikai szférát állítja előtérbe. Egyetemes pragmatikáját a kritikusai olyan bonyolultnak tartják, hogy „használatatlannak” ítélik, ráadásul a kommunikatív cselekvésbe vont szereplők elvárt morálszintje pedig olyan magas, hogy a késő újkor embernek nincs esélye a cselekvő (beszélő) részvételre.³⁵ S végül: Habermas egész életművén érződik – s ez a legtöbb kortársáról is elmondható –, hogy megfogalmazásaiból hiányzik az a felszabadultság, következetesség, didaktikai világosság, amelyre elméletének eredetisége feljogosítaná. E „megnyomorított” vagy túlzott öncenzúra mögött tudva vagy tudatlanul a német kultúrába sulykolt „náci mumus”-tól való félelem sejlik fel.

Célunk az életvilág és a nemzeti emberitőke-állományok viszonyának lényegi feltérképezése. Annyi máris kiderült, hogy az életvilág nem más, mint az emberitőke-állomány

képződésének, pontosabban minőségének kiemelkedően gazdag és pontos feltételeinek forrása. Allegorikusan: az életvilág egy gazdag kertészet, az emberitőke-állomány pedig a díszlő kultúrnövények.

A gazdasági növekedési elméletek³⁶ a gazdaság teljesítményét az emberitőke-állomány szerkezeti átrendeződésének függvényeként magyarázzák, tegyük hozzá időtállóan. E szerkezet megértéséhez, e szerkezet megváltoztatásának lehetőségeihez kínál megoldásokat Habermas életvilág fogalma. A habermasi egyetemes pragmatika legfőbb üzenete: „A kommunikatív cselekvés mindig beleágyazódik az életvilág valamely összefüggésébe. Az életvilág képezi a kulturálisan összehangolt előzetes megértés háttérét, s az »értelmezés forrásaként« szolgál, amennyiben tartalmazza a társadalmilag elfogadott értelmezési mintákat és normarendszereket. Ebben az életvilágban kell a kommunikatív cselekvésnek viták során létrehozni a megértést (Veständigung) a szubjektív cselekvési programok, célok és érdekek összeegyeztethetőségéről.”³⁷ A megértés alapját képezi az igazságosság igényének érvényesítése az objektív dologi világban, a csoportközi viszonyokban, sőt az autonóm egyén világában is.

Közelebb jutunk az életvilág fogalmához, ha bemutatjuk a Rendszer és az életvilág tartalmi elemeit. Lásd az 1. táblázatot! Noha Habermas elméleti alapállása, fogalmi rendszere feljogosítana a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer megsemmisítő kritikájára, az uralkodó közgazdaságtani, szociológiai, politológiai magyarázatok nem ebbe az irányba indulnak el.

1. táblázat: Rendszer és az életvilág³⁸

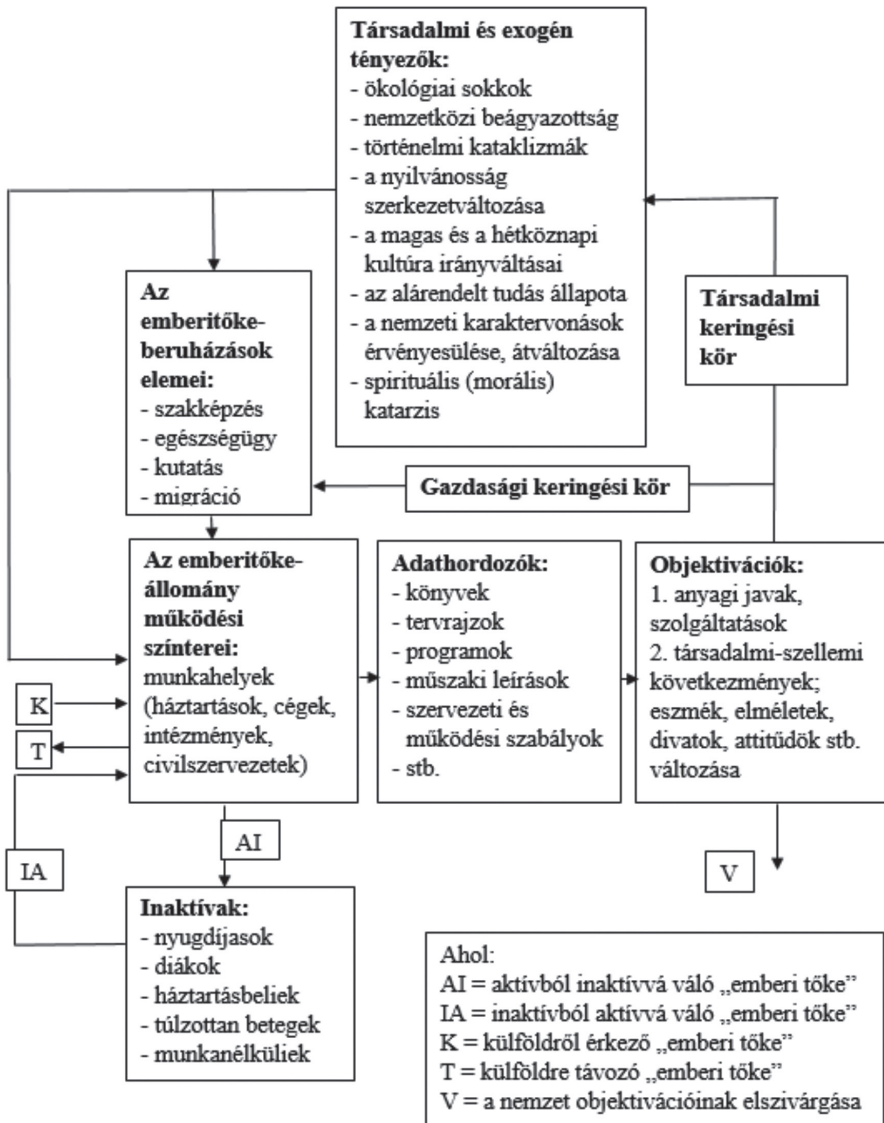
Szempont	Rendszer	Életvilág
Bázisa	A pénz	A jószágok és a szolgáltatások
Jellemző időtávja	Hosszú- és középtávú trendekre összpontosít	A hétköznapok átélését tartja szem előtt
Hatóköre/Látóköre	Államilag ápolts társadalmi és nemzetközi körkép jellemzi	Kis közösségek, helyi hagyományok világába ágyazott
Kapcsolati jellemzői	Formális, bürokratikus, hivatalos, intézményes	Informális, személyközi, magán, családi-rokoni
Főszereplője	Burzsoá	Citoyen (állampolgár)
Kiterjedtsége	Globális	Lokális
Erkölcsei alapja	Kollektív felelősség (pontosabban felelőtlenség)	Személyes morál

A későkapitalizmus gazdasági rendszere céljában, intézményeiben, működési mechanizmusában, szabályozásában, motivációs rendszerében megkérdőjelezhetetlenként, a kulturális evolúció non plusz ultrájaként kezelt. Miközben naponta tapasztalható, hogy az emberi civilizáció az uralkodó gazdasági rendszer által létfeltételeiben (ökológiai és humán vonatkozásban is) megtámadott. A magát „főáramlatnak” nevező globalokrata libertinus vegyesgazdaság megrekedt a mágikus négyszög problémáinak értelmezésénél és kezelési kísérleteinél. A II. világháború után ezek a kihívások megnyugtatóan, de mindenképpen elfogadhatóan megoldottak voltak (növekedés, munkanélküliség,

infláció, költségvetési és nemzetközi fizetési mérlegzavarok), így a Rendszer és tudományos apologetikája legitimálódott. Ugyanez mondható el a Rendszer másik alrend-szeréről, a politikáról is. A liberális/libertinus demokrácia működése során sem vetődtek fel legitimációt megkérdőjelező válságok. Az életvilág három szintje is „helyt állt”: a kultúra, a szociális közösségek és a személyiség szimbolikus újratermelése a poszt-modern világban képes volt az igazodásra. A kultúra az új kihívásokat hozzárendezte a világállapothoz, elfogadhatóan biztosította a folytonosságot és a hétköznapi élethez szükséges tudás koherenciáját. Elfogadhatóan betöltötte feladatát a szociális tér is; a csoportidentitások stabilitása, a szereplők szolidaritása működött. S végül az individualitás szintjén jelentkező pszichopatológiai esetek, devianciák sem veszélyeztették tömeges méretekben az interakciós képességeknek, életvezetési stílusoknak azokat a formáit, amelyek társadalmilag „beszámíthatók”. A nyugati országokat, mint „szociálisan integrált csoportok rendszerszerűen stabilizált cselekvési összefüggéseit”³⁹ úgy értékelik az apologéták, s mint fennállót így értékeljük mi is, hogy magukra találtak. Ezen az életvilág-bázison a nemzeti emberitőke-állományok játszi könnyedséggel kielégítették a gazdaság elvárásait. De mit is kell érteni emberi tőkén?

(Az emberitőke-képződés állapotdinamikai modellje) F. Machlup szerint „akkor beszélünk az emberi tőke képződéséről, amikor arra a célra eszközölnék beruházásokat (ráfordításokat vagy áldozatokat), hogy képessé tegye az egyéneket 1. több vagy jobb áru vagy szolgáltatás nyújtására, 2. magasabb pénzjövedelem szerzésére, 3. jövedelmük értelmesebb elköltésére, 4. az életből több öröm szerzésére.”⁴⁰ Ez a közelítési mód tökéletesen tükrözi az uralkodó (új!) neoklasszikus közgazdaságtani szemléletet, az utilitarizmuson alapuló szubjektív határháson elméletet, amely idestova kétszáz év óta rendületlenül tartja magát. A háttérben a smithiánusok (figyelem, nem Smith!) vulgáris – korában is primitív – emberképe áll, amely minden korabeli és azóta megfogalmazott kritika ellenére az uralkodó közgazdaságtan társadalomontológiai alapja: a homo oeconomicus. Az emberképében, értsd: filozófiai antropológiai nézeteiben gazdagabb, igényesebb, hitelesebb alternatív elméletek (a klasszikus német filozófia, a klasszikus közgazdászok, pl. J. S. Mill, a német történelmi iskola stb.) alulmaradtak a versenyben; az uralkodó közgazdaságtan az elmúlt 200 évben egyszerűen nem vett tudomást a filozófiai antropológia eredményeiről. Úgy látszik itt is érvényesül Gresham-törvénye!⁴¹

A 3. ábrát követve első közelítésben fogadjuk el Machlup problémás, ugyanezért az uralkodó közgazdaságtan igényeit kielégítő definícióját! Tömören fogalmazva: emberitőke-beruházás jelzett elemei (szakképzés, beleértve a posztgraduális és a betanulás ráfordításait, az egészségügy, a kutatás, a munkahelykeresés migrációs költsége) vezetnek el a szakmai képességpotenciál létrehozásához. Egy állapotdinamikai modell keretei között kövessük a szakmai képességpotenciál beruházási elemeinek, fizikai megjelenésének, objektivációinak, társadalmi és exogén motiváló tényezőinek rögzös útját! Ha megmaradnánk a szűkebb vagy gazdasági keringési körnél és csak a pénzügyi ráfordításokra összpontosítanánk, akkor közvetlenül aligha találunk az életvilág és az emberitőke-állomány szerkezeté, minősége között kézzelfogható összefüggéseket. Ezt a hibát a szcientizmusba torkolló későújkorai szaktudományos szemlélet, benne a közgazdaságtan elkövette. Az emberi képességpotenciálról lehasított szakmai képességpotenciál nem létezik. A teljes képességpotenciál a tágabb vagy társadalmi keringési kör révén értelmezhető csupán. Az itt számba vehető szempontok teremtik meg az átjárást egy nemzet emberitőke-állománya és az életvilága között. Ha a háztartások, a vállalatok és az állam szakképzésre, egészségügyre, kutatásra, migrációra fordított kiadásait vesszük

3. ábra: Az emberitőke-állomány állapotdinamikai modellje

számba és ennek nagyságától várjuk a „fejlődést”, a GDP-növekedést, akkor abban az esetben is terméketlen úton járunk, ha ez az emberitőke-beruházás relatíve nagyobb a rivális országok hasonló adatainál. A mindenkor gazdagabb országok fajlagos emberitőke-beruházása jellemzően messze meghaladja a mindenkor szegényebb országok fajlagos emberitőke-beruházásának nagyságát, ezért mutat nagyfokú és tartós stabilitást az országok fajlagos GDP szerinti sorrendje. A nyugati kultúrkörben százéves távlatban

legfeljebb Finnországot lehet ellenpéldaként megemlíteni. Spanyolország, Portugália, Görögország relatív pozícióváltozására érdemes még felhívni a figyelmet; az elmúlt száz évben némileg a kelet-európai fejlettebb országok elé kerültek, az utóbbi 20 évben viszont lassan elfoglalják korábbi pozíciójukat. A mediterrán országok pozíció-változásai mögött nemzetközi és társadalmifeltétel-változások húzódnak meg, s nem tudatos emberitőke-beruházás-politika.

Az empirikus tények tehát arra figyelmeztetnek, hogy az emberitőke-beruházások relatív arányának megváltozása és a gazdasági fejlettség között nincs értékelhető összefüggés még százéves távlatban sem. Nem mondható el ez a történelmi korszakokról, értsd több száz évet figyelembe véve. Gondoljunk a világgazdaság centrumországainak helycseréire; pl. Velence–Genova, Németalföld, Anglia, Egyesült Államok stb. vezető szerepére. Az átrendeződés impulzusai nemzetköziek ugyan, de siker csak ott képzelhető el, ahol a szokásos emberitőke-beruházások mellett a termékenyítő forrást jelentő nemzeti kultúrák olyan integratív, mintafenntartó és kreatív életvilágot hordoztak (ápoltak, alakítottak), amelyek az emberitőke-beruházásokon keresztül a nemzet emberiminőség-állományát adaptációra, innovációra és a stabilitást biztosító tradíció továbbvitelére képessé tették vagy/és képessé vált.

Konklúzióként levonható: rövid távon (értsd: néhány év alatt), hosszú távon (értsd: több nemzedéken át, például 100 éves távlatban – 100 év a frekvenciája az emberitőke-ciklusnak), történelmi léptékben (több száz évet szem előtt tartva) egy nemzet sikeresége mögött az emberiminőség-állomány áll, amelynek tápláló forrása mindig az adott nemzet életvilágának minőségi állapotától függ. Az emberitőke-állomány színvonalának, minőségének titka tehát – lásd a 3. ábrát – a társadalmi keringési körben, pontosabban a társadalmi és exogén tényezők „dobozának” életvilágra utaló tényezőiben van.

(Az életvilág és a Rendszer evolúciója) Az archaikus korban nem beszélhetünk a Rendszer és az életvilág szétváltságáról. Az őshagyomány értékelését a metafizikai-hermeneutikai módszerrel közelítő J. Evola, R. Guénon, Hamvas Béla és az empirikus kutatásokat szem előtt tartó szerzők (J. Habermas, Th. Luckmann, B. Malinowski) – interpretációs lehetőségeink mellett – azonos értelmezési tartományba kerülnek. Hamvas Béla Kung mestert idézi: „Midőn a Tao a földön volt, a világ mindenkié volt; vezetőnek azt választották, aki arra a legalkalmasabb volt; az igazat mondták és az egyetértést ápolták... Hazugságot, csalást nem ismertek; tolvaj, rabló nem volt. A házakon nem volt kapu, de senki sem surrant be. Ez volt a nagy Közösség ideje.”⁷⁴² Habermas elemzett műve éppen arra vállalkozott, hogy feltárja az archaikus társadalom felbomlásának erőit, amelyek a Rendszer komplexitásának növekedéséhez és az életvilág racionalizálódásához vezettek.

(1) Az „ultrastabil ősi társadalom” szerkezete, amely a rokonságon, a nagycsaládon alapul nyelvi közvetítéssel, normavezérelt interakciókon keresztül rekonstruálódik. „Az életvilág dimenzióiban mintegy feloldódó társadalom megsokszorozottan jelenvaló (omnipräsens); másként szólva: ez a társadalom minden egyes interakcióban egészként termeli újra önmagát.”⁷⁴³ S tegyük hozzá, a tradicionális ember mitologikus időélménye merőben eltér az újkori ember kronologikus időélményétől; „ő az időbeliség időfeletti élményében élte át világa összes formáját.”⁷⁴⁴ S az is természetes, hogy a moralitás, az igazság, a szépség, s a hétköznapi élet mind-mind mitologikus vilásképebe ágyazott.

(2) Az ősi társadalom dinamikáját is a munkamegosztás adja, bármennyire legyen is ez a folyamat lassú. A nagycsaládok, s azok szövetségei komplexitásukat „belső differenciálódással” és/vagy átfogó integrációkkal (törzsszövetségek) érik el. Természetesen az érintettek közötti mechanizmusok – pl. jószágcserek – mitikus normákon alapulnak.

(3) A rendszerdifferenciálódás mechanizmusai közül a csere szegmentális differenciálódása, a hatalom stratifikációja a tradícióhoz kötött, az állami szervezet kirajzolódása és a csere irányító médiumának kialakulása viszont innovációs erőket szabadított fel.⁴⁵ A „fejlődés” ezen szintjén is igaz, hogy innovatív rendszer-differenciálódások továbbra is az életvilágban horgonyozódnak le.

(4) A rendszerkomplexitás evolúciós pályáján a nők nagycsaládok, törzsek közötti cseréje (gazdaság), a presztízs-képzés mechanizmusai (politikum) vezetnek el a mitológikus világképektől a „normasemleges” pénzmédia-gazdaságig, az osztálytársadalmak ideológiáihoz. Az életvilágról levált alrendszerekről most már elmondható: „A normáktól mentes társadalmiság második természetévé merevednek, amellyel – mint az objektív világban valamivel – eltárgyasult életösszefüggésként találjuk szemben magunkat. Rendszer és életvilág szétkapcsolódása a modern életvilágokon belül először eltárgyasulásként tükröződik.”⁴⁶ Habermas pontosan látja az ok-okozati viszonyokat; nyilván nem a rendszerdifferenciálódás váltotta ki az életvilág szerkezeti/minőségi változásait, hanem fordítva. S azzal, hogy az életvilág maga fölé teremtette a Rendszert, egyben önmagát alrendszerré fokozta le.

(5) Értékáltalanosításról beszél Parsons, amikor a „cselekvőtől intézményesen elvárt értékorientációk a fejlődés során egyre általánosabbá és formálisabbá válnak.”⁴⁷ Lao-ce sorai hitelesebbek, mert a fordulathoz közelebbi élményen alapulnak, egyszerűek és mélyek:

„Mikor a nagy út-at semmibe dobták,
megjelent az erkölcs és méltányosság.
Mikor kezdődött az okoskodás,
megjelent a nagy hazudozás.
Mikor a hat rokon összeveszett,
megjelent a gyermeki tisztelet és szülői szeretet.
Mikor zavaros az ország,
megjelennek a hűséges szolgák.”⁴⁸

Ezen a ponton a Rendszer és az életvilág interakciójában valóban jelezhető a fordulat, a Rendszer (gazdaság és a politikum) önálló életre kelt, benyomult az életvilágba, s megkezdte annak gyarmatosítását. Noha a döntés, a cselekvés, a kommunikáció kezdeményező szereplője (ego) éppen úgy az életvilág alanya, mint a fogadó alter, az elfogadtatás mechanizmusai a Rendszer intézményein keresztül érvényesülnek. Az empirikus motivációk (elijesztés büntetéssel fenyegetés révén, ösztönzés várt védelem által, ösztönzés siker reményében, érzelmi-testi ráhatás) jól elkülöníthetők a racionális motivációktól (autonómiába vetett bizalom, a tudás érvényesíthetősége), de mindkettő a rendszer médiumain keresztül érvényesíthető, az előbbi esetben a pénz és a hatalom, az utóbbi esetben a hírnév vagy az értékkötődés révén jut el az ego az alterhez. Röviden, az ego birtoklási, hatalmi, hiúsági vágyait – az alter irányába – ezekre az ösztönzési mechanizmusokra kiépített Rendszer-intézményeken át érvényesítheti. Az ember és ember közötti intézmények, tárgyasulások valójában a Rendszer életvilágot gyarmatosító folyamatai. Az életvilágból induló ego (esetenként már súlyos alter-szerepekkel terhelt) a társadalmi nyilvánosság előtt a Rendszerben el kell, hogy fogadtassa törekvéseit. S ezen a ponton tartja Habermas nélkülözhetetlenek azokat a kommunikációs médiumokat (hírnév, értékkötődés), amelyek a kulturális hagyományokhoz kapcsolják az ego (életvilág) – Rendszer (közvetítő intézmények, mechanizmusok) – alter (életvilág) pályát. (Ez a pálya a totális gyarmatosítással szembeni reményt is hordozza, igaz a kulturális hagyományok leépülő spirálja mentén.)

(6) A modern korban (könyv, elektronikus kommunikációs eszközök) a nyelvről le választott kommunikációs médiumok (pénz, hatalom) és a nyelvhez valamelyest még kötődő médiumok (hírnév, értékkötődés) egyre távolabb kerültek, nem különben a Rendszer és a társadalmi integráció (életvilág). Habermas ugyan még latolgatja a két-irányú ok-okozat lehetőségét, valójában viszont minden olyan állam- és társadalomelmélet végig gondolt (modern természetjogi tanok, klasszikus liberális politikai gazdaságtani elképzelések), sőt a gyakorlatban kipróbált, amelyeket teoretikusan éppen úgy le lehet leppezni, mint ahogy a valóság átírja a liberális/libertinus utópiákat. A késő újkori globalokrata libertinus technocentrikus vegyesgazdaságokban illuzórikus fenntartani az életvilág és a Rendszer közötti egyenrangú kölcsönhatás értelmezhetőségi lehetőségét. A Rendszer az elmúlt kétszáz évben mélyen pusztította le az életvilágot, hogy különösebb merészség nélkül feltételezhetjük: az életvilág autonómiája végtelenen beszűkült, a Rendszer irányába fenntartott kapcsolataiban már értékelhető aktivitást nem mutat, annál nagyobb alkalmazkodást, behódolást. A nyugati civilizáció „véghajrájában” pusztán az a kérdés, hogy a Rendszer elvárásai követelte és az életvilág szülte lojalitás spirálja maga alá temeti-e az emberi civilizációt, anarchiába, dezorganizációba taszítva, vagy maradt még az életvilág keresztény, még inkább őshagyomány zárványaiból annyi, hogy a regionális ökológiai és humánökológiai katasztrófák közepette újjá tudja szervezni önmagát és az új rendszert.

A Rendszer gazdaság-alrendszere a profit- és haszonmaximalizálás, illetve a bruttó hazai termék növelése és a gazdasági növekedés fokozása mentén racionalizálódik a nyugati kultúrkörben több mind kétszáz év óta. Ez az általános ontológiai feltételeket semmibe vevő alapállás már a klasszikus iskola jeles szintetizálója, J. S. Mill előtt is lelepleződött, lásd a 6. lábjegyzetet. A későkapitalizmus gazdaságinövekedés-hiányából fakadó gondolataival – amelyek az uralkodó közgazdaságtan tárgyát jelentik –, gondolunk itt a munkanélküliségre, inflációra, költségvetési és nemzetközi fizetési mérleg zavaraira stb. – értelmezési konstellációnk szerint – felesleges szót áldozni.

A Rendszer politika alrendszere viszont olyan sikeresen kerítette be az életvilágot, s olyan sikeresen tesz eleget a gazdaság elvárásainak, hogy mindkét alrendszertől megkapja a lojalitást. A lojalitást adók indítatásainak ismeretében viszont a kételyeink, ha lehet még aggasztóbbak, mint a gazdaság gondjainak lajstromozásakor. Ezúttal is visszamehetünk a liberális demokrácia indulásának első időszakába, ha igazán hiteles kritikát akarunk megismerni. A. de Tocqueville írja: „Azt hiszem tehát, hogy az a fajta elnyomás, amely a demokratikus népeket fenyegeti, semmi eddigiekhez nem fogható; kortársaink nem találnának hasonlót az emlékeink között. Magam is hiába keresem a kifejezést, mely pontosan jelölné, s visszaadná a róla kialakult gondolataimat; e régi szavak, mint zsarnokság és önkényuralom, egyáltalán nem illenek rá. A jelenység új, meg kell hát próbálni pontosan leírni, hiszen megnevezni nem tudhatom.”⁴⁹ Tocqueville nem a bolsevik, a fasiszta diktatúrákat hiposztázálta, hanem az azóta győztesse, s egyeduralkodóvá vált globalokrata libertinus „demokráciát”:

- „egymáshoz hasonló és egyenlő emberek tömegét látom, akik szüntelenül önmaguk körül forognak”...

- „mindnyájan magányosak”...

- „hazájuk már nincs többé”... A gondoskodó hatalom „kizárólagos, részletekbe hatoló, rendszeres, előrelátó és szelíd”...

- „minden vágya végérvényesen gyermeki szinten tartani a polgárokat”...

- „A kisdolgozókban való megkötöttség nap mint nap megnyilvánul, s minden egyes állampolgár érzékeli is; nem keseríti el őket; ám folyamatosan akadályokat gördít elébük, és lassacskán már leszoknak róla, hogy akaratuk legyen. Szellemüket fokozatosan

eltompítja, lelküket pedig elgyengíti, az engedetlenség ellenben, amelyet néhány nagyon fontos, ám nagyon ritka helyzetben kell gyakorolniuk, csak olykor-olykor tűnik szolgásának és csak bizonyos emberekre nehezedik. Ezeket az embereket, akik már oly erősen függenek a központi hatalomtól, már hiába is bízzák meg azzal, hogy időről időre megválasszák a hatalom képviselőit; szabad akaratuknak ez az oly fontos, ám oly rövid ideig tartó s oly ritka gyakorlása nem képes meggátolni gondolkodási, érzelmi és cselekvési képességeik fokozatos elvesztését, s azt, hogy lassacskán az emberi szint alá ne süllyedjenek.⁷⁵⁰

Amíg az életvilág megkapja a gazdaságtól a gazdagságot, a politikához lojális lesz, s amíg a gazdaság megkapja a politikától racionalitásának feltételeit, a lojalitás úgyszintén nem marad el. Az alászálló spirálon akkor támad zavar, ha a gazdaság kritikus szintig feléli ontológiai és antropológiai bázisát, a természetet és benne az emberi természetet (a szociokulturális alapokat). Korunk túllépett a kritikus szinteken. A későkapitalizmusnak, a globalokrata libertinus demokráciának szembeülni kell a szokásos gazdasági válságokon túl az ökológiai válsággal, a politikai rendszer racionalitásának szétesésével, a lojalitás megingásával, az életvilágnak pedig a motivációs válsággal.⁵¹ Az uralkodó ökonómia szerint a gazdasági rendszer csak akkor racionális, ha expanzív. Ez az expanzió a gazdaság első számú erőforrásán alapszik, az emberi tőkén (a nemzetek képességpotenciálján), amelynek teremtő, tápláló, növesztő ereje és intézményei az életvilágban vannak. A gazdasági expanzió nem ismer határokat, behatol a természetbe, behatol a politikába, és leigazza az életvilágot. S ha a politika nem akarja lerontani a gazdasági racionalitást, akkor „az életvilág színterébe is be kell vinni olyan funkcionális kívánalmakat, amelyek ott természetes módon indítékká, tanulási és követési készséggé válnak, mégpedig a »rendszer« maximáinak megfelelően.”⁷⁵² Így a politika és a gazdaság együttes erővel lerontja, és maga alá gyűri az életvilágot. Az életvilág mindhárom összetevője veszélyben van: „a. a teljesítményetika és a versenyorientáltság »tanulási készségein« túl minden más innovációs hajlamot kiölnek, a morális tűrőképességet annullálják, a jogi szabályozhatóságot maximálisan kiaknázzák, a gyakorlati – morális és esztétikai – expresszív önmegvalósítást – magyarul a szabadságot és a szépséget, benne a humánkörnyezeti szubsztanciával – megsemmisítik, b. a hagyományos csoportidentitásokat szétrombolják, és az identitásvesztett egyéneket mint mobil munkavállalókat szervezetekhez láncolják; c. végül a részvételi és énérvényesítési késztetésekben rejlő, nyilvános vitával járó legitimációs veszélyt elhárítandó, a társadalmi nyilvánosság és a politikai akaratképzés szféráit politikamentessé teszik, és a politikát az adminisztrációra redukálják.”⁷⁵³

(*Összefoglalás: életvilág és az emberitőke-állomány*) Célunk az volt, hogy civilizációs távlatokat szem előtt tartva (archaikus kor, keresztény középkor, késő újkor) nyomon kövessük az életvilág és a Rendszer viszonyát. J. Habermas kommunikatív cselekvési elméletére építettünk. Az elmélet bírált pontjai ellenére kiválóan alkalmas arra, hogy a közgazdaságtan legfontosabb erőforrásához, az emberi tőke kérdéséhez kellő mélységben és horizonton közelíthessünk. Az életvilág és a Rendszer fogalmainak bemutatását követte az emberitőke-állomány állapotdinamikai modelljének ismertetése. A fogalmi lehatárolások után az életvilág és a Rendszer viszonyát történelmi perspektívába helyeztük. Az összefoglalóra vár, hogy a legfontosabb következtetéseket levonjuk.

A kommunikatív cselekvés elmélete arról árulkodik, hogy a nyugati kultúrkör országainak sikerült a II. világháború utáni ötven évben megtalálni identitásukat a tradicionális társadalom „hitelét veszített” integrációs és mintafenntartó erői (értés: vallás, mítosz) nélkül. A marxista-liberális Habermas érdeme, hogy meggyőzően

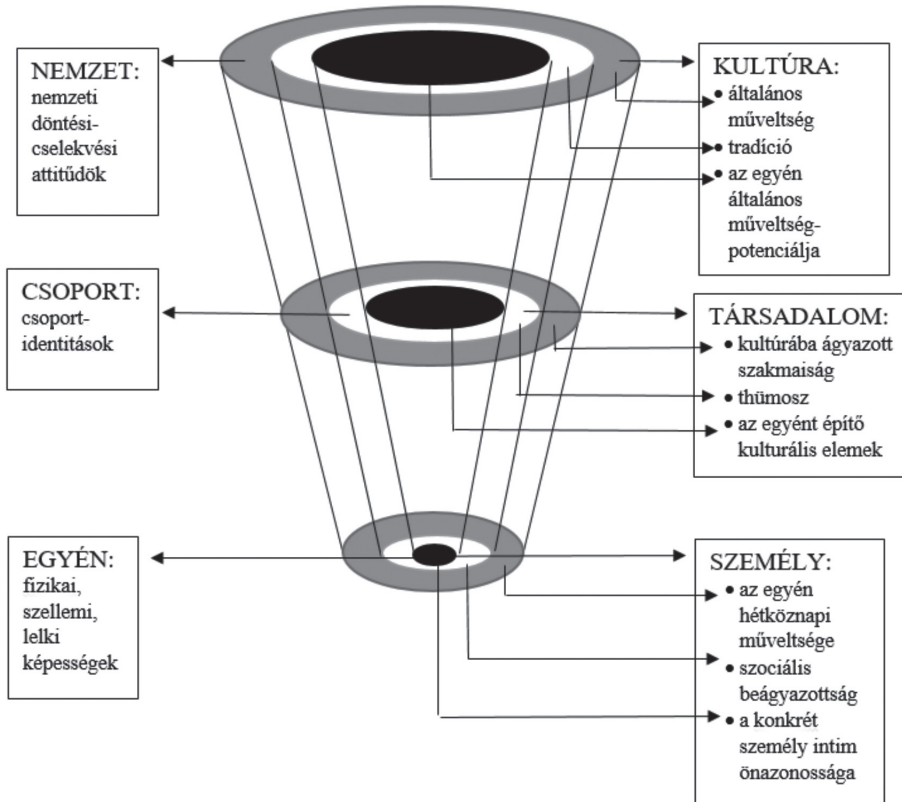
és hitelesen (valóságot tükrözően) mutatta be a tradíció jelentőségét és későújkorai továbbélését. Az utóbbi esetben természetesen szekularizált, profanizált formáról van szó csupán. Ennek jelentősége mégsem elhanyagolható, elvégre a zárványokban, karizmatikus személyiségek köré rendezett, élt tradícióval karöltve a civilizációs összeomlás utáni idők újrakezdési csirái lehetnek. Habermas értékelése a nyolcvanas évek elejéről származik, a nyugati országok II. világháború utáni sikeres évtizedeihez, a jóléti államok tündökléséhez túl közeli időkből. A kilencvenes évek közepén egy írásából összeállított kötet előszavában adott diagnózisa már sejteti, hogy szó sem lehet a nyugati társadalmak életvilága és Rendszere közötti konszolidációról. Így fogalmaz: „Az új problémák árnyékában csak még élesebbé váltak a régiak: hallhatóbban ketyegnek az ökológiai pokolgépek, az EK-n belül is rohamosan nő a munkanélküliség, egyre nagyobbak a szociális különbségek, nagyvárosaink infrastruktúrája tovább korhad.”⁵⁴ A hevenyészett betegségkatalógusból a „halhatóbban” ketyegő ökológiai „pokolgépek”-re érdemes összpontosítani! Egyébként főművében⁵⁵ következetes és mély újratermelési zavarok, s válságjelenségek sorjáznak, nem exponált az ökológiai kihívás.

Az életvilág három szinten közelíthető. I. Kultúra szintje: 1. a kultúra újratermelési szintjén általános az értékküresedés, 2. a szocializációs szinten egyre aggasztóbb csoportidentitási-zavarokkal találkozhatunk, 3. az egyén szintjén végzetesen előrehaladott a tradícióvesztés. II. Társadalom szintje: 1. kulturális vonatkozásban egyre gyakoribb a politikai és a gazdasági szféra legitimációjának megvonása, 2. szociális integráció szintje: a közösségi élet ezernyi anomáliával terhelt, 3. egyéni szinten: a motiváltság elapadása egyre riasztóbb vonásokat mutat. III. A személyiség szintje: 1. a kulturális újratermelés vonatkozásában: orientációs és nevelési válság, 2. szociális integráció szintje: elidegenedés az életközösségekben, 3. egyén szintjén: pszichopatológikus betegségek burjánzása. Lásd a 4. ábrát!

Ezek után rajzoljuk meg – jóval könnyebb dolgunk lesz, elvégre az életvilág egy rész-kérdéséről van szó csupán – az emberitőke-képződés patológiai térképét! Lásd a 3. ábrát!

A szűkebb (gazdasági) keringési kör első állomásának alapkérdése a közgazdászok által az emberitőke-képződés négy beruházási tényezőjére fogalmazódik meg. A szakképzés, az egészségügy, a kutatás gondjait a globalokrata libertinusok privatizálással kívánják megoldani. Másként fogalmazva: a Rendszer racionalitása gyarmatosítsa-e az életvilág egyik kvintesszenciális jelenségét, az állampolgárok szakmai, pontosabban általános képességpotenciálját? A törekvés rendkívül erős, elvégre a gazdaság, a tőke, pontosan „tudja”, hogy a műveltség (oktatás), az egészség (egészségügy), a kutatás (magas kultúra) az életvilág ontológiai alapjait jelentik, az egyének, a családok legféltettebb kincsét, vagyonát. Ezek – ad absurdum – gyarmatosításával valójában az életvilág felszámolódná, befutná pályáját. Az életvilág archaikus időkben szervesen beépült a társadalomba, majd az apokalipszis függönyének leereszkedése után a Rendszer javára egyre nagyobb teret veszített, végül a késő újkor alkonyán (e foratókönyv szerint a közeljövőben) az életvilág elveszteni látszik egzisztenciáját.

Az emberitőke-képződés negyedik eleméről, a migrációról is ez mondható el, de itt a gazdasági racionalitás közvetlenül a politikan keresztül tudja érvényesíteni akaratát.⁵⁶ A multikulturalitást felkaroló globalokraták előszeretettel adnának teret a nemzetiségek, rasszok, népcsoportok keveredésének, de a nemzeti szavazóközösségek ehhez nem adják lojalitásukat; így a stratégia még megbicsaklik a nyugat választásaikor. A migráció gyarmatosítása tehát várta magára, már ami az ún. átlagos emberitőke-állományt illeti. Az elit emberi tőke migrációjában – és ez végzetessé válhat a jövőre nézve – viszont jóval előbbre tart a gyarmatosítás, mint az oktatás, az egészségügy és az átlagos kutatási szint esetében.

4. ábra: A kultúra, a társadalom és a személy interakció-rendszere

Az emberitőke-állomány állapotdinamikai modelljének második állomásán arra a kérdésre kell válaszolni, hogy a rendszer racionalitása milyen szervezeti struktúrát követel? Itt, amolyan álparadoxont kell feloldanunk. A Rendszer Los Angelesből Párizson át Tokióig elfogadtatta apológétáival a klasszikus liberális kompetitív piacgazdaság egyetemi tananyagokban rögzített alapmodelljét. Itt a gazdasági szervezetek – méretük révén – az életvilághoz kötődnek inkább, s nem a Rendszerhez. A valóságban a multi- és transznacionális vállalatok játsszák a Rendszer főszerepeit. A kompetitív piac köré rendezett gazdasági „elbeszélések” tehát amolyan lényegeltakaró függöny szerepét töltik be. P. R. Krugman – M. Obstfeld lázalomserű modelljéből adódik,⁵⁷ hogy a méretgazdaságosság a Rendszer olyan racionális érve, amely követeli, hogy akár egyetlen cég termelje meg – például bizonyos repülőgépet, gyógyszer intermediert, de már a pékárut is ebbe a körbe vonhatjuk – a világ minden országának a szükséges javakat. A feltételek a következők: ágazatközi kereskedelemben érvényesüljön a termékdifferenciálás, a méretgazdaságosság. Ezen a pályán a piac méretének határát a világgazdaság összes keresletet támaztó szereplőjének bevonásáig lehet kiterjeszteni. Így „a gazdaságos üzemméret – ad absurdum – akkor jön létre a világgazdaságban, ha egy országban termelnek, s mindegyikben értékesítenek. A sztálinisták álma és a transznacionális cégek gyakorlata – a krugmani–obstfeldi modell szerint – egymásra talált.”⁵⁸

Az emberitőke-állomány állapotdinamikai modelljének harmadik és negyedik állomása a képességpotenciált hordozó aktív népesség input-output áramlásait tünteti fel. Ezen a ponton a Rendszer és a világ népesedésének kérdése vetődik fel. A Rendszer szellemiségét adekvátan S. George Lugánói tanulmánya tükrözi talán legpontosabban. A természet előrehaladott pusztulását leghatékonyabban a világ népesedésének és népességének szorgalmazott csökkenésével lehet megoldani – szól a cinikus ajánlás. A hódítás, a háború, az éhség és a járványok legkülönbözőbb megjelenési formái – különösen, ha még támogatják is a globalokrata háttérhatalmak – a kívánt eredményt hozhatja. A „Föld lakóinak száma a jelenleginél egyharmaddal kevesebbnek kell lenni... meg kell keresni annak a módját, hogyan lehet az ENSZ »magas változata« által 8 milliárdra becsült népességet a felére csökkenteni.”⁵⁹

Az állapotdinamikai modell ötödik állomása azokat a termelési-szolgáltatási dokumentumokat tünteti fel, amelyek a működő emberitőke-állomány elsődleges produkciójának, az outputok létrehozásának feltétele. Nem kizárólagosan, de ezek a dokumentumok a Rendszer uralma alatt állnak. A munkamegosztás szülte differenciálódás olyan fokú specializációt hozott létre, amely többnyire a szervezeti összehangoltság révén hasznosítható csupán. Az igazán lényeges nagytechnikák technológiai tervei, működési szabályai hét lakat alatt őrzött titkok. Itt a nyilvános informatikai adathalmaznak semmi jelentősége nincs. T. Roszak már 1986-ban is pontosan leírta az „információ korának” igazi urait. „A magánélet megsértése: a szabadság elvesztése. A politikai választások lealacsonyítása: a demokrácia elvesztése. A számítógépes háborús gépezet az emberi faj megmaradását fenyegeti. Vigasztaló lenne azt mondani, hogy mindezek a komputerrel való visszaélésekből erednek. Csakhogy mindezt épen célul tűzték ki azok, akik feltalálták az információs technikát, és akik pártolták és pénzelték a kifejlesztését. A komputer az ő gépük: misztikája őket igazolja.”⁶⁰ Van ettől mélyebb bírálat is, M. Heideggert érdemes követni. A nem-kívánatos következményekkel járó nagytechnikák („csinálmányok”) olyan pályákon mozognak, amelyek „a világ elsötétüléséhez és a föld pusztulásához” vezetnek. Az első pálya a csinálmányok matematikai kiaknázásának végtelen lehetőségében gyökerezik. A második pálya az ember fizikai alkalmazkodó képességét semmibe vevő sebesség támogatását jelenti (pl. informatikai eszközök, közlekedés, biotechnika). A harmadik pálya úgy szintén felfüggeszti az ember elemi antropológia adottságait, amikor grandiózus csinálmányokat hoz létre (pl. atomerőművek, gátrendszerek, kemikáliák). S végül, a negyedik pálya a számban és a kiszámíthatóságban gyökerező tömegszerűségeit juttatja uralomra. „E pályák előrehaladása a modern tudomány és a technika természet, társadalom és az emberi psziché feletti uralmat ígéri, s ezzel együtt „ma még elképzelhetetlen állapotokig [fokozza] a föld kizsákmányolását és kihasználását, valamint az ember tenyésztését és idomítását.”⁶¹

A 3. ábra hatodik állomásán a gazdasági rendszer outputjait, de úgy is fogalmazhatunk a mindenkori nemzeti emberitőke-állomány produkcióit tüntetjük fel. Ezek az outputok döntően, de nem kizárólagosan a Rendszer uralma alatt állnak, de a Rendszer működése arra kényszerül, hogy médiumként közvetítsen (pénzként, tárgyi jószágként) az életvilág szereplői között, s ezen a ponton elvileg a szereplők autonómak, szabadon dönthetnek, hogy mit, milyen összetételben raknak a fogyasztói kosarukba. Az outputok tárgyi szolgáltatás elemein túl feltüntetjük a spirituális természetű outputokat is. Ezek között bőven akadnak olyan személyiségvonásokat megerősítő, szociális kötődéseket kialakító elemek, amelyek szintén az életvilágot erősíthetik, ugyanakkor a Rendszer időben gondoskodott arról, hogy ezen a ponton

termelődő spirituális természetű objektivációk (mentalitás, döntési-cselekvési attitűdök, ízlésre, divatra való nyitottság stb.) ellenőrzés alatt tartásuk a Rendszer által megkívánt fogyasztói szokásokat. Itt elég, ha Ph. Kotler általános kommunikációs és promóciós eszközökből álló katalógusából a 16 reklámtechnikára, a 13 féle értékesítési ösztönzésre, a 6 propaganda módszerre, 6 személyre szabott értékesítési eljárásra felhívjuk a figyelmet.⁶²

S végül. Az emberitőke-állomány állapotdinamikai modelljében a legfontosabb szerepet a 7. állomás, a társadalmi és az exogén tényezők hordozzák. Amikor az emberitőke-beruházások forintosított nagyságáról van szó, akkor – láttuk – meglehetősen stabil flow és stock mutatókat kapunk, az emberitőke-beruházások vagy -állomány az összberuházás vagy vagyon 60–70%-át adja. Az igazi kérdés e beruházások vagy vagyon szerkezetére, minőségére kell, hogy vonatkozzon. Habermas életvilág-Rendszer elemzése ebben nagyon sokat segített. Ezeket a tényezőket a redukált közgazdasági szemlélet és modellek exogén adottságnak tekintik. Mi nem ezt az utat jártuk, épp ellenkezőleg, ezekre a tényezőkre összpontosítottunk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 3. ábra 7. állomása az életvilágot, mint az emberitőke-állomány minőségét adó teremtő erőt ragadtuk meg. Természetesen történelmi perspektívában, azaz a Rendszer által „megrontottan”, gyarmatosítottan. Ugyanekkor csak itt található az a teremtő erő, amelyek megadják az életvilág túlélésének, majdani megerősödésének, újbóli önmagára találásának esélyét. Az alábbi kérdéseink az életvilág gyarmatosítása utáni időkre vonatkoznak:

- Érvényesíthető-e a filozófiai antropológiailag, társadalom-ontológiailag, etikailag megalapozott innovációs hajlandóság?
- A Rendszer ápolta morális tűrőképesség, a jogi szabályozhatóság kényszerzubbonya levethető-e?
- Visszaperelhetők-e a hagyományos, életet igenlő csoportidentitások?
- Feloldhatók-e az intézményekhez kötött munkavállalók gúzsai?
- Megnyithatók-e a globalokrata libertinus technocentrikus rendszerrel szembeni kritikái vélemények a nyilvánosság irányába, érvényesíthetők-e a politikai akaratképzésben?
- A kultúrában az életigenlő kisebbségi elit megfogalmazhatja-e – az ébresztés reményében – az értelmi és érzelmi kiüresedés okait?
- Felveheti-e – úgy szintén a hiteles elit – a Rendszer által táplált csoportidentitászavarok ellen a harcot?
- A tradíciót élesztő kulturális erők súlyuknak megfelelően kezelhetők-e?
- Érvényesíthetők-e a globalokrata libertinizmussal, a későkapitalizmussal szembeni legitimitációt megkérdőjelező alapállások?
- A társadalmi élet lényeges anómiai kimondhatók-e, orvosolhatók-e?
- Felmutathatók-e olyan célok, amelyek az „elaltatott” motivációkat felébresztik?
- Annulálni lehet-e a liberális relativizmus okozta orientációs és nevelési válságot?
- Kezelhetők-e az életközösségeken belüli elidegenedési formák?
- Szembesíthetők-e az egyének, a csoportok és a társadalom a pszichopatológiai betegségtüneteikkel?

A kézenfekvő válaszok nyilván csak a globalokrata libertinus technocentrikus társadalmi rendszer meghaladásával képzelhetők el.

IRODALOM

- Anzenbacher, A. (1992): Bevezetés a filozófiába. Herder Kiadó Kft., Budapest, 1993.
- Barócsi Zoltán – Somogyi Ferenc (2010): Mit hordoznak a régiók? Megjelent: Beszteri Béla – Majoros Pál – Zimler Tamás (szerk.): (2010): Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és európai uniós tagságunk következtében. MTA VEAB kiadása, Veszprém, 2010.
- Becker, G. S. (1964): Human Capital. Columbia University Press, New York and London, 1964.
- Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla (1987): Modern polgári társadalom-elméletek. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Denison, E. F. (1983): The Interruption of Productivity in the United States. The Economic Journal, 1983. március.
- Evola, J. (n. a.): Lázadás a modern világ ellen. A Cinoberösvény Könyvei, Kötet Kiadó, Budapest, 1997.
- Felkai Gábor (1993): Jürgen Habermas. Áron Kiadó, Budapest, 1993.
- George, S. (2003): Lugánói tanulmány. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
- Habermas, J. (1973): Válogatott tanulmányok. Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Habermas, J. (1981): Theories des kommunikativem Handelns I–II. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1981. Magyarul rövidítve: Habermas, J. (1981): A kommunikatív cselekvés elmélete. Filozófiai Figyelő – Szociológiai Figyelő kiadása, Budapest, 1986.
- Habermas, J. (1981): A kommunikatív cselekvés elmélete. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.
- Hamvas Béla (1943–1944): Scientia Sacra. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Jánossy Ferenc (1975): A gazdasági fejlődés trendvonala. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Kolta Magdolna (szerk.) (1994): Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok. J. Habermas: Előszó a magyar kiadáshoz (1993): Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994.
- Kotler, Ph. (1988): Marketing menedzsment. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Kozma Ferenc (1981): Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Krugman, P. R. – Obstfeld, M. (2000): Nemzetközi gazdaságtan. Panem Kiadó, Budapest, 2003.
- Laáb Ágnes (2006): A láthatatlan vagyon. Kézirat, Budapest, 2006.
- Lakatos Gyula (2005): Az emberi tőke. Balassa Kiadó, Budapest, 2005.
- Lao-ce (n. a.): Tao Te King. Tericum Kiadó, Budapest, 1994.
- Maddison, A. (2011) Two thousand years in one chart. <https://www.economist.com/graphic-detail/2011/06/28/two-thousand-years-in-one-chart> (Letöltés ideje: 2019. 01. 21.)
- Marcuse, H. (1964): Az egydimenziós ember. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Meyer Dietmar (1995): Az új növekedési elmélet. Közgazdasági Szemle, 1995. 4. sz.
- Mill, J. S. (1848): Political Economy. London – New York: The Colonial Press, Volumen Two, 1899.
- Népességrobbanás: https://www.ksh.hu/interaktiv/grafikonok/vilag_nepessege.html (Letöltés ideje: 2019. 01. 21.)
- Papp Zsolt (szerk.) (1976): Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Papp Zsolt: A racionalitástól a kommunikatív cselekvésig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. Megjelent: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla (1987): Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Petty, W. (1676): A Treatise of Taxes Contributions, Political Arithmatic. Megjelent: The Economic Writing of Sir William Petty. Cambridge at the University Press, Cambridge, 1899.
- Platón (kb. Kr. e. V. sz.): Összes Művei. II. kötet, Allam, Budapest, 1984.
- Rockenbauer Antal (2017): A kvantummechanikán innen és túl. Scholar Kiadó, Budapest, 2017.
- Pokol Béla (2018): A századközép után. A technológiai munkanélküliség kiterjedésének kérdései. Polgári Szemle, 2018. 1–3. sz.
- Romer, P. (1994): The Origins of Endogenous Growth. Journal of Economic Perspectives, 1994. tél.
- Roszak, Th. (1986): Az információ kultusza. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Schultz, Th. W. (1971): Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Smith, A. (1759): Az erkölcsi érzelmek elmélete. Megjelent: Márkus György (szerk.) (1977). Brit moralisták a XVIII. sz.-ban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Smith Ádám – Kemenes Egon (szerkesztők) (1982): Változások váltások és válságok a gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Somogyi Ferenc (1995): A vegyesgazdaság evolúciós perspektívái. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 1997.

- Somogyi Ferenc (2011): A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései. *Köz-Gazdaság*. 2011. VI. évfolyam, 1. sz.
- Somogyi Ferenc (2015): *Tigrislovaglás, avagy a globalitás áfuma ellen való orvosság*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2015.
- Somogyi Ferenc (2018): Komparatív előnyök, ökológiai ártalmak, társadalmi károk a világállam és a nemzetállamok világának fényében. *Polgári Szemle*. 2018. 1–3. sz.
- Szamuelyi László (2004): A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági Szemle*, 2004. 10. sz.
- Tocqueville, A. de (1835–1840): *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Vajda Mihály (2017): *Heti Világgazdaság*, 2017. szeptember 14.
- Veress József (szerk.): 1999: *Gazdaságpolitika*. Aula Kiadó Kft., Budapest, 1999.
- Zsolnai László (1987): *Mit ér az ökonómia, ha magyar?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

JEGYZETEK

- 1 Marcuse, H. (1964): *Az egydimenziós ember*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1990. 190. o.
- 2 A jelenség egyetemessége is belátható, itt a Tao Te Kingből idézünk: „Mikor a nagy tao-t pusztulni hagyták, megjelent az emberség (zsen) és az igazságosság (ji). Mikor pedig elkezdődött a bölcselkedés, megjelent a nagy képmutatás. Mikor a hat rokon nem tudott többé békében megférni egymással, megjelent a gyermeki kegyelet (hsziao) és a szülői szeretet (ce). Mióta a fejedelemséget és családjait (kuo-csia) felfordulás borítja homályba, azóta megjelentek a »hüéges alattvalók«.” Lao-ce (kb. Kr. e. VII. sz.): *Az Út és az Erény könyve*. Tericum Kiadó, n. a., 1994. 117. o. Az idézet Tőkei Ferenc prózai fordítása. A továbbiakban a nyugati kultúrkörön belül maradunk.
- 3 Hamvas Béla (1943–1944): *Scientia Sacra*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988. 19. o. A konvencionális európai történelemfilozófia számára is fordulóponton van szó, a görög törzsi társadalom felbomlásával kezdetét veszi a nyugati társadalomszerveződés drámája.
- 4 Platón (kb. Kr. e. V. sz.): *Összes Művei*. II. kötet, Állam. Budapest, 1984. 516. o.
- 5 Uo. 263. o.
- 6 J. S. Mill – a klasszikus közgazdaságtan utolsó összefoglalója – 1848-ban így fogalmazott: „A tőke és a népesség változatlan állapota nem jelenti az emberi fejlődés változatlan állapotát. A szellemi kultúra minden fajtájának, valamint az erkölcsi és a társadalmi haladásnak, itt legalább akkora tere lenne, mint bármikor is volt. Ugyanannyi lehetőség nyílna az élet művészetének fejlesztésére és sokkal több valószínűsége lenne annak, hogy az valóban fejlődjék is.” Mill, J. S. (1948): *Principis of Political Economy*. The Colonial Press, London, New York, 1900. II. kötet, 264. o.
- 7 Petty, W. (1676): *A Tratisse of Taxes Contributions, Political Arimatic*. Megjelent: *The Economic Writing of Sir William Petty*. Cambridge at the University Press, Cambridge, 1899. 46. o. – tartalmi idézet.
- 8 Lásd erről: Kozma Ferenc (1981): *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 27. o., Laáb Ágnes (2006): *A láthatatlan vagyon*. Kézirat, Budapest, 2006. 19. o., Lakatos Gyula (2005): *Az emberi tőke*. Balassa Kiadó, Budapest, 2005., Schultz, Th. W. (1971): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983., Becker, G. S. (1964): *Human Capital*. Columbia University Press, New York and London, 1964. Denison, E. F. (1983): *The Interruption of Productivity in the United States*. *The Economic Journal*, 1983. március. A névsor hosszan folytatható, a 2018. évi Nobel-díjasra, P. Romerre hívjuk még fel a figyelmet. Romer, P. (1994): *The Origions of Endogenous Growth*. *Journal of Economic Perspectives*, 1994. tél.
- 9 Pokol Béla (2018): *A századközép után. A technológiai munkanélküliség kiterjedésének kérdései*. *Polgári Szemle*, 2018. 1–3. sz.
- 10 Somogyi Ferenc 1995-ben egy intuitív világmodell keretei között fogalmazott meg négy lehetséges forgatókönyvet (platóni, tolsztoji, kolumbuszi és orwelli), az utóbbi szintén duális társadalmat ír le (libertáriánus oligarchák, manipulált tömegek), talán árnyaltabban, mint ahogy azt Harari tette. Lásd: Somogyi Ferenc (1995): *A vegyesgazdaság evolúciós perspektívái*. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 1997., illetve a folyamatosan finomított világmodell legújabb változatát: Somogyi Ferenc (2015): *Tigrislovaglás, avagy a globalitás áfuma ellen való orvosság*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2015. 205–468. o.
- 11 Az emberitőke-állomány helyére – mutatis mutandis – az emberi erőforrás-állományt, a munkaerő-forrást, az aktívakat és a felnőtt egészséges állampolgárokat is írhatnánk.
- 12 Lábjegyzetbe kerül, de perdöntőnek tartjuk azt a szempontot is a minőségi érvelés mellett, hogy: ha az abszolút számoknak bármilyen jelentősége

- volna, akkor a magas fajlagos emberitőke-be-
ruházással rendelkező országok utolérése, meg-
haladása értelmetlen lenne – bármit jelentsen
is a „fejlettségi” szint. Arra viszont könnyű a
gazdaságtörténet kincses-tárából példákat hozni,
hogy az egyes régiók, nemzetek vezető szerepe –
történelmi távlatban – mindig időleges.
- 13 Jánossy Ferenc (1969): A gazdasági fejlődés
trendvonala. 2., bővített kiadás, Magvető
Könyvkiadó, Budapest, 1975. 153. o.
- 14 Kissé erőltetettnek tűnik, de a modern kort a
történesek 1968-ig datálják, ettől az időponttól
napjainkig beszélnek posztmodern korról; itt a
posztmodern kort a modern kor utolsó stádiumá-
nak tekintjük.
- 15 A kor gályái, karavellái, fluytjai, szekerei, ka-
ravánjai a világtermelés alig 1%-át mozgatták a
nemzeti határok között. Napjainkban ez az arány
kb. 24%. A gazdasági kibocsátás abszolút növe-
kedése ez alatt az időszak alatt kb. 22-szeres. A
jóságok nemzetközi forgalomba kerülő aránya
és mennyisége döntő részben járult hozzá az ele-
mi természeti reprodukciós körök szétzilálásához
(pl. klímaváltozás, élheteretlen települési szerkezet
kialakulása, a termőtalaj, a levegő, a vizek minő-
ségének végzetes lerontása stb.).
- 16 A népességnövekedésről lásd: Népeességrobbanás:
https://www.ksh.hu/interaktiv/grafikonok/vilag_nepessege.html Letöltés ideje: 2019. 01. 21. A
gazdasági növekedésről: Maddison, A. (2011)
Two thousand years in one chart. <https://www.economist.com/graphic-detail/2011/06/28/two-thousand-years-in-one-chart> Letöltés ideje:
2019. 01. 21.
- 17 Habermas, J. (1981): Theories des kommunikativen
Handelns I–II. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main,
1981. Magyarul rövidítve: Habermas, J. (1981):
A kommunikatív cselekvés elmélete. Filozófiai
Figyelő – Szociológiai Figyelő kiadása, Budapest,
1986. A teljes kiadás: Habermas, J. (1981): A kom-
munikatív cselekvés elmélete. Gondolat Kiadó,
Budapest, 2011.
- 18 A „megnyomorítotttság” tükröződik Habermas
stílusában is; bonyolult, véget érni nem akaró
körmondatok, homályos megfogalmazások ter-
helik az egész életművet. A pozitívizmus vitában
ez mint problémás módszer vált bírálat tárgyává,
K. Popper a habermasi mondatok, bekezdések,
okfejtések sorát látta semmitmondó fecsegésnek.
Lásd: Papp Zsolt (szerk.) (1976): Tény, érték,
ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet
szociológiában. Gondolat Könyvkiadó, Budapest,
1976. A német kultúrát testközelből ismerő Vajda
Mihály egy interjúban így nyilatkozott: „A szem-
benzés a múlttal azt eredményezte, hogy kö-
zépszerűségbe hullott a kultúrájuk, nincs német
regény, nincs német filozófia. A hatvannyolcas
nemzedék annyira elhatárolódott mindattól, ami
- korábban Németország volt, hogy kiöntötték a
gyermeket is – Kantot és Goethét – a fürdővizzel.
Hogy megérte-e? Szerintem nem.” Vajda Mihály
(2017): *Heti Világgazdaság*, 2017. szeptember
14. 74. o.
- 19 Valamilyen érthetetlen (valójában nagyon is ért-
hető) okból a nyugati társadalom- és közgazdaság-
tudomány egyetlen koordinációt, a piacot azono-
sítja „a” gazdaság lehetséges koordinációjával,
ritkán találkozni némi árnyalással. Valójában
a nemzetgazdaságok koordináció-kombinációk
szövevényéből áll. A kézikönyvek, az egysé-
gessé tett egyetemi tankönyvek szerzőit szá-
mos – Nobel-díjjal jutalmazott – közgazdasági
teljesítmény sem zökkentti ki rögeszméikből.
Gondoljunk J. M. Buchanan, R. Coase, A. Sen,
D. Kahnemann, H. Simon stb. munkásságára!
Bizonyoságul elég csak arra utalni, hogy a világ
legfejlettebb húsz országa az elmúlt évtizedekben
egyre nagyobb arányban él a bürokratikus ko-
ordinációval. Szinte a komikum határát súrolta,
hogy miközben évről évre nőtt a redistribúció
aránya a legfejlettebb országokban, azoközben
a neoliberalis kurzus (1980–2007) nem győzte
hangsúlyozni államellenességét. Ez a szellemi
szemfényvesztés nem kis mértékben tette tönkre
a kelet- és közép-európai országok rendszervál-
tását, Magyarország vezető döntéshozói az ún.
rendszerváltást követő években kiemelkedően
behődöltek ennek a képtelenségnek. Erre az
ellentmondásra Szamuely László (A „haldokló”
jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági
Szemle*, 2004. 10. sz.) és Veress József (Veress
József (szerk.): 1999: *Gazdaságpolitika*. Aula
Kiadó Kft., Budapest, 1999. 15–16. o.) is felhívta
a figyelmet.
- 20 Papp Zsolt: A racionalitástól a kommunikatív
racionalitásig. Jürgen Habermas társadalom-
elméleti szintézisééről. Megjelent: Csepeli György
– Papp Zsolt – Pokol Béla (1987): *Modern polgá-
ri társadalom-elméletek*. Gondolat Könyvkiadó,
Budapest, 1987. 55. o. Papp Zsolt interpretációja
sűrűségében, tartalmasságában, érthetőségében
kiemelkedik a nagyszámú Habermas-kutató kö-
zül, s talán az is elmondható, hogy „jobb, mint az
eredeti”.
- 21 Kritikánk természetesen nem tart arra igényt,
hogy Habermas kommunikatív cselekvés elmé-
letét frontálisan görcsö alá vegye. Pozitív kifej-
tésünk (kiegészítésünk, finomításunk) tehát csak
bizonyos értelemben kritika, valójában egy pa-
radigma felhasználása saját kutatói eredményeink
közlésére.
- 22 A magyar társadalomtudományi felsőfokú intéz-
mények többsége – szinkronban a nemzetközi
főáramlattal – a szakdolgozói számára kötelezően
előírja az empirikus vizsgálatokat és trenirozza a
hallgatókat „értékközömbös” (objektív, mérhető)

- pozitívista attitűdre. A jelenség aligha magyarázható korlátoltsággal, persze ez is jelen van, inkább arról van szó, hogy a liberális ideológiai bázison szerveződő nyugati társadalmak minden idők legtökéletesebb, ezért megkérdőjelezhetetlen szerveződést vélnék önmagukban felismerni, amely mindenek felett áll.
- 23 Az idealista és a materialista filozófiai antropológiai emberkonceptciók összehasonlítását lásd: Somogyi Ferenc (2011): A közgazdaságtan időszzerű módszertani kérdései. Köz-Gazdaság. 2011. VI. évfolyam, 1. szám.
- 24 A. Smith (1759): Az erkölcsi érzelmek elmélete. Megjelent: Márkus György (szerk.) (1977): Brit moralisták a XVIII. sz.-ban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 551. o.
- 25 Lásd a 6. lányszegyet!
- 26 F.-M. A. Voltaire nevezte így az egyházat és implicite a vallást, igaz csak a halálos ágyáig, ott papérrt kiáltott.
- 27 Ny. Bergyajevről, L. Sesztovról, Ny. Lonszkijról – a sor hosszan folytatható.
- 28 K. Ranerről, P. Tillich-ről, R. Bultmannról, K. Barth-ról, W. Pannenberg-ről – itt is gazdag a névsor.
- 29 R. Guénon, J. Evola, Magyarországon Hamvas Béla, László András nevét elég említeni.
- 30 Eddig következetesen a szellem- és társadalomtudományok progresszív eredményeire összpontosítottunk, noha a természettudományok világából is könnyű lenne olyan művekre hivatkozni, amelyek a világ szellemi magyarázata felé hajlíthatók. A kvantummechanika világán túl, a „Mindenség Elmélete” alapján teszi fel a kérdést Rockenbauer Antal: „... több-e puszta spekulációnál a törekvés, hogy bepillantsunk az elemi részecskék belső világába, ahonnan nem jut hozzánk közvetlen információ?” (Rockenbauer Antal (2017): A kvantummechanikán innen és túl. Scolar Kiadó, Budapest, 2017. 187. o.) A kérdésre az idézett könyvből hiteles válasz kapható.
- 31 Ezek a megfontolások értelmezésünkben foglalják el méltó helyüket.
- 32 Zsolnai László tipológiáját követve. Zsolnai László (1987): Mit ér az ökönomia, ha magyar? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 104. o.
- 33 A vallás-, a technika-, a tudomány- és a gazdaságtörténetek, egyszóval a művelődéstörténetek legszűkebben a XVIII–XIX. század fordulójának alig több mint egy évtizedét nevezik meg a modern kor születésének. Újdonság, hogy nem városállamokban, hanem egy ország (Anglia), annak is a vidéki régióiban születik meg a németalföldi városoktól átvett, kifinomított verléger rendszer, amely a kapitalizmusnak és a technicizációnak nyitott – most már tudjuk – megrendítő kataklizmákhoz vezető kapukat.
- A gondosabb evolúcionista szemléleten alapuló közelítések felhívják a figyelmet, hogy a kora reneszánsztól a felvilágosodásig vezető kb. fél-ezer év proto-kapitalizmusa jelenti a szellemi és anyagi előkészítés korszakát. A liberalizmus, az ipari forradalom és a kapitalizmus (a XIX. század közepén született ez az elnevezés) és a nyomában támadt, soha nem látott termelés- és népességnövekedés a világtörténelem abszolút egyedi jelensége, a felszínen látott „fejlődéssel” szemben soha nem tapasztalt létrontás világa.
- 34 Pontosan ez az érvelési mód terelte figyelmünket Habermas elmélete irányába. Közelítésünkben – amint azt már bevezetőnkben jeleztük – a társadalom kvintesszenciája az emberitőke-állományok minőségében rejlik. Az emberi tőke titka pedig az életvilágban gyökerezik.
- 35 Ezt az érvelést azért tartjuk elfogadhatatlannak, mert Habermas etikai normái – ad absurdum – gyökértelenek. A bírálatok természetesen nem a nagy mítoszokban gyökerező etikai normák talaján fogalmazódnak, így valójában komolytalanok. Logikailag érdekes helyzet jött létre: lehet-e a „rosszat rosszal” bírálni. Eredményt várva a helyes válasz: lehet, véletlenül. Nem kívánunk ezen az úton járni!
- 36 Lásd erről Jánosy Ferenc gazdasági fejlődés elméletét és Meyer Dietmar új növekedési elméleteket bemutató dolgozatát. Jánosy Ferenc (1975): A gazdasági fejlődés trendvonala. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975. Meyer Dietmar (1995): Az új növekedési elmélet. Közgazdasági Szemle, 1995. 4. sz.
- 37 Anzenbacher, A. (1992): Bevezetés a filozófiába. Herder Kiadó Kft., Budapest, 1993. 199. o.
- 38 Felkai Gábor ezt az összevetést olyan következetesen és pontosan elvégezte, hogy mondanivalónk szempontjából csak néhány megjegyzéssel tudunk hozzájárulni a plaszticizáláshoz. Lásd: Felkai Gábor (1993): Jürgen Habermas. Áron Kiadó, Budapest, 1993. 301. o. – tartalmi idézet.
- 39 Habermas, J. (1981): Theorie des kommunikativen Handelns 2. kötet. i.m. 301. o.
- 40 Machlup, F. (n. a.): Beruházások az emberi erőforrásokba és a produktív tudásba. Megjelent: Smith Ádám – Kemenes Egon (Szerkesztők) (1982): Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 221. o.
- 41 Jelentése: a rossz pénz egy csereközösségen kizsorigítja a jó pénzt, általánosítva: az irracionális, az inhatékony, az erkölcsstelen kizsorigítja a racionális, a hatékonyt, az erkölcsöst.
- 42 Hamvas Béla (1943–1944): i. m. 20. o.
- 43 Habermas, J. (1981): A kommunikatív cselekvés elmélete. Filozófiai Figyelő – Szociológiai Figyelő Kiadása, Budapest, 1986. 531. o.

- 44 Evola, J. (n. a.): Lázadás a modern világ ellen. A Cinoberösvény Könyvei, Kötet Kiadó, Budapest, 1997.
- 45 Habermas, J. Uo. 539. o. – tartalmi idézet.
- 46 Uo. 544. o.
- 47 Uo. 549. o.
- 48 Lao-ce (n. a.): Tao Te King. Tericum Kiadó, Budapest, 1994. 18. o.
- 49 Tocqueville, A. de (1835–1840): Az amerikai demokrácia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 972. o.
- 50 Uo. 975–976. o.
- 51 Habermas, J. (1973): Válogatott tanulmányok. Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994. 83. o. – tartalmi idézet.
- 52 Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla (1987): Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987. Papp Zsolt: A racionalitástól a kommunikatív cselekvésig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. 59. o.
- 53 Uo. 60. o.
- 54 Kolta Magdolna (szerk.) (1994): Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok. J. Habermas: Előszó a magyar kiadáshoz (1993): Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994. 9. o.
- 55 Habermas, J. (1981): A kommunikatív cselekvés elmélete, i. m.
- 56 Az oktatás, az egészségügy és a kutatás igényli a politika áldását, de itt már jelentős sikereket ért el a gazdaság.
- 57 Krugman, P. R. – Obstfeld, M. (2000): Nemzetközi gazdaságtan. Panem Kiadó, Budapest, 2003. 6. fejezet.
- 58 Somogyi Ferenc (2018): Komparatív előnyök, ökológiai ártalmak, társadalmi károk a világgállam és a nemzetállamok világának fényében. Polgári Szemle. 2018. 1–3. sz. 168. o.
- 59 George, S. (2003): Lugánói tanulmány. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 107. o.
- 60 Roszak, Th. (1986): Az információ kultusza. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 354–355. o.
- 61 Martin Heidegger technikakritikáját hitelesen interpretálja Friedrich-Wilhelm von Herrmann a Technika, politika és művészet a Beiträge zur Philosophie-ban című előadásában. Megjelent: Fehér M. István (szerk.) (1991): Utak és tévutak. Előadások Heideggerről. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 1991. 39–58. o.
- 62 Kotler, Ph. (1988): Marketing menedzsment. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1991. 486. o. – tartalmi idézet.

Einstein, Niels Bohr és Heisenberg vitája

Einstein, tudós kollégái szerint, még a klasszikus fizika híve. Ám ott látjuk őt a kvantumelmélet nagyjainak sorában is. Érthető. A relativitáselmélet híd a fizika két ága között. A kvantummechanika jelesei nagyra becsülték Einsteint. Megbeszélték vele fogas gondjait. Véleményét kérték olyan jelenségekhez is, amit ők már elfogadtak. Einstein némely esetben megrázta a fejét és nemet mondott. Ideális vitapartner volt. Newtonhoz talán közelebb állt, mint atomkutató barátaihoz. Említsünk néhány nevet: Planck (a kvantumelmélet megalapítója), Niels Bohr, Heisenberg stb. Együttlétükre jellemző, hogy sokat beszélgettek a fizikatudományokról és azok kapcsolatáról a társadalmi jelenségekkel. Termékenyen és termékenyítően. Elmélkedésükből kitetszik, hogy az atomparány nem földi képződmény csupán. Az erős gondolkozás megtalálja az összefüggést a mikrojelenség és a kozmikus méretű képződmények között. A fényévmilliók távolában nem csodák rejtőznek, hanem rokon jelenségek. A kvantummechanikának ez a felismerése megalapozza érdeklődésének tágasságát. De tágas ez a kíváncsiság olyanféleképpen is, hogy a földi történések sem hagyja figyelem nélkül. A testvértudományokat is mérlegre teszi. Például a biológiát. Az élő szervezetek működését. A helyét keresi – a többi között – a szellemi és lelki élet jelenségeinek is. A kvantummechanika klasszikusai sokat vitáztak, elmélkedtek a vallás és tudomány viszonyáról. Ellentétükről és létezésük szükségszerűségéről.

Említettük már, hogy Einstein, tiltakozása jeléül, néha rázta a fejét. Például amikor Heisenberg *határozatlansági reláció* nevezetű kategóriájáról volt szó. Heisenberg itt azt vizsgálja, hogy az atomi mélységekben mi történik. Schiller egyik versének sokszor említett sora – szabadon idézve – az igazság a mélységben lakozik. Nem valamely abszolút igazságról van szó. De szokatlan, jellemző történésről. Hogy például az atommag körül már nincsenek ott a klasszikus fizika ismert kategóriái. A „mag”-környezetben nem létezik tér és idő. Nem találjuk meg az ok és okozat kapcsolatának működési összefüggését sem. Az atommagban és körül olyan folyamatok mennek végbe, amelyeket a klasszikus fogalmakkal nem írhatunk le, amiként ezt a newtoni iskola megtehetette. Ha egy folyamat bizonytalan, miként bizonyítható annak objektivitása? Új kategóriára van szükség. Ezt a *statisztikai elv* nyújtja. Sok millió passzív elem közül egy aktívvá válik. Amiként a sorsjegynek valamely szerencsés száma. Törvénye van ennek is, ám be van burkolva az esélyesek millióinak kötegébe. Látszatában ez bizonytalan helyzet. Talán ezért nevezte el Heisenberg határozatlansági relációnak az atomi elemek „szeszélyes” változásait.

Amikor Einstein először hallott a bizonytalansági relációról, fejét rázta és ezt mondta: Isten nem kockajátékos. Ez tiltakozás volt Heisenberg elmélete ellen. Nem vette tudomásul, hogy az anyagmélyben már nincsenek ott a klasszikus fizika törvényszerűségei, kategóriái. Einstein tudta, hogy a statisztikai elvnek is vannak ok-okozati kapcsolódásai. Ám azok rendkívül tágasak. Az ő filozófiájának alapelve, hogy a világmindenségben *rend* van. A fontos dolgok és folyamatok olyanféleképpen illeszkednek, akár valamely nagy építész monumentális alkotásában. József Attilát lazán idézve, az egyik dolog determinálja a másikat. A világegyetem egyensúlya voltaképpen a tökéletes, tehát kielégítő rend. A világmindenségnek is léteznek „hibás” göcai, fölösleges alakulatai, de tömegei nem zavarják az elégséges rend létezését. Amidőn Einstein azt mondta, a határozatlansági relációt megértve, hogy Isten nem kockázik, a világmindenség rendjére gondolt. Benne az ok-okozat elvét tökéletesen igazolva látta.

Szelíd vita volt ez a tudósok között. Útjaik a későbbiekben más-más irányt vesznek. Einstein nem fogadja el, hogy az atomi mélységben a klasszikus fizika kategóriái már nem működnek. Heisenberg hiszi, hogy új nézőpontra talált, ahonnan az atommag működése feltárja valódi funkcióit. A mindenségről alkotott felfogásuk is megváltozik. A vallásról vallott képük is különbözik. Einstein vallást alkot, antropomorf lény nélkül. Heisenberg, a fizikus, amidőn az anyag természetéről gondolkodik, istenkereső is egyben. Először vegyük talán szemügyre, Einstein miként látja nagy léptékben a vallás történetét. A primitív ember sok mindent imádott. Élőlényeket és tárgyakat egyaránt. Mágikus gondolkodású volt. Később a hívő emberek szervezett egységét erkölcsi vallásnak nevezi a tudós. Itt csak a keresztényekről beszélünk. Végül egy különös vallási formációról is szól. Kozmikus vallásnak nevezi. Ez a jelzős szerkezet az ő alkotása. Kifejeződik benne fizikus világgépe. Személy nem szereplője ennek a felfogásnak. Dezanropomorfizáló gondolkodás alkotta. Tehát tudományos elme. Ennek a vallásnak „főszereplője” a *rend*. Ez a „rend” alkotás tökéletességű. Éppen ezért áhítat-gerjesztő. Einstein hite a lét egyensúlyát adó tökéletesség volt. Amidőn azt mondta, hogy Isten nem kockajátékos, akkor istenen nem antropomorf lényt értett. A létezés olyan tökéletességét gondolta, amely vallásos áhítatot gerjesztő. Az isten szó, az ő szájában, ennek a működő, harmonikus egyensúlynak a szinonimája volt.

A kvantummechanika kiválóságai egyetértettek abban, hogy a tágas gondolkodás világosságot ad. Az atomkutatók látszatra szűkre vonják vizsgálódásuk „mezejét”. A harmincas évek pozitivista filozófusainak némelyike határozottan vallotta, hogy a vizsgált jelenséget szabatosan úgy lehet tanulmányozni, ha izolálják. Ha környezetét és változásának esélyeit nem veszik tudomásul. Még Niels Bohr is dicsérte a pozitivistá filozófusok pontosságát. A tudományosság ismervét látta benne. Úgy vélte azonban, hogy a tágas gondolkodásról nem kellene lemondaniuk. Homokba dugja a fejét, aki szűkre vonja vizsgált tárgya körét. Az atomkutatók anyagparányokat apróznak tovább. De nem csupán azért, hogy az elemi részecskékről többet tudjanak. Azt is fontosnak tartják, hogy a földi és világűri anyagi képződmények miként alakultak ki, miként „teremtődtek”. Ebben az összefüggésben a kicsi és nagy nem ellentétek. A kozmikus jelenség óriás mérete és működési funkciói, az elemi részecskék sokfajta szerveződésének, szerkezetképződésének eredője. Ezt a folyamatot csak a világlátás tágassága segít megérteni. Einstein, Bohr, Heisenberg ebben egyetértettek.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy Einstein többféle tudományos ötlettel állt elő, hogy az atommélyi „káoszt” renddél fordítsa át. A tudóstársak, így Heisenberg is, nem fogadták el ezeket a rapid ötleteket.

Az alábbiakban látni fogják, hogy a gyermekkori olvasmányoknak világgép-kialakító hatásuk is lehet. Heisenberg édesapja tanár volt, klasszika-filológus. Az ifjú tudósjelölt korán megtanulta az ógörög nyelvet. A véletlen adta kezébe Platón *Timaios* című művét. A görög filozófus az anyagparányokról, az atomokról elmélkedik ebben a munkájában. Aziránt érdeklődik, hogy az anyag elemi részecskéi meddig tördelhetők kisebb és kisebb darabokra. Mit találunk akkor, ha már elfogy a tördelhető matéria. Platón ilyenféleképpen gondolkodik: „... az anyag legkisebb részei derékszögű háromszögek, amelyek, miután egyenlő szárú háromszögekké és négyzetekké rendeződnek, szabályos mértani testekké: kockává, tetraéderré stb. állnak össze.” A fiatal Heisenberg kételkedve fogadta ezt a magyarázatot. Hiszen kísérleti eszközök még nem voltak abban az időben. Elmejáték az egész. Azonban olyan elmejáték, amelynek magja van. A *Timaios*zt félre lehet tenni azzal a meggondolással, hogy fantáziajáték. Ám Heisenberg nem tudta ezt az okos hipotézist elfelejteni. Neves tudósként visszatér hozzá. Amikor nem az atomkutató,

hanem a filozófus beszél az anyagparányokról. A fizikus a matematika „nyelvén” tudja magát szabatosan kifejezni.

Heisenberg ügyelte, hogy vitatársai szavainak mennyi az igazság veleje. A töredék-igazságok nem sokat érnek. Minden töredék más-más irányba húz. A legtöbb vitának ez a gyengéje. Már az ifjú Heisenbergnek van egy fontos filozófiai kategóriája: a *közép*. A közép magja valamely jelenségnek. Centruma a legfontosabb tényezőnek. Ezt nehéz megérteni. Pedig szemlélteti minden földi és kozmikus képződmény. *Közép* nélkül nem létezik rendezett és célszerűen működő egység. *Közép* például a *Nap*. Hozzá- és mellérendelt minden más. A biológusok középnek tekinthetik valamely élőlény szívét és elméjét. E két centrum nélkül nincs belső rend. A külső és belső szervek célszerű működésének ők a karmesterei. Ezen az összhangon a teleológiai (nem teológiai) gondolkodás sokat töpreng. Az ok-okozat fogalompárossal nehéz megmagyarázni az ilyen központok kialakulását és célszerű működésüket. Nem az ok felől – a célból kiindulva kapjuk a magyarázatot: célkitűző szellem munkálkodik itt. A teleológiai gondolkodás összefuthat a teológiai gondolkodással.

A közép nem kizárólag csak a természeti jelenségek rendező tényezője. A remek művészi alkotásoknak is centruma. Bach, Beethoven és Mozart műveiben a teremtettség az alkotás rokon-ismérve. Hogy műveikből kicseng a természetes rend feletti rend, amely a világharmónia legfontosabb tényezője. Heisenberg megjelent fizikusok és filozófusok vitafórumain is. Mindenütt azt ügyelte, hogy az ő kedvelt gondolata hol bukkan föl. A középpont kategóriája, amely nélkül az egyetemes létezés- és létjelenségeket nem lehet megérteni. Ezt a súlyos filozófiai gondolatot művészi példákkal világítja meg. Tudományos vitákban nem talál olyan gondolatmenetre, amely a közép, a rendszeremlő és fenntartó közép irányába mutatott volna. Ez a rendszeres mindéig szenvedélye maradt. Idős korában is. Némi gazdagító módosítással. A fiatal tudós rend és központ keresését így szemlélteti: „Még egyre folyt a beszéd, amikor egyszer csak egy fiatal hegedűs lépett ki az udvar felé nyíló balkonra. A lárma elhalt. Míg a hegedűs magasan felettünk Bach Chaconnéjának első, csodálatos d-moll akkordjait intonálta. És én hirtelen és teljes bizonyossággal éreztem az eddig hiába vágyott középpontot. A Chaconne tiszta zenei frázisai hűvös szellő gyanánt érték lelkemet: szétkergették a ködöt, hogy tisztán meglássam a mögötte tornyosuló struktúrákat. A muzsika, a filozófia, a vallás nyelvében mindig van egy ösvény, amely a középponti rend felé vezet; napjainkban nem kevésbé, mint Platón vagy Bach korában.”

Ez a rend-elmélet igen tágas. Több benne a fantázia-játék, mint a többi fizikuséban. De nem a tudományosság rovására. Heisenberg merészebb kísérletező volt kollégáinál. Több hipotézissel foglalkozott, amely közel hozta a filozófiához. Különösen Platónhoz. Hogy mennyi maradandót facsart ki belőle, annak tisztázása nem e sorok írójának feladata. Mindenesetre gondolatait színezte. És felújított az ókorból annyit, amennyi érdemük dicsérete lehet. Platón Timaiosz-a még a harmincas években is adott ötletet Heisenbergnek. Például, hogy meddig tördelhető az anyag. Meddig vékonyítható. Mi már azt tanultuk, hogy az anyag atomi mélységben is végtelen. Ehhez az állításhoz nem tudunk hozzátenni semmit. Heisenberg azonban, Platón ihletésére, foglalkozik azzal, hogy voltaképpen mi történhet, ha eljutunk az anyagparány legvékonyabb hártájához. Amit az ókori filozófus mond: a legkisebb réteg már nem materiális valami. Mértani alakzat. Mondjuk egyszerűsítve: háromszög. Ám a modern fizika – a heisenbergi – az ilyen mértani alakzatot nem üres ábrának gondolja. Energiát rejtő matematikai jelenségnek. Megvan az az adottsága, hogy mértani ábrából anyagivá izmosodjék. Heisenberg ennek a felújított mértani alakzatnak a világmindenség létrejöttében is szerepet gondol.

Figyelemre méltó, hogy beszél teremtésről és teremtődésről egyaránt. Megjegyzi, hogy ebben a kozmikus összefüggésben ezek voltaképpen szinonim fogalmak.

Rend, közép – a tudós filozófiai gondolkodásának legfontosabb fogalmai. Később felbukkan a lényegi *rend* jelzős szerkezet is. Feltehetjük a kérdést, hogy mi új van ebben? A rendet a fizikus-filozófus már fiatal korától kezdve világtérképező fogalomnak tekinti. Később a lényegi szóval dúsítja. A lényegi szóval tagadja, kizárja, elhárítja a töredék, a csorba, a nem teljes rend változatot. A lényeg mindenféle érték-jelenség legfontosabb része. A lényegi rend a legtökéletesebb szervezettsége a létezését fenntartó értékeknek. Olyan fogalompáros, amelyet előhív mind a tudomány, mind a művészet, mind a vallás.

Nem kétséges, a kvantummechanika nagyjai filozófiával is tonizálták fantáziájukat. Az ő kutatómunkájuk talán a legrejtélyesebb. És néha úgy tetszik, hogy igen-igen alkalmas a humán jelenségek megbeszélésére. Érintsük például a fizikától távol fekvő jelenség-csoportot. Beszélgetéseikben felmerül az élet értelmének gondja is. A köznapi gondolkodás szerint ez a téma: lelkesz, élettankutató meg moralista elmélkedő vizsgálódási körébe tartozik. Ilyen fizikustól távol fekvő kérdés például, hogy mi az élet értelme. Több választ is adtak. Emeljünk ki egyet. Saját szavainkkal: az élet értelme az, amilyen-né alakítod. A gondolkodásod és cselekvésed gyümölcse. Magad vagy az értelemadó.

Még mindig a lényegi rend fogalomkörén belül vagyunk. *Közép, lényeg és rend.* Ezekben a kategóriákban megnyilatkozik mindaz, ami a lét és létezés legfontosabb tényezője. Az egyetemesnek, az individuálisnak veleje és szervezettsége. Heisenberg-től hallunk ilyen szavakat is, hogy az univerzum és a természet terv szerint működik. A tudomány és a vallás szavai a szövegeiben, némelykor egymás mellett jelennek meg. Barátja, Wolfgang, egy alkalommal Heisenbergnek szegezi a kérdést, hogy hisz-e a személyes Istenben. Heisenberg azt javasolja, hogy ő átfogalmazza a kérdést. Az átfogalmazás körülbelül így hangzik: ha egy ember lelkét a lényegi rend megnyilatkozásának fogja fel, akkor igennel válaszol. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a mindenség bizonyos vonatkozásait a tudomány ragadja meg, más összefüggéseit meg a vallás. Niels Bohr szerint a vallás komplementer jelenség, ami azt jelenti, hogy ellentmond a tudománynak, ugyanakkor azonban ki is egészíti azt.

Afrika megismerésének útján

A következőkben válogatást közlünk megjegyzésekkel a magyar szerzők által létrehozott mind gazdagabb hazai Afrika-szakirodalomból.

(1) Tarrósy István: *Afro-ázsiai dinamikák. Tanulmányok ázsiai államok afrikai szerepvállalásáról.* 2016, Pécs, Publikon Kiadó, 239 old.

(2) Tarrósy István – Szabó Lóránt – Goran Hyden (ed.): *The African State in a Changing Global Context.* 2011, Berlin, LIT Verlag, 216 old.

(3) Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióiban. A konfliktusok gazdasági vetülete.* 2015, Pécs, Publikon Kiadó, 249 old.

(4) Besenyő János: *A nyugat-szaharai válság. Egy magyar békefenntartó szemével.* 2012, Pécs, Publikon Kiadó, 353 old.

(5) Besenyő János: *Dárfúr. A lángoló tartomány.* 2016, Pécs, Publikon Kiadó, 249 old.

(6) Marsai Viktor – Hettyey András: *Szomália. Állami összeomlás és konszolidációs kísérletek Afrika szarván.* 2013, Pécs, Publikon Kiadó, 210 old.

(7) Tarrósy István – Glied Viktor – Keserű Dávid (szerk.): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között.* 2012, Pécs, Publikon Kiadó, 294 old.

(8) Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban.* 2014, Pécs, Publikon Kiadó, 376 old.

(9) Pusztai Gabriella: *Senki sem élhet nemesebben. Magyar orvosok Fekete-Afrikában.* 2016, Kunszentmárton, Helytörténeti Múzeum, 255 old.

(10) Biedermann Zsuzsánna – Kiss Judit (szerk.): *A szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században.* 2017, Budapest, Akadémiai Kiadó, 396 old.

(11) Ágh Attila – Varga Gyula: *Marokkó, az iszlám csodaország.* 2013, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 192 old.

(12) Besenyő János – Prantner Zoltán – Speidl Bianka – Vogel Árpád: *Az Iszlám Állam. Terrorizmus 2.0. Történet, ideológiai, propaganda.* 2016, Budapest, Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely – Kossuth Könyvkiadó, 251 old.

(13) Simon Róbert: *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig.* 2014, Budapest, Corvina Kiadó, 486 old.

(14) Simon Róbert: *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. 2016, Budapest, Corvina Kiadó, 584 old.

(15) Kecskési Mária: *The Matengo in Southwestern Tanzania. History, Tradition, Development* [A matengók Délnyugat-Tanzániában. Történelem, hagyomány, fejlődés]. 2018, Munich, Museum Fünf Kontinente, 255 old. – Rövidített angol nyelvű kiadása a „*Die Matengo in Südwest-Tansania*” című tanulmánykötetnek, München, 2007, Staatliches Museum für Völkerkunde, 397 old.

Az elmúlt két évtizedben jelentősen megnőtt az Afrikával, kultúrájával, történelmével és mindenekelőtt tegnapi és mai valóságával foglalkozó könyvek száma. Erről egy alkalommal már egy sor kiadvány ismertetésével tanúságot tettünk folyóiratunk egy korábbi számában (B. Sz.: Afrika a magyar könyvkiadásban, *Valóság*, 56. évf. 2013. 12. szám, 106–118. o., 9 mű ismertetése). Jóllehet egy nagyobb ívű áttekintésben a második világháború utáni időszak ugyancsak gazdag termését is áttekintettem (B. Sz.: Távol Afrikától? Avagy 54 ország kultúrája mégis csak behatol Magyarföldre?! – A magyar Afrika-könyvkiadásról 1945-től napjainkig, *Valóság*, 59. évf. 2016. 5. szám, 27–44. o.). Ezúttal ismét megpróbálok ízelítőt adni az újabban hozzáférhetővé tett, mind gazdagabb tudásanyagból, ezúttal 15 kiadvány ismertetésére vállalkozva.

(1) Tarrósy István: *Afro-ázsiai dinamikák. Tanulmányok ázsiai államok afrikai szerepvállalásáról*. – Néhány hete került a kezembe a szerző kedves dedikációjával Tarrósy István könyve (2016), amelynek fókuszában egy világszerte nagy figyelemmel kísért témakör áll: az Afrikáért zajló új, nagy második versenyfutás (*Second scramble for Africa*) legújabb, távol-keleti szereplőinek gazdasági (és politikai?) behatolása a kontinensre. Arra a területre, amelyet szakértők az utolsó, még részben fehér foltnak tekinthető „gazdasági terjeszkedési lehetőségnek” tekintenek.

A szerző egy nagy ívű elméleti jellegű bevezető tanulmányban (A globális rendszer „új fizikája”: fókuszban a félperiféria és a „többiek”) igyekszik megragadni az új jelenségek, mozgások, törekvések lényegét, amelynek sokoldalú fejtegetéseit nem áll módunkban itt részletesen bemutatni. De hadd idézzük záró gondolatai (kérdésfeltevései) közül a következőket:

„... vajon a politikai fejlődéstől, a kormányzásban bekövetkezett pozitív változásokból és a nagyarányú gazdasági növekedésből helyi szinten is profitáltak-e, profitálhatnak-e az afrikai társadalmak? Vannak-e, lesznek-e a társadalom egészét átható (vissza)hatások... mennyiben jelentenek alternatívát Afrika számára a még mindig az USA által dominált neoliborális washingtoni konszenzussal... szemben... a BRICS-országok [*Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika* – B. SZ.]?” (50. o.)

A kötet a továbbiakban éppen India, Kína, Indonézia, Japán, illetve maguk az afrikaiak kapcsolatrendszerének gazdasági-politikai kérdéskörét elemzik. A kötetet egy a hagyományos szellemi kultúra körébe tartozó írás (Lélekfelfogások, melyek nélkül nem érthető az afrikai változás...) egészíti ki.

(2) Tarrósy István – Szabó Lóránt – Goran Hyden (ed.): *The African State in a Changing Global Context*. – A hazai afrikai tematikájú tudományos találkozók (legutóbb pl. Pécs, 5th African Studies Conference, 2018. május 24–26.) nagy hangot kapott a magyar

afrikanisztika külföldi megjelenése, megmérettetésének kérdése, illetve publikációs lehetőségeinek felmérése. Ennek jegyében hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a viszonylag új, de máris tekintélyes, berlini székhelyű kiadó, a LIT Verlag már 2011-ben vállalkozott egy olyan figyelmet érdemlő angol nyelvű gyűjteményes kötet kiadására, amelynek három szerkesztője közül kettő magyar, a szerzők nagyobbik része is magyar, sőt, az egyik külföldi sem más, mint a Dél-afrikai Köztársaság volt budapesti nagykövete.

A kötet középpontjában a 20 éve még bukásra ítélt, csődhelyzetű, mára azonban a felkapaszkodás útjára került afrikai államok létezésének, működésének, modernizálási kísérleteinek, biztató jeleket mutató átalakulásának tényei, elemzései kerültek. Így Goran Hyden (az egyik szerkesztő) bevezetőjében áttekinti az új, biztatóbb folyamatokat és jelenségtípusokat. Tarrósy István az új dél-dél dinamikák és hatások Afrikára témakörben mozog. Vörös Zoltán Kinának Szudánban (a mai, zömmel arabok lakta Észak-Szudán) való megjelenésére reflektál. T. E. Netsitzenzhe, a volt magyarországi dél-afrikai nagykövet az információ és kommunikáció afrikai technológiai szerepének ered a nyomába. Hettyey András a szomáliai konfliktust elemzi. Schumiczky Lilla a szomáliai fiatalok radikalizálódásának az okait keresi. Glück Zoltán a tőke és biztonság oldaláról néz szembe a szomáliai tengeri kalózkodással. Illés Zoltán a független Dél-Szudán helyzetét igyekszik feltárni. Szabó Lóránd az ország felosztásától való félelmet vizsgálja a Kongói Demokratikus Köztársaság kapcsán. Markó Ferenc Dávid az etiópai nemzetépítés megértéséhez kíván hozzájárulni. Patty Petra az egyébként igen sikeresnek tekinthető észak-afrikai országnak, Marokkónak az afrikai közösséghez való visszatérését tárja fel. Mario Zamponi (Bologna, egyetem) foglalkozik kifejezetten tudatos témaválasztás alapján a hagyományok és a modernizmus kérdésével, amennyiben a déli Afrikára szegezve szemét a hagyományos uralkodók és a vidék fejlesztése kérdéskörét taglalja. Tóth Miklós az afrikai menekült problémásor ügyét vizsgálja az ENSZ menekültügyi főbiztossága adatai és tevékenysége alapján. Végül Haná Haráková (Prága, egyetem) a kulturális antropológia szemszögéből és új perspektívái alapján vizsgálja a változóban lévő Afrikát.

(3) Biedermann Zsuzsanna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai nagy tavak régióiban. A konfliktusok gazdasági vetülete.* – Biedermann Zsuzsanna, a VKI, illetve az NKE fiatal kutatója doktori disszertációjából önálló köteté fejlesztett munkájában az utóbbi évtizedek legdrámaibb holokausztjától sújtott afrikai ország, Ruanda, illetve előtte, még elsőként az „iker-állam”, az ugyancsak népirtásokkal teljes Burundi különleges modernkori helyzetével és történelmével, illetve a megrázkódtatások utáni átalakulási kísérletekkel kívánja olvasóit megismertetni. A politikai szemszög érvényesítése mellett erőteljesen gazdasági kérdésfeltevések jegyében.

Ami a „történeti” vonatkozásokat illeti, a kötet ugyan elsősorban az 1972-es Burundiban és az 1992-es Ruandában zajló atrocitásokat állítja a középpontba, mindemellett tudnunk kell, hogy a tutszi–hutu ellentétek változó előjelekkel mindkét országban folyamatos összecsapásokkal jártak a belga gyarmatosítók távozását követően. A szerző széleskörű nemzetközi szakirodalom alapján tárja fel a belgák „káros hagyományait”. Burundi esetében olyan gazdasággyakorlási „mintát” hagytak maguk mögött, amely lényegében a tutszi hatalomgyakorlása alapján mindmáig egy önpusztító, leépülő, korrupcióval és járadékvadászattal telt gazdasági tevékenységformával béklőzta le ezt az országot, lényegében a megörökölt „belga módszerek” alkalmazásával. Ruanda esetében viszont a tutsziból a gyarmati korszakban kinevelt elit elleni szembe-

szegülés, lázadás, majd a többségi hutuk által beteljesített emberirtás tette fel a koronát azokra a társadalmi-politikai folyamatokra, amelyek mellett mind a két ország esetében „elment” a nemzetközi közösség.

Napjainkra viszont Ruanda kimászni látszik a gyilkosságokból, a pusztulásból, az elmaradottságból, és (mára ismeretesen) a felemelkedés útjára lépett. Ami az iker-államot illeti:

„1966 után a Bururiból [az ország egyik területe – B. SZ.] való tutszi elit gyakorlatilag „túszul ejtette” a burundi gazdaságot, uralmát... igazán az 1972-es népiertás után szilárdította meg... (Ezek a) traumák... csak erősítették azt a percepciót, hogy a probléma gyökere az etnikai konfliktus.” (62. o.)

(4 és 5) – Besenyő János: *A nyugat-szaharai válság. Egy magyar békefenntartó szemével.* – Besenyő János: *Darfúr. A lángoló tartomány.* – Az afrikai válságövezetek és eseménytörténetük különös erővel és minden bizonnyal a hazai politológiában is újszerű megközelítéssel tárul fel a *békefenntartó* szemszögéből. Besenyő János (napjainkra relatíve fiatal korát meghazudtolva ezredesi rangban és a legutóbbi időkig a Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely parancsnokaként, jelenleg immár a Nemzeti Közszerológiai Egyetem tanáraként) számos könyvvel lépett a jegyzett afrikanisták sorába. Országismertető kötetek sorát (2010-ben: Szudán, Szomália, Csád, Kongó, 2012-ben: Líbia, 2013-ban: Angola, Egyiptom, Mali, Nyugat-Szahara, Mali, 2014: 2014-ben: Egyiptom bővítve, Szomália bővítve, 2015-ben: Közép-afrikai Köztársaság stb.) munkatársakkal írva, szerkesztve több figyelmet érdemlő önálló könyvvel is meglepte a hazai érdeklődő közönséget.

A mindmáig megoldatlan nyugat-szaharai válság történetét és benne a magyar résztvevők tevékenységét egy korábbi kötetében (2012) írja le. Benne a terület és népe (lényegében nagy többségében berber származású saharáwi), illetve annak gazdasága, társadalma és története bemutatását követően az önállósodási küzdelmet, majd pedig a Marokkó kontra Nyugat-Szahara területi vita és konfliktus eseménytörténetét tárja fel. Természetesen az összes résztvevők és eseménymozaikok, a Saharai Arab (!) Demokratikus Köztársaság (kikiáltása), Mauritánia, a Polisario, illetve a nemzetközi közösség szereplőinek (ENSZ, hágai Nemzetközi Bíróság) és persze a marokkói megszállás eredményezte patt-helyzet színre hozatalával, illetve feltárásával. A kötet anyagát gazdagon színezik a szerző személyes tapasztalatai, hiszen hosszú időn át részese lehetett az ENSZ békefenntartó alakulatának.

Legújabb munkája viszont (ugyancsak egykori békefenntartó tevékenységéből is táplálkozva) az Afrikai Unió szudáni missziójának munkáját foglalja össze. Amint a kötet bevezetőjében Orosz Zoltán altábornagy, a Honvéd Vezérkar helyettes főnöke írja:

„Az afrikai kontinens gazdag konfliktuskatalógusából a szerző... ezúttal a súlyos darfúzi krízis és genocídium kialakulásának, menetének, és válságkezelési kísérleteinek folyamatát emeli ki. A hiánypótló munka önmagában azért is kuriózum, mivel a térségtől az utolsó összefoglaló ismereteket közlő, magyar nyelvre is lefordított könyv 1896-ból származik, amelynek szerzője, az Afrika-utazó Slatin pasa volt.”

Besenyő ebben a kötetben is általános tájékoztatással kezdi (földrajz, városok, gazdaság, népek, történelem). Majd a darfúri konfliktus lényegét összefoglalva az Afrika Unió műveleteiről (AMIS I–III) ad képet, pontosan körülhatárolva a bukás okait. De nem feledkezik meg a magyar tapasztalatok feltárásáról sem. A kötetet gazdag dokumentumanyag egészíti ki.

(6) Marsai Viktor – Hettyey András: *Szomália. Állami összeomlás és konszolidációs kísérletek Afrika szarván.* – Az elmúlt két évtized hazai politológiai-történelmi szakirodalma gazdag anyagot szolgáltat a gyenge államok, illetve államkudarcok témakörében (például Afrikával foglalkozó tanulmányok is találhatóak a Marton Péter szerkesztette kötetben: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*, 2006, Budapest, Külügyi Intézet). Marsai Viktor és Hettyey András Szomália-könyve egy olyan területre, témakörbe vezet olvasóját, amelyben nemcsak egy évtizedek óta káoszban, totális anarchiában élő ország élete tárul fel a szemünk előtt, de ahol az újabb kori terrorizmusok egy egészen friss formája is megszületett. Már amennyiben az ország tengerparti vizein zajló kalózkodásra gondolunk.

A közös munkában, amelyet mindkét szerző gazdag publikációs tevékenysége előz meg (Marsai Viktor doktori disszertációja is e témakörben mozog: Kelet-Afrika modernkori története és a nemzetközi kapcsolatok – Erőfeszítések a szomáli állam megteremtésére és nemzetközi integrációjára 1960–2012, Budapest, ELTE, 2013), rövid bevezető fejezetek után a kilencvenes években kialakult anarchiát, a különféle béketeremtési kísérleteket és bukásukat, a radikális iszlám előretörését és a visszaszorításukra tett próbálkozásokat, a megjelenés idején zajló harcokat, majd a külkapcsolatokat és a 2011-es kelet-afrikai éhínség jellemzését kapjuk. Zárásul természetesen részletesen foglalkoznak szakértőink az említett kalózkodás eseményeivel, bemutatva fénykorát és hanyatlását is.

(7) Tarrósy István – Glied Viktor – Keserű Dávid (szerk.): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között.* – A Publikon Kiadó stábjában élén Tarrósy Istvánnal két kötetben is foglalkozik az afrikai migráció sajátosságaival. E kötetek közleményeknek gondolatgazdagsága, a bennük felvetett kérdéseknek a sokrétűsége okán, ma is teljes mértékben aktuális. Az első kötetet (2012) Pólyi Csaba az egész világra kitekintő áttekintése vezeti be: Afrikát illetően azt hangsúlyozza, hogy a migráció jóval nagyobbik részét teszi ki a kontinensen belüli elvándorlás. Póczik Szilveszter a nemzetközi migráció biztonságpolitikai kérdései feszegeti, míg Hein de Haas oxfordi professzor a migrációt a fejlődés-elmélet szemszögéből teszi vizsgálat tárgyává. Konklúziója szerint:

„Olyan kormánypolitika folytatása, amely a társadalmi, jogi, gazdasági és politikai intézmények működését, a hétköznapi emberek alapvető intézményekhez és piacokhoz való hozzáférését fejleszti, valamint helyreállítja a kormányzatba vetett bizalmat, nemcsak azért döntő jelentőségű, mert termékeny talajt nyújt az általában vett fejlődéshez, hanem azért is, mert több migráns buzdítanak a származási országukban való befektetésre és/vagy a visszatérésre.” (80. o.)

Dévényi Zoltán a Magyarországot érintő nemzetközi elvándorlás területi aspektusait elemzi. Majd Búr Gábor és Tarrósy István közös tanulmányukban az afrikai elvándorlás hátteréről és jellemzőiről adnak tájékoztatást. Évszázadokra visszatekintő bevezetést követően veszik szemügyre a 21. századot: „Az ezredfordulóra a migránsok már 175 milliós tömeget képeztek, több mint kétszer akkora, mint csupán egy generációval ezelőtt...” (103. o.) Az iménti (teljes világot befogó, nemcsak afrikai) számadatot 2005-ben az ENSZ nyilvántartása már 191, 2010-ben 210 millióra növelte. Ezen belül a szerzők afrikai összefüggésben a képzett emberek folyamatos elvándorlásának problémáját állítják a problémakör középpontjába. A tanulmány áttekinti az EU 2012-ig zajló törvényalkotási folyamatait, illetve annak afrikai kihatásait. Ezúttal is előkerül a gondolat, miszerint a migránsok álmaik földjére szeretnének eljutni. Mint írják záró megjegyzésként:

„... a migránsok nem csupán a Szahara átszelésétől, de akár a Marokkótól Líbiáig (és vissza) tartó vándorlástól sem riadnak vissza, csak azért, hogy álmaik földjére, Európába juthassanak. A politika eszközei tehát nagyon is végtelenek ebben a nem mindig racionális, máskor meg nagyon is racionális hajtóerők által mozgatott világban. Bárhogyan is alakuljon, a migráció alapvetően fogja befolyásolni Afrika, de Európa jövőjét is. Politikai döntések sorozata várható ezen a téren, de magát a folyamatot leállítani, visszafordítani lehetetlenség. Hozzá kell szoknunk, alkalmazkodnunk kell hozzá.” (113. o.)

A szerzők eme konklúziójához annyit tehetünk hozzá napjaink tanulságaként: (1) mindent meg kell tennie Európának abban a tekintetben, hogy az afrikai országok lakosai javuló körülmények között saját hazájukban találják meg boldogulásukat, (2) ebben a legfőbb feladatunk megteremteni az egyébként számos területen rendkívül előnyös mezőgazdasági adottságok alapján (lásd pl. a két Szudánban, ahol ma éheznek, kb. 80 millió hektár jól öntözhető terület állna rendelkezésre) biztosítani a megfelelő élelmiszertermelést, hogy a kontinensről ne keljen az éhezés elől menekülni, (3) fontos figyelmet érdemel az is, hogy ne Európában adjunk lehetőséget afrikaiak széles körű szakmai felkészítésére, hanem az oktatási lehetőségeket vigyük el a kontinensre – ismeretes, hogy az Európába vagy az USA-ba elkerülő afrikaiak tanulmányaik végeztével gyakorlatilag sosem térnek vissza a hazájukba.

Igen tanulságos a dolgozat egy következő megállapítása. Amint Urbán Ferenc írja (egy afrikai szerzőre hivatkozva):

„Az afrikai migráció sajátossága, hogy a migrációs döntések háttérében nem az egyes ember áll, hanem a korábban kialakult példák szolgáltatják az alapot. Az elvándorlást magát nem egy ember, hanem gyakran egy egész közösség finanszírozza. A gazdasági túlélés érdekében a családok egésze, sem mint annak egyes tagjai, döntenek arról, hogy a túlélés megoldási lehetőségeinek melyik változatát választják...” (121. o.)

A további tanulmányok többek között az Európai Unióba vezető útvonalak (Keserű Dávid és Radics M. Péter), az észak-afrikai migráció (Laufer Balázs), egy brüsszeli kongói migráns világ (Szilasi Ildikó), négerek Párizsban (Lágh Júlia), az Afrikával foglalkozó civil szervezetek (Glied Viktor), továbbá az EU migrációs politikája akkori (2012 előtti) állapota kapcsán adnak elemzéseket, leírásokat, tájékoztatásokat.

(8) Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. – A pécsi könyves műhely másik kötete nyilvánvalóan a következő két év tanulságait is feldolgozhatta már. A dolgozatok zöme nem Afrikára, hanem általános aspektusokra koncentrál. A legjobb magyar migrációs kézikönyvet (*Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*, 2007) készítő emeritus földrajzprofesszor, L. Rédei Mária tanulmányában a nemzetközi migráció demográfiai és geográfiai aspektusait veszi számba. Mohay Ágoston és Szabó Gábor a kérdéskör jogi-szabályozási oldalával (legális migráció, illetve globalizáció és migráció) foglalkozik. Bagi Judit viszont a nemi szerepek változását, a migráció feminizációját veszi célba. Póczik Szilveszter a biztonságpolitikai megfontolások oldaláról járja körbe a jelenségekört.

A következő könyvrészben a regionális jelenségek számbavétele következik: Szalai Éva Emese az indiai, Vörös Zoltán a kínai és délkelet-ázsiai, Soltész Béla a latin-amerikai, Pólyi Csaba az észak-amerikai migrációs folyamatokat elemzi. Taróssy István vállalja fel a dolgok afrikai oldalának megközelítését.

Keserő Dávid és Glied Viktor (migrációs tendenciák az EU-ban), Kitanics Máté és Pap Norbert (migráció a Balkánon, illetve az iszlám bevándorlás kérdése Kelet-Közép-Európában), Faludi Júlianna (a poszt-szovjet térség migrációs mintái), Kovács András (magyarországi migrációs helyzetkép) a környezetünket jelentő térségeken zajló migrációról igyekeznek helyzetképet festeni.

Visszatérve Tarrósy afrikai helyzet-elemzésére, úgy tűnik, leginkább célszerű tájékoztatásul összefoglalását idézni.

„Miközben a Szaharától délre elterülő afrikai területek „oroszlán gazdaságainak” növekedésére figyel az egész világ, és az ázsiai „tigrisek” fejlődéséhez mérik közülük például az egyértelmű növekedési pólusként emlegetett Etiópiát, Botswanát, Angolát, nem beszélve a Dél-afrikai Köztársaságról és Nigériáról, a kontinens egészén izgalmas migrációs tendenciák rajzolódnak ki. Elsősorban az Afrikán belüli, illetve az Afrikába irányuló migráció áll az érdeklődés középpontjában. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül a szakirodalomban meghatározó »atlanti szál«, amely a transzatlanti rabszolga-kereskedelem generációkon átívelő, és még sokáig kísértő élményét emeli ki. A ma interpoláris globalizmusának szerves részét képezik a világ számos országában fellelhető afrikai diaszpórák: transznacionális kapcsolathálójuk mind a kibocsátó, mind a befogadó országok számára jelentőséggel bír. Éppen ezért kevésbé érthető, miért mulasztották el a tudósok a bipoláris világ felbomlása után a volt keleti blokk országaiban maradt afrikai migráns közösségek feltérképezését. E fejezet többek között az »elhanyagolt« afrikai diaszpórákról is említést tesz, miközben összefoglalja a 21. század első évtizedében tetten érhető afrikai migrációs folyamatokat. A fejezetben közzé tett képek a szerző kutató-terepmunkáin készültek Afrika és Ázsia különböző településein 2006 és 2012 között, többségük a szerzővel együtt utazó, fotográfiában jártas kollégák segítségével.” (221. o.)

A kötet bemutatását egy másik idézettel zárjuk, amelyben, ugyan kicsit nehézkesen, de mégis csak az (egyébként Rédei Mária említett kitűnő könyvéből és persze sok más műből is megtudhatóan az emberiség történetét folyamatosan elkísérő) migrációs jelenség általános megközelítésének elméleti keretei rajzolódnak ki a számunkra:

„A klasszikus, de máig elfogadott s hivatkozott elmélet szerint a befogadó vagy célország bizonyos tényezők miatt – a magas(abb) életszínvonal és jövedelmek, a biztonság, munkalehetőségek, emberi jogok tiszteletben tartása, jobb minőségű, elsősorban egészségügyi és oktatási szolgáltatások – bevándorlási szempontból vonzóvá válik. Ha az előbb említett jellemzők mellett olyan okokat is figyelembe veszünk, mint a célterület társadalmának elöregedése, vagy az agyelszívás és tudásfelhalmozás tudatosan kialakított politikája, ezzel párhuzamosan pedig a szomszédos régiók demográfiai többlete, máris keretrendszerben tudjuk értelmezni a migrációs folyamatokat.” (Glied Viktor, Összefoglalás, 349. o.)

(9) Pusztai Gabriella: *Senki sem élhet nemesebben.* – Pusztai Gabriella doktori disszertációjából monográfiává fejlesztett munkája lényegében az Afrikába eljutott magyar orvosok életútját, tevékenységét bemutató első tudománytörténeti összefoglaló mű a hazai tudományosság területén. A szerző, aki jelenleg a kunszentmártoni múzeum, illetőleg az általános művelődési központ igazgatója, nem csekély feladatot vállalt fel, amikor e témát (*A magyar orvosok tevékenysége Fekete-Afrikában a 20. század elejétől*

az 1960-as évek végéig) választotta disszertációja témájául. Könyve megjelentetését megelőzően egyébként tucatnyi dolgozatot publikált az Afrikába elszegődött egyes magyar orvosokról.

A jelenlegi összefoglaló jellegű, monográfia igényű munka elsősorban természetesen tudománytörténeti tanulságokkal szolgál, és a magyar orvosoknak az afrikai egészségügyben játszott szerepéről ad nagy ívű áttekintést. Azonban a téma jellegéből szinte önként következik, hogy a néprajzi-etnológiai szakterület szempontjából is jól használható, értékes információkat tartalmaz.

Így az első fejezetben a hagyományos afrikai orvoslás vázlatát nyújtja, amelyben – elsősorban az utazási irodalomból kihámozva – tekinti át a vallásos hiedelmek (fétiszizmus, animizmus), illetve a varázsló doktorok képviselte gyógy módok (mágia, varázslás, boszorkánykodás, szellem megszálltság stb.) és a valós gyógyító hatású szerek között ingadozó *ősi medicina* egyes elemeit, jelenségeit, megoldásait, eszközeit, növényi, állati vagy ásványi forrásait. Szó esik az Afrikába főleg a 19. századtól kezdődően eljutó európaiak (felfedezők, utazók, majd orvosok) tevékenységéről is, akik egyre gazdagabban és mind szélesebb körben kezdik számba venni a növényekben rejlő hatóanyagokat.

A következő áttekintő fejezet a nyugati medicina afrikai megjelenését mutatja be dióhéjban. De a szerző rövidesen áttér a magyar orvosok afrikai *behatolásának* feltárására. Az első magyar orvosi tudósítás Pusztai szerint Gáspár Ferenc (1861–1923) tollából származik, aki „a monarchia hadihajóin utazva megannyi érdekes leírást közölt útjairól”. Tegyük hozzá, a kilenc hatalmas kötetben közzétett beszámolókból másfél kötetnyi foglalkozik Afrikával, s benne bőségesen találunk néprajzi kutatáshoz is municiót.

Az első világháborút követően az összezsugorodott országban (a harmincas évekre), mondhatni, orvosi túlermelés következett be, amely ugyancsak hozzájárult a kirajzashoz. Nem véletlen, hogy ezt a korszakot néhány kiemelkedő jelentőségű szerepvállalás koronázza meg. A történész szerző itt mutatja be a lényegében Libéria egészségügyi miniszteri posztjára emelkedette Fuszek Rudolfot (1882–1941), akinek rendkívül nagy értékű hagyatéka (kb. 20 000 beteg egészségügyi kartotékja) mind a mai napig a leszármazottaknál lapul meg. Mészáros Kálmánt (1894–1971), akit napjainkban inkább, mint vadászt (!) emlegetnek, *mellesleg* az abesszin császár orvosa lett. Sáska Lászlót (1890–1978), aki 1933-tól Etiópiában gyógyított, az olasz gyarmatosítók azonban 1937-ben elűzték rendelőjéből, és utóbb negyven éven át Tanzániában, a Meru lábánál élt nagyra becsült gyógyítóként. Thanhoffer Lajost (1906–1971), aki viszont 1936–1960-ig Belga Kongó kórházaiban tevékenykedett. Az ugyancsak Belga Kongóban 1936-tól haláláig működő Scheitz László (1897–1963), egyidőben Katanga egészségügyi államtitkára kiadatlan levelei – Pusztai szerint – sokrétű beszámolóul szolgálnak működési területéről. De több magyar orvos (Györkovács László, Marton Kálmán, Barsai László és mások) is munkálkodott Albert Schweitzer lamarénéi (Gabon) kórházában.

A kötethez mintegy 2-3 íves angol összefoglaló kapcsolódik. Majd függelékben a leggyakoribb trópusi betegségek ismertetése, ezt követően a hagyományos orvoslás alapfogalmai és legfontosabb tényezőinek rövid összefoglalása, végül részletes bibliográfia következik.

Hadd említsük meg, Afrikában önkéntes orvosi feladatot vállalni napjainkban is népszerű dolog. A Magyar Afrika Társaság (volt Afrikai-Magyar Egyesület) nemrégiben (2017. április–május) küldte Ugandába 16. Orvosi Misszióját, ahol egyébként a szervezet támogatásával egy egészségügyi központ építése is tervbe került. E missziók egyik orvosa nemrégiben jelentetett meg könyvet (Fodor Réka: *Afréka. Egy missziós orvos kalandjai Afrikában*, 2016), amelyben a napi orvosi feladatokon túllépve az orvos-beteg kapcsolat

különös emberi-lelki vonatkozásai is feltárulnak. Jakkel Anna kecskeméti háziorvos, számos korábbi (illetve azóta is megvalósult) misszió vezetője, résztvevője pedig tárgyi gyűjteménnyel hazaérkezve számos előadást tartott szakmai és a hagyományokra is kiterjedő afrikai élményeiből.

De nem feledkezhetünk meg ezúttal Turóczi Ildikó erdélyi háziorvos nevééről sem. Ő egyéni úton Kamerunban, egy hegyi közösségben (a vélhetően dél-nigériai törzsi csoportok valamelyikéből kirajzó *esuk* egy kis törzsi királyságában) vállalt két menetben is többhónapos önkéntes orvosi szolgálatot. S mivel már korábban jelentek meg írásai, sőt egy könyve is, így frissen támadt néprajzi érdeklődése is *írásba fordult*. Számos folyóiratbeli publikációja mellett két etnológiai gyűjtési adalékokkal telt könyve is napvilágot látott már (*Változó idők Kamerunban*, 2013, *Boszorkányok, sámánok, varázslók*, 2015), mintegy példázva az etnológiai terepmunkák hőskorszakát, hiszen az orvosnő mintegy autodidakta módon vált jó szemű terepmunkássá, illetve néprajzkutatóvá.

Ezek az újabb események, törekvések, kiadványok még inkább megerősítik azt a megállapításunkat, hogy Pusztai Gabriellának soron következő további fontos feladatai vannak/volnának. Feltáró munkáját ki kell(ene) majd terjesztenie számos más régi, Afrikában tevékenykedő orvosra, illetve a hagyatékok feldolgozására, de ugyanakkor az 1945-től máig tartó korszak afrikai magyar orvos-történetét is jóval részletesebben fel kell(ene) majd dolgoznia.

(10) Biedermann, Zsuzsanna – Kiss, Judit (szerk.): *A szubszaharai Afrika gazdasága a XXI. században*. – A két kitűnő közgazdász által szerkesztett (és jórészt általuk is írt) kézikönyv igényű áttekintés lényegében az afrikai gazdasági élet minden lényeges kérdéskörét érinti, elemzi, mégpedig a legkorszerűbb ismeretek birtokában. Így Szentés Tamás akadémikus már az első fejezetben végigfutja az összes lehetséges témacsoportot, szembesítve a legfőbb tényeket a különféle gazdaságelméleti közelítésmódokkal. Majd a kötet szerzői a jelenlegi legaktuálisabb ismeretek, adatok és áttekintések birtokában igyekeznek egyrészt helyzetképet adni, másrészt sokrétű elemzésekkel az összefüggéseket feltárni.

Pásztor Szabolcs a demográfiai trendekkel kapcsolatos mutatókat, illetve a folyamatokat a legfrissebb adatbázisok és tényfeltárások alapján ismerteti. Szabó Krisztina az egészségügy problematikáját az afrikai szegénységgel szembesíti, az egyenlőtlenség problematikáját igyekszik feltárni, számot vetni a mélynél is mélyebb szegénység szubszaharai méreteivel, és azzal, hogy orvosi ellátottság, kórházak csak nyomokban léteznek a kontinensen, szinte olyan, mintha egyáltalán nem léteznének európai értelemben vett egészségügyi intézmények Afrikában.

Különleges és persze a modern világ jelenségekörébe vezet bennünket az afrikai nyersanyagok kitermelésének kérdése. Biedermann Zsuzsanna számos korábbi és e kötetben összegző jellegű tanulmánya a kérdés szinte valamennyi vetületét számba veszi. Hangsúlyozva, hogy a kontinens nyersanyaggazdagsága áldás és átok is egyszerre, mivel egyrészt a korrupció forrása, másrészt pedig a világgazdasági árváltozások néha szinte államszűkítőbe sodortak olyan országokat, ahol a kivitel lényegében csak a nyersanyagokra épül.

Kiss Judit nehéz kérdésre keresi a választ: fejlődik-e, vagy csak növekszik Afrika gazdasága? Következő írásában pedig a világgazdasági tényezőknek az afrikai gazdaság fejlődésében játszott szerepét elemzi sokoldalúan. Hat szerző együttes munkája a második versenyfutás Afrikáért témakör ugyancsak sokoldalú összefoglalása. Megfogalmazásuk szerint a nyugati és a feltörekvő hatalmak afrikai jelenlétét vizsgálják a gazdasági, politi-

kai és fejlesztési törekvések jegyében. Lényegében Franciaország, az Egyesült Államok, Brazília, Oroszország, India és Kína afrikai jelenlétét veszik szemügyre. Orosz Ágnes külön dolgozatban igyekszik feltárni a multinacionális vállalatok szubszaharai szerepjátszását (tőkebefektetés, termeltetés, dél-afrikai multik jelenléte stb.).

Az afrikai gazdaságfejlesztési utak és tévutak könyvrészben Ricz Judit általánosságban foglalkozik az afrikai fejlesztő állam koncepciójával. Biedermann Zsuzsanna az 1994-es súlyos etnikai konfliktust és emberirtást követő totális átfordulás és modernizációs törekvések jelenségkörét igyekszik feltárni. Ricz Judit a dél-afrikai fejlesztési koncepció kudarcáról ad helyzetképet, amelyhez minden bizonnyal döntő mértékben járult hozzá az ország új politikai vezetésének mérhetetlen korrupciója és rossz, hozzá nem értő vezetése. Biedermann és Orosz egy olyan sajátos kérdést vet fel Burundira fókuszálva, amelynek jelenléte a világ más tájain és akár nálunk is elemzést igényelne. A járadékvadászatról van szó, amelynek a lényege (Afrikában) a materiális javak (földek, épületek, eszközök) akár jogtalan megszerzésében és azok igen magas járadék fejében való bérbeadásában fejeződik ki, amely adott esetben az adott bérlők sorozatos tönkremenését eredményezi. Biedermann egy újabb fejezetben a már érintett nyersanyagkérdést esettanulmányok formájában dolgozza fel, ezúttal Botswana pozitív esetét is bemutatva.

Kiss Judit figyelmet igénylő gondolati kísérlete a szubszaharai Afrika fejlődésének lehetséges irányait extrapolálja, pontosabban lehetséges utakat vázol fel összefoglaló írásában. mint pl.

— a dezindusztralizációba *(olyan gazdasági/társadalmi folyamat, aminek hatására csökken egy adott terület nehézipari tevékenysége és ezzel egyidejűleg a feldolgozóipar, szolgáltatóipar előretörése jellemző – Idegen Szavak Szótára)* torkolló iparosítás folytatása, amely Afrika esetében munkaintenzív iparfejlesztést jelentene,

— a mezőgazdaság diverzifikációjára *[a kockázat csökkentésére irányuló magatartás, több lábon állás – B. SZ.]* alapozott modell, amelyben a tradicionális termékek (gyarmatárúk) mellett nem-tradicionális agrártermékek (zöldség, gyümölcs, kertészeti termékek) is fontos szerepet kapnak

— az előző két fejlődési út kombinációján alapulhatna az az agráripari fejlesztési modell, amely az agrártermékek helyi feldolgozására és exportjára irányulna,

— további lehetőség az a fejlődési/fejlesztési út, amely a szolgáltatásokra, azok termelékenységének növelésére helyezné a hangsúlyt,

— a nyersanyag átok *a feltárás – kiaknázás – adózás – befektetések* láncolat menedzselésének javításával volna legyűrhető (tegyük hozzá, a törvénytelenések kiküszöbölésével is)

— fontos lehetőség a turizmus fejlesztése: becslések szerint 2020-ban 55 millió, 2030-ban pedig 88 millió látogatója lehet a szubszaharai Afrikának.

A kötetet Tarrósy István tanulmánya zárja, amelyben a magyar–afrikai kapcsolatokat tárja fel bizonyos iránymutatással egy pragmatikus külpolitika megvalósítása tekintetében. Külön hangsúlyozva azt, hogy a leendő külpolitikuskok, külkereskedők, vendégtanárok, szakértők, önkéntesek kinevelésében fontos szerepe van a hazai afrikánisztikának és a hazai képzési formáknak. Mint írja:

„A hazai afrikánisztika egyik legfontosabb szerepvállalása azoknak a tudósoknak, Afrika-szakértőknek, diplomatáknak a kinevelése, akik az ország afrikai jelenlétének, általában a magyar Afrika-politikának a sikeres kibontásában aktívan részt vesznek. Az utánpótlás (ki)tanításához elérhető képzés van szükség. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem az a stabil pont, amely évek óta ajánl Afrika-kurzusokat... BA- és

MA-szinten egyaránt, valamint folyamatos afrikai terepmunkákat végez, és mind a hazai, mind a nemzetközi kontextusban publikálja eredményeit... Szintén Pécshez kötődik az ország Afrika-periodikája. Az *Afrika Tanulmányok* folyóirat 2017-ben tizenegyedik évfolyamát indította, és... megtörtént az MTA-n belüli minősítése...” (387–388. o.)

Megemlítjük, hogy az afrikai gazdasági helyzet vizsgálatában és értékelésében az etnológus recenzens (eme sorok írója) bizonyos kérdőjeleket lát a saját tudományterülete szempontjából, amelynek egy nemrégiben megjelent tanulmányában (Afrika gazdasága a kulturális antropológiai szemszögéből, *Magyar Tudomány*, 2019. március, 397–405. o.) adott hangot.

(11) Ágh Attila – Varga Gyula: *Marokkó, az iszlám csodaországa*. – Marokkó köztudottan a világpolitika figyelmének középpontjában áll hosszú idő óta a nyugat-szaharai konfliktus okán. Jelen recenzens e humanitárius szempontból kétségtelenül régóta megoldásra váró helyzet kapcsán mindössze csak arra szeretné a figyelmet felhívni, hogy mondjuk míg a Dzsingisz halála után jól megszervezett és hosszabb időn át fennálló mongol birodalomban a leigázott országokat, fejedelemségeket az etnikai-nyelvi határok pontos figyelembevétel alapján voltak képesek magukba integrálni (Somfai Kara Dávid szóbeli információja), addig a Marokkó–Nyugat-Szahara kérdésben ismét a tudatlanságtól áthatott európai örökség (a gyarmatokon való marakodás következményei, a rosszul kijelölt országhatárok) okozza a napjainkban is fennálló válságos helyzetet, miközben mindkét ország lakossága lényegében berber származású, Marokkó esetében is mintegy 80 százalékban, akiknek nem felmérhető része ráadásul nem iszlám hitű, hanem keresztény.

Mindemellett a szerzők e szép kiállítású könyvben nem napjaink politikai problémáira összepontosítanak, hanem az iszlám csodaországának tartott, az iszlám legnyugatibb államának minősített újabb *fokról fokra modernizálódó szultánátus* történelmét és kultúráját igyekeznek közelebb hozni az érdeklődők táborához. Mégpedig a mai olvasói igényeknek megfelelően gazdag és látványos színes képanyag kíséretében.

Ágh Attila előbb dióhéjban, de igen jól összefogottan az iszlám születését és terjeszkedését tárja fel. Majd a sajátosan vallási állam(ok)nak minősülő sok mozaikos iszlám etatizmus részeként, amely már a 7. században elért a „Nyugtalan nyugatig”, létrejön az andalúz-marokkói birodalom, amely hosszú időn át (a spanyol *reconquista* idejéig) fennáll. Marokkó azonban lassan-lassan önállósodik. Történelmét azonban 100–150 éves periódusokra oszthatjuk, mivel ahogy Ágh Attila hangsúlyozza, az iszlám államok bizonytalan öröklési rendje újabb és újabb dinasztiák felbukkanását, erős és bizonytalan korszakok keletkezését hozza magával. Ágh az egyébként a 9–14. században virágkorát élő birodalom társadalmát, földrajzi arculatát, népességét is jellemzi. Az Andalúziából az 1400–1500-as években kiszoruló marokkóiak további történelmét, hanyatlásukat, majd a franciák által való gyarmatosításukat, végül függetlenségük megteremtését a szerző gyakorlatilag napjainkig elkíséri.

Varga Gyula viszont a fél évszázada függetlenné vált Marokkói Királyság társadalmi és gazdasági viszonyait igyekezik összefoglalásában feltárni. Leírásaiból egy földrajzi környezetét, lakosságát, mindennapi életét tekintve sokszínű és lényegében sikeresen modernizálódó világdarab rajzolódik ki a szemünk előtt, amelynek része többek között az ókori mitológiában is oly jelentős szerepet játszó Atlasz-hegység. Varga átvéve a stafétabotot Ágh Attilától, ismerteti a Marokkói Királyság kialakulását, királyait és azok szerepét az ország életében. Nem hallgatja el a nyugat-szaharai Polisario-val való

küzdelmeket sem. Szerzőnk Marokkó gazdaságát is bemutatja, amelynek meghatározó része, a lakosság 50 százalékának munkát adó mezőgazdaság a GDP-nek csak 20 százalékát adja. A királyság külkereskedelmi egyenlege ugyan deficitese, azonban a mind jobban bővülő turizmus, a külföldön dolgozók növekvő hazautalásai javulást ígérnek. Hatalmas víztározók építését tervezik (ezek részben a könyv megjelenése után meg is valósultak, amint a világ egyik legnagyobb szolárparkja is felépült Ourzazate város mellett). Igen széles körben készülnek és igencsak népszerűek a kézműves termékek, és Marokkó különleges terméke az argánfa dióbeléből készülő argánolaj világszerte keresett cikk.

A kötetet vizuális kirándulás lehetősége zárja: turistacsalogatónként színes képek tucatjai tárják az olvasó elé majd száz oldalon (99–191. o.) Marokkó természeti világát, épített környezetét, művészettörténeti emlékeit, ételeit, (mester)emberei élő figuráit. A kiadvány mindenképpen csemege a szép könyvek kedvelői számára.

(12) Besenyő János – Prantner Zoltán – Speidl Bianka – Vogel Árpád: *Az Iszlám Állam. Terrorizmus 2.0. Történet, ideológiai, propaganda.* – Az elmúlt immár két évtized egyik, ha nem a legnagyobb nyilvánosságot kapott témája, amely egyfolytában a közérdeklődés középpontjában áll, az Iszlám Állam (ISIS) névre hallgató terrorszervezet létrejötte és gyilkosságokban, brutalitásban, emberirtásban kifejeződő világméretű felháborodást, mit több, bizonyos félelmeket is kiváltó tevékenysége. A négy szerző közös kötetében jól olvasható, jól nyomon követhető stílusban, ugyanakkor igen magas szakmaiságot megvalósító tálalásban foglalják össze a tudnivalókat, számos olyan adalékkal szolgálva, amely a média mindennapi híradásaiból nem tudható meg, olyan összefüggéseket (történelmi háttér, ideológiai megfontolások stb.) közreadva, amelyek mélyebb megértéshez vezető magyarázatai a köztájékoztató többnyire rövid összefoglalóiból nem hámozhatók ki.

Vagyis, aki eme kétségkívül súlyos nemzetközi kérdőjeleket felvető jelenségcsoportról többet akar megtudni, annak érdemes e kötetet fellapoznia. Belőle első helyen pl. megtudhatjuk, hogy az ISIS elődjét a jordániai Abú Mus'ab al-Zarqáwi alapította 1999-ben, aki azonban 2006-ban egy amerikai légitámadás során életét veszítette. A kötet első, több kisebb fejezetre osztott része a szervezet történetét tárja fel: gazdag térképmelléklet anyaggal is felszerelve számot vet felépítésével, harcosaival, szövetségeseivel és ellenfeleivel, stratégiájával, az alkalmazott fegyverekkel, bevételi forrásaival, a mohamedi ideológiai örökségre utaló kalifátus működtetésével, az általa megvalósított emberirtásokkal, brutalitással és háborús bűnökkel stb.

A következő nagyobb könyvrészben a szerzők az ISIS (saját elnevezésük alapján ISIL – Iraki és Levantai Iszlám Állam) ideológiáját tekintik át, elemezve, illetve feltárva a radikális iszlámizmus esetükben felismert gyökereit, az Al-Kaidával való kapcsolatukat, világképüket, ideológiájuk alaptételeit, a keresztényekhez való viszonyulásukat, terjeszkedésük taktikáját, a belső ideológiai vitákat, konfliktusait a Hamász-al és Szaud-Arábiával, vagy a hűségeskü szerepét.

Az utolsó kötetrészben talán a legnehezebben megfogható kérdéskör tényei és kérdőjelei kapnak megfogalmazást: az Iszlám Állam által alkalmazott befolyásolások eszköztárát igyekeznek a szerzők feltárni, sorba venni, kimutatni. Hiszen nem csekély anyagi forrásaik lehetővé teszik a legkorszerűbb számítástechnikai eszközök, így pl. az okos telefonok alkalmazását, vagy az új információszolgáltató rendszerek elsajátítását. A fejezet külön kiemeli a Twitter, illetve a közösségi média más eszközeinek előtérbe kerülését a terrorszervezet működtetésében.

„Dabiq: világok összecsapása” fejezetcímet kapott az az elemzéssor, amelyben pl. megtudhatjuk, hogy a 2014-től megjelenő, többek között angol nyelvű online és nyomtatott magazin (a név egy észak-szíriai városra utal), amely elsősorban a toborzás célját szolgálta (szolgálja?) – miközben éles elhatárolódásait nyilvánította ki (a keresztények, zsidók, hinduk vagy pl. az Iszlám Testvériséggel szemben) –, részben ideológiai témákra (özönvíz, hidzsra stb.) vagy aktuálpolitikai kérdésekre (Charlie Hebdo-szimpatiátüntetés, háborúskodások) összpontosította figyelmét.

Végül egy fejezet a terrorizmus közvetlen megnyilvánulásaival vet számot, amelyből több mozzanat kapcsán is kiderül, hogy a mozgalom mélyén egyfajta spontán megnyilvánuló, ösztönös gyilkolási késztetés is munkál. A kötet nagy értéke továbbá az egyes fejezeteket követő igen gazdag bibliográfia.

(13 és 14) Simon Róbert: *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. – Simon Róbert: *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. – E könyvek szerzője minden kétséget kizáróan a magyar iszlamisztika kiemelkedő alakja. Művei, fordításai, könyvnyi méretű előszavakkal ellátott szövegantológiai, több mint féltucatnyi kötetben (mind a Corvina sorozatában, a *Keleti források/Fontes Orientales* jelentek meg) a magyar tudományosság igen jelentős gazdagodását hozták magukkal, nem beszélve itt most szerzőnk Korán-fordításáról és Korán-értelmezéséről, illetve az észak-afrikai berber származású Ibn Khaldunról írott monográfiájáról és nevezetes történelemelméleti művének (*Bevezetés a történelembe*, magyarul: 1995) fordításáról.

Simon munkássága természetesen nem teljes egészében az afrikanisztika körébe tartozik, még ha az iszlám tematika kapcsán adott esetben szükségszerűen foglalkozik Észak-Afrikához köthető írásos munkásságokkal vagy vallási megnyilvánulásokkal, mozgalmakkal. Mindemellett munkái alapvető fontosságúak a lélekszámban is a kontinens majd egyharmadát képviselő és iszlámmal átítatott északi országok arab-berber népességének, társadalmi életének és kultúrájának megértésében.

A most bemutatásra kerülő két terjedelmes kötet rövid ismertetésekor szinte csak a tartalomjegyzék némi értelmezéssel kiegészített felsorolására vállalkozhatunk. Mindenesetre megállapíthatjuk, az első kötet napjaink egyik égető kérdésével, az iszlám fundamentalizmussal kíván szembenézni. A könyvnek már az alcíme is sokat mondó: *Mohamedtől az al-Qá'idáig*. A bevezető tanulmány (7–98. o.) első részében a történelminek minősíthető jelenségek, mozgalmak (kháridzsita mozgalom, az Ahmad ibn Hanbal, illetve Ibn Taymiyya nevéhez fűződő banbalizmus és neobanbalizmus, majd a klasszikus és modern kor között keletkezett mozgalmak) áttekintését adja. Eközben külön kiemeli az öngyilkos terror első szervezett formájának kialakulását (30–37. o.: az asszasszinok Szíriában és Iránban a 11. században színre lépett mozgalmáról van szó).

A bevezető második része már a címében is tanulságos: a globalizált, politikai törekvésekkel telített iszlámizmus korszakát foglalja össze. Simon fő gondolatai sok más fontos megállapítása mellett: az utolsó évtizedekben az iszlám a maga modernizációra, megújulásra való képtelenségével válaszúthoz érkezett. S hiába annak megállítása, hogy a szélsőséges mozgalmak népi támogatottsága jelentősen csökkent az iszlám országokban, mégis a terrorista szervezetek tevékenysége nyomta rá a bélyegét a már általunk is megélt évtizedekre. Simon fontos észrevétele, hogy a Nyugat tulajdonképpen azért is állt (és áll) némileg tehetetlenül az al-Qa'idával szemben, mert ennek a közmédiákban egy időben legtöbbet szereplő gyilkos mozgalomnak *nincsenek politikai céljai*.

A kötet további 300 oldalon a régi, újabb és új irodalomból ad gazdag válogatást, amelyekben a történeti háttér megfestése mellett a vallástörvények és a politikai hatalom között őrlődő iszlamizmus képe rajzolódik ki.

Simon Róbert másik kötete az előző színté folytatásának tekinthető. *A moszlim társadalom anatómiájának szintézis-kísérlete* egy az előzőnél terjedelmesebb (7–190. o.) előszóban kap helyet. A szerző tanulmánya első részében a forrásokat tárja fel, illetve a források kritikája jegyében széleskörű bemutatást tár az olvasó elé az ókori kelet ideológiáinak (a monoteizmus létrejötte, a vallás és társadalom kapcsolata a judaizmusban stb.) a felvillantásától elindulva, eljutva a platóni kérdésfelvetésig: a filozófusok ideális államának egykori megfogalmazásáig. Ezt követően a politikai iszlám kulcsfogalmait (dawla, umma, sarí'a, idzsmá, idzstibád) igyekszik körülhatárolni, kitérve Ibn Kháldun kategóriáira (‘umrán, ‘asabiyya, ‘umrán badarwi, ‘umrán badarí) is. Majd pedig az iszlám társadalom folyamatos gyakori krízisekkel telített átalakulási folyamatait (társadalmi szervesülés, rétegződés, fejlődés: változás, reform, lázadás, forradalom) vizsgálja.

Ezt követően közel négyszáz oldalnyi antológiai jellegű szövegválogatás következik ismét, amelynek pilléreit ezúttal csak három szerzőtől vett terjedelmes idézetek alkotják: Ibn al-Moqaffá 8. századi tudós, amint Simon jellemzi: több jeles arab kormányzó kancelláriai titkára, az ókori keleti modell, ugyanakkor az iranizált arameus írnokréteg képviselője, emellett pedig az arab próza mestere, – a 11. században élt Nizám al-Mulk szaldzsúq *wazir*, államférfi és politikai író, a korabeli szeldzsuk birodalom emblematisz irányítója, ő erőszakos halálát megelőzően egy nagyhatású politikai memorandumot (*A kormányzás könyve*) hagyott az utókorra, végül ‘Ali ‘Abd ar-Ráziq (1885–1966), akit Simon a visszafordított utópia prófétájának minősít. Mint írja:

„... a Dzsamál al-Din al-Afgháni (1838–1897) és Muhammad ‘Abduh (1849–1905) nyomában fellépő egyiptomi reformnemzedék (Qászim Amin, Táhá Huszayn stb.) legradikálisabb és legnagyobb hatású politikai gondolkodója, aki egy sajátos – a Próféta feltételezett gyakorlatával érvelő politikai utópiával máig feladta a leckét az arab világ reformereinek. Munkájának fogadtatása és utóélete példázza azt a költői kérdést, hogy vajon reformálható-e az iszlám. Az erre adandó válasz talán még reménytelenebb, mint volt annak idején, 1925-ben...” (487–488. o.)

Mindemellett, könyve olyasmint fogalmaz meg, amely akár a mai nyugati iszlám-kritika alapjául szolgálhat, és ami az iszlám világban kiverhette, kiverheti mai is a biztósítékot:

„... Kétségtelenül, a prófétai kormányzásnak voltak olyan vonatkozásai, amelyek hasonlítanak a politikai kormányzás megnyilvánulásaira és a királyi hatalomgyakorlás jegyeire.

[...] Az első dolog, ami felmerülhet az uralkodással kapcsolatos példák között a Próféta idejéből, az a *dzsihad* kérdése. Tudvalévően a Próféta fegyveres támadásokat intézett a saját népéből azok ellen, akik szemben álltak a vallásával. Elfoglalta vidékeiket, javaikat zsákmánynak tekintette, s a férfiakat és a nőket foglyul ejtette. Nem vitás az sem, hogy a Próféta tekintetét az Arab-félszigeten túlrá vetette, s felkészült arra, hogy seregével különböző vidékekre hatoljon be. Valóban, már ő felvette a harcot Nyugaton Bizánc ellen, Keleten pedig felszólította Perzsia királyát, a »négust« Abesszíniában, és Egyiptomban Muqawqiszt, hogy vessék alá magukat az iszlámnak. Az első pillanatra is nyilvánvaló, hogy a *dzsihad* nem pusztán az iszlám misszióját szolgálta, s nem azt célozta, hogy az embereket az Allahban és küldöttében való hitre terelgesse. A *dzsihad* a hatalom megszilárdítását és a királyság kiszélesítését szolgálta.

A vallásra buzdítás nem más, mint Allahhoz történő elhívás. Ennek a buzdításnak csak a meggyőzés lehet az alapja, s a szívre a (szóbeli) ráhatás és meggyőzés eszközeivel hatunk. Az erőszak és a kényszer nem illenek olyan térítéshez, amelynek a célja a szív vezetése és a hitbéli dolgok megtisztítása. A küldöttekről szóló történetekben nem tudunk olyasvalakiról, aki az embereket fegyverrel tessékelt volna az Allahban való hithez, s nem a hódítást célzó támadás győzte volna meg őket a hit felvételére.” (536–537. o.)

(15) Kecskési Mária: *The Matengo in Southwestern Tanzania. History, Tradition, Development* [A matengók Délnyugat-Tanzániában. Történelem, hagyomány, fejlődés]. (Rövidített angol nyelvű kiadása a „*Die Matengo in Südwest-Tansania*” című tanulmánykötetnek [München, 2007, Staatliches Museum für Völkerkunde].) – Kecskési Mária (1935) az ún. Nyugatra szakadt magyar afrikanisztika jelentős alakja, Tollas Tibor, a neves emigráns magyar költő felesége 1956-ban hagyta el az országot, Bécsben járt egyetemre, majd Münchenben Vajda László tanítványaként vált etnológussá és Afrika-kutatóvá. Tevékenysége és munkássága legnagyobbbrészt a müncheni Staatlichen Museums für Völkerkunde (újabb intézményi nevén Museum Fünf Kontinente) sokrétű működéséhez kapcsolódik. E múzeum kötelékében adta ki többek között nagymonográfia nagyságrendű kiállítási katalógusait (1976, 1982), majd professzorával, Vajda Lászlóval és egy német kollégával együttműködve feldolgoztak egy híres, afrikai maszkokat magába foglaló magángyűjteményt (a kötet három különböző nyelvű változatban, 1997, 1997, 1998 jelent meg), amelynek igen figyelemre méltó előszavát Vajdával közösen ő írta.

A 2007-ben megjelent és a matengók néprajzát bemutató kötet lényegében a klasszikus afrikai népleíró monográfiákhoz hasonlóan az adott etnikai csoport teljes körű leírását foglalja magába. Mintegy bevezetesképpen szó esik a mintegy 300-350 évre visszatekintő prekoloniális múltrol, a gyarmatosítás korszakáról (1897–1961), amelynek első majd két évtizedét a német behatolás (1897-től) jellemezte. A matengók vidékére ebben az időben német missziók települtek, amelyek az angol hatalomátvétel után is folytatták működésüket.

A kötet bevezetőjében természetesen a terület földrajzi leírása is helyet kap, s mellesleg megtudatjuk, hogy a Matengo felföld mintegy 11 410 km²-re terjed ki, és lakosainak száma ma mintegy 450 000 lehet. A továbbiakban a terepmunka adatgyűjtések eredményei a következő területekre terjednek ki: – gazdasági élet, ezen belül a földművelés, állattartás, vadászat, halászat és gyűjtögetés, kereskedelem, szállítás és a kávétermesztés; – házépítés, lakhelyek belső rendszere és felszerelése, a telek elrendezése, pl. hely az állatoknak; – mesterségek és eszközök, agyagművesség, asztaloság, bőrművesség, kovácsmesterség stb.; – táplálék és táplálkozás, ételek elkészítése, sörivászat, só kinyerése, dohány és kender; – társadalmi szervezet, ágazat, klán és család, rokonsági terminusok, a családon belül: szenioritás, a törvényes szülők tabuja, a nők helyzete; – kapcsolatok; – jogszolgáltatás, a németek, előtt, a németek idején, az angolok idején, a függetlenség óta; – életkorszakok és átmeneti rítusok, terhesség – születés és gyermekkor, névadási rendszer, gyermekek és serdülők nevelése, házasság, halál és temetés; – mágikus és vallásos elképzelések, szokások, legfelsőbb istenben való hit, a lélekkel kapcsolatos fogalmak, a halottak szelleme, ősök szelleme, kultikus helyek szentségek, természeti szellemekben, erőiben való hitek, mágikus szokások (vadászrítusok, agrár rítusok, vetés és aratás; – szájhagyományok, énekek, mesélés, közmondások és találósok; – zene és tánc, hangszerek; – játékok, gyermekek és felnőttek körében; – ruházat és személyes díszek-díszítések; – változások a késői 19. és a 20. században: gazdaság és anyagi kultúra, kormányzat, misszionáriusok, nevelés, előrelépési lehetőségek, egészségügy, fejlesztési projektek és tervek, emlékek a múltrol a 21. században.

A gazdag terepmunka adalékokat, leírásokat, gyűjtőmunka eredményeket igen gazdag fekete-fehér és színes felvételek egészítik ki, amelyek nemcsak egyszerűen illusztrációul szolgálnak, hanem a szöveges részek szerves kiegészítői. E felvételek sorában a szerző képei mellett számos archív, a 20. századi, század eleji missziós tevékenység idejéből származó fotó is helyet kap, amelyek között jó néhány közvetlen néprajzi információval szolgál. Vagyis e kötetben is érvényesül az az utóbbi évtizedekben mindinkább erősödő tendencia, amely a vizuális információ jelentőségét erőteljesen felértékeltte/felértékeli.

Kecskési Mária ezen ismertetés szerzőjének már évekkel ezelőtt említette, hogy tan-zániai barátai nagyon szeretnék könyvét megismerni, ehhez azonban angol nyelvű kiadásra volna szükség. Ez az elképzelés immár teljesedésbe került. Ugyan a német nyelvű kötet gazdag képanyaga jelentősen lecsökkent, a színes képanyag (355–395. o.) teljesen elmaradt. Azonban a szöveges információk jórészt (ha rövidítésekkel is) a munka angol változatában is megtalálhatók.

(Összegzésül) Szeretnénk a tájékozódni kívánó kedves olvasóknak elmondani, hogy a ténylegesen mind gazdagabb hazai afrikanisztikai szakirodalomnak ez a 15 mű valójában csak töredéke, amely akár a Besenyő János szerkesztette könyvek esetében zárójelben tett felsorolásból is könnyen kitűnik. Hadd tegyük hozzá, jelen recensens adatgyűjtése nyomán kiderült, hogy 1989 óta különféle szakmai területen (történelem, politológia, gazdaságtan, művelődéstörténet, nyelvészet, ókortudományok, néprajz, teológia és vallástudomány, földrajz, biológia stb.) jóval több, mint 100 doktori disszertáció született afrikai témakörben: e tényanyag közzététele a közeljövő feladata lesz. (Szeretnénk viszont itt végül, csak zárójelben, megjegyezni, hogy az ezúttal ismertetett könyvek közül több, illetve az említett szerzőktől számos további írásmű, sőt könyv található – természetesen az ismertetések során érintett kérdéskörökben, illetve más afrikai vonatkozású témákban – a *Magyar Afrika Tudástárban* (<http://afrikatudastar.hu>).

A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban

A 18. század közepén Közép- és Kelet-Európa abszolutista uralkodói felismerték a polgári fejlődés előnyeit és veszélyeit is, így „felülről hozott” rendelkezésekkel teremtették meg azokat a társadalmi, gazdasági, igazgatási és művelődési formákat, amelyekért voltaképpen harcba indult a polgárság. A felülről irányított reformok, a fejlődés irányába ható rendelkezések lehetőséget teremtettek az uralkodóknak a hatalmuk átmentésére. A 18. században gyökeres kormányzati átalakulások zajlottak le Poroszországban, a Habsburg Birodalomban, Lengyelországban és Oroszországban.

A négy országban időeltolódással született meg – porosz mintára – a közegészségügyi reformok rendszere, amely alapvetően „szárazföldi” szemléletű volt, nagy vizekkel (tengerekkel) kapcsolatban nem intézkedett. A járványelhárítás vonatkozásában a szabályozás főleg a települések tisztaságára összpontosított: elsősorban a járványos betegek elkülönítésén volt a hangsúly. Fontossá vált a temetők rendezettsége, amelyeknek a lakott területektől meghatározott távolságban kellett lenni, az ivóvíz tisztasága érdekében őrizték a közutakat, a vágóhidak takarítását is hatóságilag ellenőrizték, járvány esetén a nyilvános helyek (kocsmák, vendéglők, iskolák, templomok) nyitvatartását is korlátozták.

Mindenesetre az ausztriai közegészségügyi jogalkotók a poroszországi forrásokból merítettek. A legfontosabb forrás Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) 1685-ben kiadott Medizinaledikt-je (Orvosi Rendelet) volt, de ezt vették mintának más közép- és kelet-európai uralkodók is. Az előbbi Rendeletet fejlesztette tovább I. Frigyes Vilmos porosz király (1713–1740) is. A választófejedelemség 1701-ben porosz királysággá alakult át, amelyben I. Frigyes Vilmos Európa legkorszerűbb államszervezetét hozta létre, ami a kontinens első katonai nagyhatalmává emelte. Az államigazgatás reformja nemcsak a közigazgatást ölelte fel, hanem a gazdaság, a művelődésügy és az egészségügy területén is teljes átalakulást eredményezett. Első lépésként 1723-ban összevonták a pénzügyi és katonai közigazgatást a Generaldirektorium nevű központi hatóságba, amelynek öt osztálya részben területi, részben szakmai elvek szerint szerveződött. E hivatal alá szervezték a területi közigazgatás hálózatát. A felső és alsó igazgatási szervezet egymás tükörképe lett.

A következő lépésben – az egészségügyi állapotok rendezése érdekében – 1725-ben kiadták szintén Medizinaledikt (pontosabban: Porosz királyi és Brandenburgi választófejedelemi, általános és átdolgozott Orvoslási Rendtartás) néven a királyi törvényt. Ez teljes egészben szabályozta az ország közegészségügyét, a szolgáltatásokat, a képzési formákat, az orvosi igazgatás szervezetét, formáit, felügyeleti rendjét, olyan formában, hogy az ezekkel foglalkozó jogszabály ne csak jámbor óhaj, hanem kötelezően végrehajtandó és ellenőrizhető, kötelező törvény legyen. Alapelvként itt is jelentkezett, hogy a hatósági orvos a szegényeket, gyermekeket, életveszély esetén mindenkit térítés nélkül köteles ellátni, akár otthonában, akár ilyen célra kialakított kórházban. A többi beteg térítést fizet a szolgáltatásokért. A közigazgatási egységek (városok, területi hatóságok, falvak) kötelesek orvost, sebészt és bábát foglalkoztatni, akik munkájukért fizetést kapnak, ezért kötelesek a szegényeket ingyen gyógyítani, a vagyonnal rendelkezők „ártábla” (taxa) szerint fizetnek. Az orvost a díjszabás

vonatkozásában – hasonlóan a sebészekhez és patikusokhoz – az iparúzó csoportjába helyezi. „Annak érdekében, hogy minden orvos, sebészmester és patikus tudja, hogy az általa végzett sokféle munkáért és gondosságért milyen összeget kérhet, és hogy a betegek ne panaszkodhassanak a túlzott megterhelés miatt, megerősíthetjük a már használatban levő taxát.” A renDELETEH csatolták a hivatalos árjegyzéket, bár ettől eltérően a gazdagok nagyobb összegeket is fizethettek. A szegénybeteg-ellátásnál a hatóság az orvosnak megtérítette a betegségnél feltüntetett összeget, amelynek fedezetét kincstár biztosította.

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a porosz és az ausztriai Rendtartásban szerepel a gyógyítással kapcsolatos személyek (orvos, sebész, bába), a gyógyszerészek és gyógyszerkészítők, valamint a kuruzslók pontos felsorolása, valamint az, hogy ezek tevékenységét milyen hatóság engedélyezheti, illetve hogy a kuruzslókkal és a vándorgyógyítókkal (például szemgyógyítók, foghúzó stb.) kapcsolatban kik léphetnek fel. Intézkedést hoztak a gyógyszerek elkészítésének módjairól, a hatóságilag engedélyezett készítményeket felsoroló ún. pharmacopeák (gyógyszerkönyvek) szükségességéről, kiadásáról és szakmai ellenőrzéséről is.

A felvilágosult abszolutista államok közegészségügyi jogalkotásainak idején a járványok feltartoztatását inkább a szárazföldi ellenőrzésben látták, amikor a szárazföldi átjáróknál olyan hadsereg által ellenőrzött állomásokat szerveztek, ahol meghatározott időre ott tartották a járvány-fertőzött területről érkezőket, és csak egészségesen engedték tovább őket. Ez hatásos módszer volt, ami a pusztító pestis járvány csillapodásával is igazolható. A járványok behurcolása nemcsak szárazföldön volt lehetséges, hanem a tengeri kikötőkön át is. Éppen ezért olyan rendszert kellett kiépíteni, amely a távoli országokból érkező hajókat járványvédelem szempontjából is ellenőrizte, csak ebből a szempontból kifogástalan hajókat engedett kikötni. Még a nyílt vizeken feltartóztatták a hajókat, meghatározott ideig kellett ott vesztegelniük, s a személyzet szigorú orvosi ellenőrzése után lehetett kikötni. Az ellenőrzés kiterjedt a behozott árukra is, a belső terek higiénés ellenőrzésére (patkányok, egyéb rágcsálók stb. kiirtására). Erre már volt példa és minta Európa nyugati kikötőiben, éppen ezért szükség volt olyan törvényre, amely ellenőrzött szabályozta a kikötők védelmét, valamint tárgyi és személyi feltételeit. A veszteglő intézmény (vesztegzári épületegyüttes, intézet), amelynek kellő távolságban kellett lenni a kikötővárostól, a távolság ellenére szerves kapcsolatban marad a kikötő kereskedelmi-gazdasági forgalmával. Előírás, hogy az intézet gondosan elkülönítve legyen a várostól, lényegében a kikötő részeként működjön.

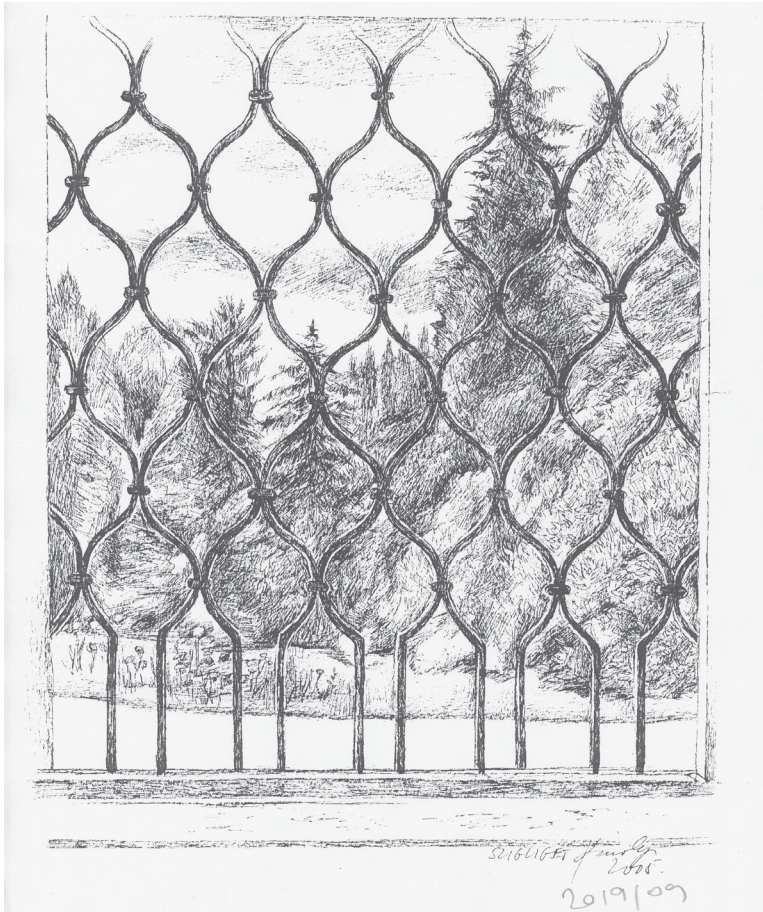
Az első átfogó egészségügyi rendelet a Prágai Rendelet (1753) volt, majd ezt követték a tengerészeti közegészségügyi rendeletek 1755–1769 között és végül a Birodalmi főszabályzat zárta a sort 1770-ben. Ezt négy szabályzat előzte meg. A Birodalmi főszabályzattal a magyar országgyűlés 1770 után vagy 100 évig alig foglalkozott, nem fordított figyelmet a hajózás egészségügyére, csupán hatósági rendészeti szabályzatnak vélte. A legfelső államigazgatási szinten a tengerészeti közegészségügyet különféle nevek alatt szervezett kereskedelmi kormányzati szervek irányították, az egységes birodalmi kereskedelmi ügyek intézésére Mária Terézia 1776-ban általános kereskedelmi direktóriumot szerveztetett. Ez azután valóban hivatali szervezetet eredményezett.

A hatékony tengerészeti közegészségügy kezdete eddig elkerülte a magyar kutatók figyelmét, jöllerhet Fiume, a Magyar Királyság tengeri kapuja, ennek köszönhetette járványoktól mentes, zavartalan fejlődését, majd a 19–20. századi felvirágzását. Legteljesebb történeti egészségügyi jogszabály gyűjteményünkben (1770) sem található az 1755. évi német nyelvű jogszabály hivatalos latin változata, amely pedig minden kétséget kizáróan a magyar jogalkotás egyik része volt. Balázs Péter feltáró munkájának első lépéseként korszert magyar fordítást készített, amelyen keresztül betekintést nyerünk a

18. századi tengeri kikötők és kereskedelem világába, amelynek irányításáért egyértelműen a közegészségügyi hatóságok voltak felelősek. A történelmi feldolgozás időrendje nem lépi túl a 18. század határát. Terjedelmileg a könyv legnagyobb részét az 1755. évi rendelet egyes szakaszaihoz fűzött szakmailag pontos és közérthető kultúrtörténeti, orvostudományi és egészségügyi, közigazgatási kommentárok teszik ki, amelyek a korabeli hatóság szervezetének működésébe is bevezetnek bennünket. Így válhatunk szinte egyidejű és személyes résztvevőivé a 18. századi adriai tengeri kikötők színes forgatagának, de nem az utókor bölcsességének biztonságával, hanem a korabeli szorongásokkal, félelmekkel és járványok fölött aratható győzelmek biztató tudatával együtt.

Mindenkinek ajánlható ez a könyv, aki hiteles történelmi forrásokból szándékozik ismeretet szerezni arról a közegészségügyi háttérmunkáról, amely a magyar tengerhajózást és a tengeri kereskedelmet a 18. században útjára indította.

(Balázs Péter: A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban. Szabályzatok a XVIII. században. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 131./ Budapest, 2019, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet [MATI], 484 p.)

„Hídemberek” a forradalomban

Mindig szerettem azokat a közösségeket a történelemben, amelyek hidat képeznek különböző világnézetű és szociológiai helyzetű emberek között. A magyar történelem sajnos az ilyen hídszerepet betöltő közösségeket rendre a vesztesek táborába sorolta. A reformkori centralistáktól a Vázsonyi Vilmos- és Rassay Károly-féle liberálisokon keresztül Bibó Istvánig azok, akik a közvetítő pozíciót foglalták el a különböző eszmei táborok között, mindig elbuktak, szétszéledtek, illetve meghúzódtak a harcos, radikális irányzatok árnyékában. Úgy tűnik, a magyar sors nem tolerálja a „girondista” vagy „belga” mentalitást és karaktert.

Ha volt olyan esemény a 20. századi magyar történelemben, amely alkalmat adott a társadalmi és ideológiai határokon való felülemelkedésre, az 1956-os forradalom volt az. Tudvalevő, hogy az egyetemi és főiskolai diákok kezdték el a forradalmat, megfogalmazva a diákság 16 pontját, de már korábban, a Petőfi Körbe tömörült reformkommunista értelmiség vitáiban érlelődtek az antisztálinista reformok. Ugyanakkor jórészt a józsefvárosi, ferencvárosi, kőbányai, csepeli munkások vívták meg a fegyveres harcot. A szovjet csapatok elleni küzdelemben egyesülhetett az „emberarcú” kommunizmus híve, a polgári demokrácia támogatója, a népi írók rajongója, a volt szociáldemokrata, a kisgazda agrárdemokrata, a pártonkívüli, noha eltérő jövőképekkel és a társadalomra vonatkozóan gyökeresen eltérő koncepciókkal. Nagy Imre, Angyal István, Iván Kovács László és Mindszenty József nélkül (hogy csak a forradalom néhány ikonikus alakját említsük) nem képzelhető el a forradalom emlékezete. A társadalmi és politikai vízió eltért, ám összekötötte őket a kérlelhetetlen antisztálinizmus és a magyar függetlenség vágya.

Ebbe a színes 56-os eszmei áramlatba illeszkedik a „Kolhoz Kör”. Zsebők Csaba történész, költő, számos verseskötet és a balkáni történelemről szóló könyv szerzője, a Wekerle Sándor Üzleti Főiskola docense eredt az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1956-ban megszerveződött, szociológiailag döntően az új rendszer által kinevelt munkás-paraszt származású egyetemi oktatókból és hallgatókból álló asztaltársaság nyomába. A téma jelentőségéhez nem férhet kétség. Az 1956-os tárgyú könyvek nagy része a fegyveres harcra vagy az országos jelentőségű közéleti szereplők sorsára, mindenekelőtt Nagy Imre vagy a felkelőparancsnokok életútjára koncentrált, és így a mezo- és mikroszintű cselekvők háttérbe szorulnak. Zsebők könyve, számomra szimpatikus módon, megfordítja a hagyományos látószöveget: egy mikroközösség (egyetemi kör) lesz a főszereplő, és az országos közéleti személyiségek válnak mellékszereplővé.

A könyv érdeme a mikroszinten történő vizsgálat mellett az a szemlélet, amely szakit az eddigi felfogással, miszerint 1956 októbere egyik napról a másikra találta meg a tömegeit. Zsebők egyértelműen leteszi a voksot amellett, hogy a forradalom nem a semmiből tört ki. A forradalom a kis értelmiségi körök, asztaltársaságok, szellemi műhelyek, egyetemi körök levegőjében érlelődött. Az egyetem bizonyos védőburkot jelentett a fiatal, rendszerkritikus, sőt rendszerellenes egyetemisták számára. Az, hogy többségük a „népi” származású értelmiséget reprezentálta (Máté Imre, Szakács Sándor és ifj. Domokos Pál Péter paraszti származásúak voltak) szintén viszonylagos védelmet jelentett számukra, például a polgári származású fiatalokkal, és főleg a nem egyetemista „osztályellenséggel” szemben.

A „Kolhoz Kör” többszörösen is hidat képezett. Összekötötte a népi származású értelmiséget a régi polgári családok leszármazottaival, a népieket az „urbánusokkal”, az egyetemistákat az utcával. A Körben képviseltette magát katolikus paraszt és zsidó polgári család sarja. Az Amerikát megjárt északnyugat-dunántúli, rábaközi paraszt sarja éppúgy ott volt a Körben, mint a Bánátból érkezett történész és az erdélyi irodalomtudós. Figyelemreméltó, hogy hárman is a határon túlról érkeztek: I. Tóth Zoltán, ifj. Domokos Pál Péter és Szabad György. Az „amerikás” és romániai szemléletmód is valószínűleg befolyásolta ezeket a fiatal értelmiségieket, akik elkötelezettek voltak egy szociálisan érzékeny, ugyanakkor nemzeti értékrendszer mellett. Mint látható, ezek az értelmiségiek nagyon különböző élményekkel érkeztek. Amellett, hogy a Kör a forradalom egyik szellemi előkészítőjeként tartható számon, észrevétlenül lebontotta a Horthy-korszakból átöröklött törésvonalakat: a „népi-urbánus”, katolikus-protestáns, keresztény-zsidó, erdélyi-dunántúli törésvonalat. Sajnálhatjuk, hogy egy ilyen józan és toleráns civil kör nem válhatott egy új szellemi és politikai elit inkubátorává!

Zsebők írását egy igen hosszú, tizenhat oldalas elméleti tanulmány vezeti be Nagy Ervin filozófus tollából. Ez a tanulmány is megérné, hogy monográfiává alakítsák, hiszen egy sokakat érdeklő és a történelemben sokakat érintő történelmi fogalomról van szó, nevezetesen a forradalomról. Nagy Ervin bemutatja részletesen a forradalom fogalomtörténetét. Döntő jelentőségű, hogy a forradalmat a francia forradalom időszakáig a „visszatérés” értelemben használták. A szó eredeti jelentését hordozó latin *revolvere* szóra utal mindmáig a legtöbb nyelv forradalom szava: angolul *revolution*, németül, die *Revolution* németül, *révolution* franciául. A francia forradalom volt az első, amely nem az ősi, ideális állapotokhoz való visszatérést, a régi állapotok helyreállítását célozta, hanem egy új társadalom fölépítését és valamennyi ember közboldogságát (14.) Bár vannak érvek amellett is, hogy a kétféle jelentés még a francia forradalom jakobinus irányzatában sem szakadt szét egymástól: a jakobinusok is hivatkoztak gyakran az ősi francia szabadságra. Ezt követően Nagy szembeesíti egymással a marxí és a Hannah Arendt-i forradalomértelmezést. Arendt értelmezése a lényeges, amely szerint a forradalom szükségszerűen az elnyomás alóli fölszabadulást jelenti. (17.)

A forradalom minden esetben „morális igazolásra szorul”, azaz Arendt számára az a lapos lexikonszerű forradalom-definíció, miszerint a *forradalom egy gyors, ugrás-szerű, erőszakos változás*, nem jelent önmagában véve pozitívumot. Ha a forradalom nem rendelkezik morális megalapozással, akkor nem forradalomról, hanem puccsról beszélhetünk. Mindez azért jelentős, mert a Kádár János által vezetett Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány magát tekintette forradalminak – ahogyan azt nevével is jelezte –, míg az 56-os eseményeket ellenforradalomnak nevezte. Túlmenően azon a problémán, hogy objektív nézőpontból a forradalom és ellenforradalom közé tehető-e értékrendbeli különbség, Arendt logikája szempontjából a Kádár-kormány közönséges puccsot hajtott végre Nagy Imre és a forradalom ellen, hiszen Kádár és kormánya mögött nem állt morális igazolás, csupán idegen katonai erő.

A forradalomelméleti bevezetőt követően Zsebők Csaba megismerteti olvasóit a Kör történetével. A könyv egyik szerkezeti erénye a tagolás módja: rövid, könnyen végigolvasható, idegen szavakkal nem megterhelt fejezetek szólnak a Kör történetéről. 1956. március 15-re teszik a Kör megalakulását. (24.) Kora ősszel a Kör önálló egyetemi lapot jelentetett meg *Tiszta szívvel* címmel. (25.) Sajnos nem tudjuk meg, mi volt a pontos motiváció, amely indokolta József Attila verscímének választását, bár bizonyos tekintetben kitalálható. A „Kolhoz Kör” tagjai is elégedetlenek voltak

a főnnálló állapotokkal, a szabadság fojtogató hiányával, a megsértett nemzeti méltósággal. Kabdebó Lóránt irodalomtörténész volt a folyóirat szerkesztője. (25.) A könyv külön érdeme, hogy Zsebők közöl egy interjút Kabdebó Lóránttal. (121–128.)

A Kör tagsága vegyes volt, ahogyan már utaltam rá. Sorsuk is meglehetősen különbözőképpen alakult. Egyetlen halálos áldozata volt a forradalom napjaiban: I. Tóth Zoltán történész, akadémikus, a Történettudományi Kar dékánja október 25-én a Kossuth téri vérengzésben halt meg. Mások emigráltak, mint Máté Imre és felesége, Darázs Mária. Végül, nem kevesen maradtak, és idehaza őrizték a lángot, mint Kabdebó, Szabad György és Szakács Sándor (utóbbi ugyan disszidált, de hazatért).

A kötet nem szükkölködik kalandregénybe és kalandfilmbe illő jelenetekben. Ha egyszer valaki 56-ról készítené egy nem túlságosan agyonpolitizált játékfilmet, érdemes lehet néhány jelenetet felhasználni. Máté Imre feleségéve együtt a Hanság mocsarain keresztül szökött át határon. Menekültként laktak a goldeggi herceg St. Pölten melletti kastélyában. (106.) Vagy gondoljunk arra, hogy a Kör október 6-ára történelmi sétát rendezett, amely a március 15-i főpróba méltó folytatása volt, és drámai módon egybeesett Rajk László újratemetésével. (74.) Borsodi Csaba történész 200–250 főre teszi a sétán résztvevők számát, ami az adott korban jelentős mértékű tömegnek számított Budapest utcáin. Néhányan „Tanítsanak igazat!” jelszót skandáltak, ami nagy bátorságra vallott. (76.) Ám a legmulatságosabb jelenet alighanem az volt, amikor a szovjet nagykövetség előtti tüntetésen egy Cica becenevű aktmodell, Andropov nagykövet egyik szeretője ablakból integetett és csókokat dobott a tüntetőknek. A visszaemlékező, Máté Imre azt mondta, Andropov nyárfalevélként remegett a függöny mögött, és kérte Cicit, ha a tömeg betör az épületbe, győzze meg őket, hogy ő mindig is a magyar nép barátja volt. (79.) Hozzátehetjük: az az Andropov volt, akinek nem remegett a keze Nagy Imre és társai elraboltatásakor, és aki később a Szovjetunió főtitkára lett (1982–1984).

Végül érdemes kiemelni, hogy Zsebők minden levéltári forrást megmozgatott, amit csak lehetett, így az állambiztonsági szervezetek iratanyagát is. A legtöbb dokumentumot maguk a szereplők szolgáltatják, hiszen számosan (Kabdebó Lóránt, Máté Imre, Szabad György) megírták visszaemlékezésüket, és 2006 óta reprint változatban elérhető a *Tiszta szívvel* című folyóirat. Zsebők felhasználta az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának és Bölcsészettudományi Karának üléseiről készült jegyzőkönyveket. Néhány 56-tal kapcsolatos releváns mű szerepeltetését méltán hiányolhatjuk, ugyanakkor túlzásnak tartom Berecz János *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* brosúrájának a szakirodalomba való építését.

Emellett érdemes lett volna egy külön fejezetben összegezni, pontosan milyen távlatos elképzelései voltak (ha voltak) a Körbe tömörült fiataloknak, és mi volt az eszmrendszer, amelyet a Kör tagjai a leginkább közel éreztek magukhoz. Bár ez valamelyest kiderült a visszaemlékezők idézeteiből, ám ez egy körvonalazatlan szabadság-eszmény, amelynek jegyében a Kör tagjai vallották a magyar társadalom egyesítését és kohézióját. Az valószínűsíthető, hogy a Kör tagjainak többsége rendkívül ellenszenvezett a fennálló szocializmussal, amire a paraszti tagok szocializációja és otthonról hozott élménye is alapot adott. Hiszen, ahogyan Kabdebó idézi az interjúban, míg „a városi ember – Pesten vagy vidéken – tudta, nincs vajás kenyér, sőt, annak is örültünk, hogy kenyér van”, addig „azok, akik látták falun, hogy ott megtermelik, agyondolgozzák magukat, és nekik sincs, nos, ők máshogyan viszonyultak az egész rendszerhez”. (125.)

Talán a népi írók öröksége volt az a hagyomány, amelyhez a Kör tagjai visszanyúl-tak. A népi hagyomány olyan eszmei alapot jelentett, amelyen agrárdemokrata, polgári demokrata és szociálisan érzékeny konzervatív, kereszténydemokrata érintkezhetett,

ugyanakkor ez eleve kizárta a szélsőbaloldalt. A szélsőjobb oldalt pedig az zárta ki, hogy a határon túliak olyan élményekkel érkeztek, elsősorban a román uralomról, de Szabad György például a munkaszolgálatról és a magyar hatóságok holokausztban játszott szerepéről is, amely immunissá tette őket a sovinizmussal és etnikai, felekezeti alapú kirekesztéssel szemben. Akit egyformán ellenségnek tekintettek, illetve halálra ítélték Horia Sima vasgárdistái és Szálasi nyilasai, Antonescu és Sztójay csendőrei, és aki érzékelt I. Mihály király és Horthy Miklós szorult helyzetét, aligha érzett rokonszenvet az 1945 előtti politikai rendszer iránt! Ám az 1945 előtti politikai helyzethez képest relatív baloldali álláspont nem változtatott a szovjet mintát szolgáló, másoló, nemzeti, helyi és paraszti érdekek és érzések iránt közömbös, egyébként a közép- és kelet-európai népek sorsközösségét és együttműködését lehetetlenné tevő hazai kommunista rendszerek iránti jogos és érthető ellenszenv. A tagok paraszti és polgári szocializációja miatt valószínűsíthető, hogy egy reformkommunista rendszerrel sem békéltek volna meg.

Zsebők Csaba könyve megrázó, ám helyenként szórakoztató, és minden elemében tanulságos látélet egy értelmiségi körről az 56-os forradalom idejéből. Bátran ajánlható mindenkinek, aki alulnézetből kíváncsi 56-ra.

(Zsebők Csaba: Tiszta szívvel 1956-ban. A „Kolhoz Kör”: a forradalom (egyik) szellemi előkészítője. Bp., 2019, Oikosz Alapítvány, 144 p.)

Peter Adamson

Hol vannak jelen a nők
az ókori filozófiában?

Bonyolult kérdés.

Van itt egy dolog a filozófia történetében, amit jobban meg lehet tanulni, ha moziba járunk, mintha filozófiát tanulnánk az egyetemen: az ókorban igenis voltak női filozófusok. Az *Agora* című 2009-es spanyol–máltai történelmi filmdrámában a magyar származású színésznő, Rachel Weisz alakítja a csillagász és platonista filozófus Hüpatiót, egy pogány arisztokratát, akit egy keresztény tömeg gyilkolt meg az ókori Alexandriában. Bár a film helyenként megtevesztő, különösen, amikor Hüpatiót Kepler csillagászati felfedezéseinek megelőlegezőjeként mutatja be, fontos igazságot tár fel: a tudományt és a filozófiát nem kizárólag férfiak művelték, ellentétben azzal, amit egyetemi tanulmányaink sejtetnek.

Kevés filozófia-szakos hallgatónak nyílik lehetősége ókori női filozófusokról olvasni vagy elmélkedni. Anne Conway, Margaret Cavendish angol, Émilie du Châtelet francia és más korai újkori filozófusnők lassan helyet kapnak a tananyagban. Akkor Hüpatió miatt nem? Ennek sajnos jó oka van – nem maradt fenn egyik filozófiai műve sem. Ez bizonyos fókig kételkedővé tesz bennünket a kilátásokat illetően, ha az újkor előtti női gondolkodókat szeretnénk tanulmányozni. Ha még a leghíresebb női filozófus eszméiről is csak ennyire keveset tudunk, egyáltalán ígéretes-e ebben az irányban vizsgálni? A Hüpatióhoz hasonló filozófusok esetében nem áll rendelkezésünkre semmiféle írás, amely azt igazolná, hogy a filozófiai mű biztosan egy nő agyából pattant ki. A legvalószínűbb kivételeket a püthagorasz és a platóni hagyományban találni. Késő

ókori gyűjteményekben szerepel egy erkölcsi tanácsokat ajánló levélsorozat, amelyet olyan nőknek tulajdonítanak, akik vagy Püthagorasz köréhez tartoztak vagy a püthagoreus platonizmushoz kötődtek. Egy beszámoló azt állítja, hogy Periktionénak, Platón anyjának a gondolatait őrzi. Mint a tudós Annette Huizinga rámutatott, ezeknek a dokumentumoknak a hitelessége erősen kétséges. Különösen a levelek, amelyek állítólag Püthagorasz köréből származnak, tűnnek úgy nyelvészeti alapon, hogy halála után néhány évszázaddal írták őket.

Következésképpen teljességgel – és lesújtóan – valószínű, hogy az effajta ókori filozófiát férfiak írták. Ezzel azonban még nincs lezárva az ügy, mivel ezeknek a férfiaknak egy része kimerítő beszámolóval szolgál női filozófusok eszméiről. A leghíresebb példa Diótima, aki Platón erőséről, azaz a szerelemről folytatott *Szimposzion* (elterjedtebb nevén: *Lakoma*) című dialógusában a záróbeszédet mondja. Nincsenek független bizonyítékaink Diótimáról, de az életrajzi részletek, amelyekkel Platón bemutatja őt, azt sejtetik, hogy akár valós személy is lehetett. Kevésbé jól ismert Platón *Menexenusza*, amely szinte teljes egészében egy temetési beszéd az elesett athéni katonák tiszteletére. Ezt Aszpásziának tulajdonítják, aki minden bizonnyal valós személy volt. Sőt, szorosan kötődött Periklészhez, és számos más ókori szövegben említik. Bár ma ritkán olvassák a *Menexenuszt*, az antikvitás korában nagyra értékelték, és Aszpászia beszéde rendszeresen elhangzott Athénban ünnepek alkalmával. Mennyire bízunk meg itt Platónban? Vajon megfelelően adta át ennek a két nőnek a gondolatait? Régebben azt gondolták Platónról, hogy pontos tanúbizonyosságot nyújt különböző történelmi alakokról. Prótágorasz nagyszerű beszéde az azonos című dialógusban vagy Szókratész érvei problémamentes bizonyítéknak számítanak arra, amit

ez a két ember mondott és gondolt. De ez a fogalom mára már divatjamúlt – és ez így van rendjén. Egy platóni dialógust bizonyítéknak tekinteni arra, amit egy adott alak *ténylegesen* mondott vagy gondolt, valószínűleg annyira megbízható, mint Shakespeare történelmi darabjaiban a beszédek bizonyítéknak venni azzal kapcsolatban, amit Henrik nevű királyok valójában mondtak. Így Platón Diotima- és Aszpászia-ábrázolásával kapcsolatban sokkal célravezetőbb kérdés lehet a következő: miért hozza azt a meglepő döntést, hogy nőket beszéltesse ezekben a dialógusokban?

Tanulságos lehet egy összehasonlítás azokkal a tanácsadó levelekkel, amelyeket tévesen az ókori püthagoreus nőknek tulajdonítottak. E levelek többnyire a háztartással és a családi élettel kapcsolatos erkölcsi kérdéseket érintik, amikor – mint Huizinga rámutatott – olyan témákkal foglalkoznak, mint hogy miként bánjunk egy félrelépő férjvel (türelemmel és állhatatossággal), hogyan neveljük a gyermekeket (erős kézzel), hogyan bánjunk a rabszolgákkal (szigorúan, ugyanakkor jóindulattal). Ez támpontokat ajánl a szereppel kapcsolatban, amelynek betöltését női értelmiségiektől várták el a klasszikus görög kultúrában. A természetes feltételezés az lett volna, hogy eszméik a család és a háztartás szférája körül forogtak volna. Számomra úgy tűnik, hogy Platón ezt a társadalmi nemre épülő elvárást aknázza ki, anélkül hogy teljesen felforgatná azt. Diotimája a gyermeknevelésnek mint a halhatatlanságra törekvésnek az elgondolásából indul ki, majd továbblépve azt állítja, hogy a filozófia ugyanennek a vágynak a magasabb rendű megnyilvánulása lehet, lévén a cél a „szülés a szépségben”, amely a platóni értelemben vett szépséget jelenti. A *Menexenus*-ban lévő beszéd a maga harcos beállításával első pillantásra olyan messze esik a családi élet szférájától, amennyire csak lehetséges. A beszédnek azonban a család szolgál központi témájául, ahogy Aszpászia arra buzdítja az athéniakat, hogy tekintsék magukat egyazon anyától, magától az attikai földből származó testvéreknek. Hasonló elképzeléssel állt elő Sara Monson politológus is, aki szerint Platón azért használta Aszpásiát,

hogy annak politikai és szerelmi partnerére, Periklészre emlékeztessen bennünket, aki egy erotikus viszony meglétét javasolta az elkötelezett állampolgárok és államuk között: „szemléljék naponta a város erejét, és váljanak a szeretőivé (erasztai)”¹. Platón nőket bemutató irodalmi ábrázolásai a társadalmi nem és a szexuális viszonyok szokásos ókori görög felfogásával játszadoznak, de gyakran kiemelik, hogy nem közvetlenül nőkről szólnak: a Diotima-beszéd a *Szümpózium*-ban a filozófia természetét és célját helyezi középpontba, míg Aszpászia beszéde a *Menexenus*-ban azt célozza, hogy az állampolgár és az állam közti viszonyt a családi vagy erotikus viszony valamelyikeként láttassa velünk.

Ha azonban tekintetünk a késő antikvitás felé fordítjuk, a nők ókori filozófiában elfoglalt helye meglehetősen különbözik. Főként a keresztény szerzők tollából maradtak fenn olyan, férfiak által írt szövegek, amelyek a nőket teljes értékű filozófusokként mutatják be, anélkül, hogy eközben ezeket a nőket burkoltan a házimunkákhoz kötnék. Ennek két legjobb példája a Kr. u. 5. évszázad fordulója tájékán latin nyelven író Augustinus és Nüsszai Szent Gergely egyházatyja, aki néhány generációval korábban görögül írt. Mindketten szűkebb családjuk női tagjait magasztalták bölcsességük miatt. Augustinus esetében ez Monica volt, akinek türelmes és szelíd befolyása segített abban, hogy fia eljusson a kereszténységig, és aki beszélgetőtársként jelenik meg azokban a filozófiai dialógusokban, amelyek Augustinus legkorábbi munkái között vannak. A görög-római antikvitás egészét tekintve azonban Nüsszai Szent Gergelytől származik a legfigyelemreméltóbb, mégis kevésbé ismert ábrázolás egy női filozófusról. Gergelynek két műve szól nővéréről, Makrináról. Az egyik egy beszámoló életéről, amely vallási küldetését és alkalmi csodáit mutatja be, a másik egy párbeszéd, amelyet Platón *Phaidón* című esszéje ihletett. A *Phaidón* Szókratész életének utolsó pillanatait mutatja be, amelyet saját döntése szerint a lélek halhatatlanságának megvitatásával tölt. Gergely

¹ <https://epa.oszk.hu/00900/00979/00417/pdf/053-063.pdf>

dialógusa Makrinát mutatja a halálos ágyán, miközben Gergellyel beszélget. Makrina maga a megtestesült nyugalom Gergely zaklatott érzelmi állapotához képest, és egy sor érvet sorol fel a lélek halhatatlanságával kapcsolatban. Ez a platonista pszichológia frissítése keresztény használatra. Fontos-e egyáltalán Makrina neve Gergely számára nővére ábrázolásakor? Ha igen, akkor csak annyira fontos, amennyiben Makrina meghaladja nemét. Az utóbbi racionalizmusa szemrehányást jelent Gergelynek határozatlanságáért, és annál hathatósabb, mivel az ókorban a nőket rendkívül érzelmi lényeknek gondolták. Néhány értelmezés azt sejteti, hogy Gergely ábrázolása férfias vonásokkal ruházza fel Makrinát. Jelen cikk szerzője azonban inkább arra hajlik, hogy Verna Harrissonnal és Hans Boersmával értsen egyet; ezek a tudósok mindketten azt sugallták, hogy Gergely szerint az embernek törekednie kell a társadalmi nem teljes meghaladására, és ezáltal még inkább Istenszerűvé válnia. Ez a pont köszön vissza a lélekről szóló érvek sűrűjében, amely a dialógus nagy részét kitölti. Halhatatlanságunkat Makrina számára mindenekfelett Istenhez való hasonlatosságunk bizonyítja, amely a lélek tiszta racionalitásában és a testhez képest való felsőbbrendűségében nyilvánul meg. Továbbá Makrina és Gergely számára a test és nem az anyagtalan racionális lélek szintjén van, hogy az embereknek nemmel rendelkeznek. Mint ahogy Gergely egy másik művében állítja, Isten Maga igazából nem „hímmemű”, mivel testnélkülisége azt jelenti, hogy Ő se nem férfi, se nem nő. Dióhéjban, a férfiak és a nők egyaránt képesek a racionális érvelésre, mert mindkét nem halhatatlan lélekkel rendelkezik. Természetesen ezzel nem jelenti azt, hogy Gergely Makrináról szóló párbeszéde modern értelemben vett feminista munka lenne. Ugyanakkor arra mutat rá, hogy az általunk tanulmányozott ókori férfi gondolkodók képesek voltak nőkkel filozófiai eszmecserére, mind átvitt értelemben, felfedezvén a társadalmi nemet a filozófia többi részéhez való viszonylatában, mind a szó szoros értelmében, megértvén, hogy az életükben jelen lévő nők talán taníthatnak nekik valamit.

*Peter Adamson a Ludwig Maximilians Egyetem későantik és arab filozófia professzora. Ő a *Philosophy in the Islamic World* ('Az iszlám világ filozófiája') című könyv és a *History of Philosophy Without Any Gaps* ('Hézagmentes filozófiatörténet') filozófiai podcast szerzője.*

*Ez a cikk a *New Statesman* és Aaron James Wendland közti együttműködésként megjelenő *Agora-sorozat* része. Aaron James Wendland adjunktus a Moszkvai Gazdasági Főiskola filozófia-tanszékén.*

(New Statesman)

Silke Mertins

Egon Krenz ex-kelelnémet vezető:
„Nem akartam szemét alak lenni”

Egon Krenz 47 napig volt az NDK utolsó államfője, később börtönben ült. Ma könyveket ír, és azt magyarázza volt elvtársainak, hogy miképpen lehetett volna megmenteni az NDK-t.

Egon Krenz túl korán érkezik. Ezen a júliusi napon már a rendezvény kezdete előtt húsz perccel belép az NDK utolsó államfője a „Russisches Haus” ('Orosz Ház') kulturális központba. Az épületet még a berlini fal leomlása előtt építették, és ma kissé idejémtúlnak hat az elegáns Friedrichstrassén Berlin-Mittében. Ahogy maga Egon Krenz is. A nagyteremben azonban, ahol a nyolcvankét esztendő Krenz *Wie und die Russen* ('Mi és az oroszok') című könyvét bemutatja, mintha megállt volna az idő. Úgy tűnik, mintha a régi Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED)² vezetőinek osztálytalálkozójára jöttünk volna. Krenz alig tud eljutni az emelvényig a kézfogások, vállon

2 A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) 1946-ban alakult meg Németország szovjet megszállási övezetében, majd az 1949-ben megalakult pártállami Német Demokratikus Köztársaság állampártja, politikai vezető ereje volt 1989-ig.

veretéseket, fényképekhez pózolás közepette, és úgy ragyog, mint egy ifjúszocialista a munka ünnepén. A tömegben való megmártózás azért is jót tesz Krenznek, mert a kapitalizmus valójában létező világában teljesen félreértettek, sőt mellőzöttek érzi magát. A jelenlévő elvtársak azonban értik őt. Már akkor elkezdnek tapsolni, amikor az elején kijelenti, hogy „a Szovjetunió barátsága nélkül nem éltük volna meg az NDK negyven évét.” Az utcán levőkkel szemben a teremben lévők közül sokan ezt tényleg sajnálták volna, mindenekelőtt Krenz, az az ember, aki a legvégső napokban még megkísérelte, hogy megmentse az összeomlani készülő Német Demokratikus Köztársaságot.

Alapvetően hősnek látja magát

Krenz, az Államtanács elnöke és az NSZEP főtitkára egyike az utolsó mohikánoknak az NDK politikai bizottságából. Ő volt az, aki harminc évvel ezelőtt kitzasztotta Honeckert a hatalomból, és a rendszer elleni ún. „hétfői tüntetésekről” készült képek áradatára – a tulajdonképpen elhibázott – határnyitással válaszolt. Frissen megjelent könyvében látszólag a ma igen feszült német–orosz viszonyt bírálja, és a Kremlllel kapcsolatos tapasztalataira tekint vissza. A könyv azonban sokkal inkább azt szolgálja, hogy őt, Egon Krenzt kellő megvilágításba állítsa, végül akként láttassa, aminek ő hiszi magát: alapvetően hősnek. Ugyanis a szerző saját érdemének tudja be, hogy a fordulat vérontás nélkül történt. 1989 őszén Krenz még egész fiatal volt, csak 52 éves; a természetes ember sötét göndör haja kezdett őszbe vegyülni; akkoriban már tizenhat éve tartozott a központi bizottság soraiba, és hat éve volt az NDK hatalmi központjának, a politikai bizottságnak a tagja.

Egy élet a szocializmusban

1947 Egon Krenz tízévesen a kommunista „Szabad Német Ifjúság” („Freie Deutsche Jugend”, FDJ) gyűléseire jár, mint ahogy mondja: „mert tetszettek a viták”. Párt- és állami karriert futott be, 1984-ben ő lesz Honecker mögött a második ember az NDK-ban.

1989 Október 18-ától december 3-áig Krenz 47 napon keresztül az NDK államfője. Krenz használja elsőként beiktatási beszédében a fordulat fogalmát.

1997 A belnémet határon történt agyonlövetések miatt Krenzt hat és fél év szabadságvesztésre ítélik. Büntetését 2000-ben kezdi meg, és mindössze négy év után elengedik.

2007 Egon Krenznek 70. születésnapjára Dierhagenben [jelenlegi lakóhelyén] az óvodások szerenádót adnak a vezetőóvónővel, aki már az NDK-s időkben is az óvoda élén állt. Később néhány szülő tiltakozik a gyerekeik szerepeltetése ellen.

Krenzt számtalan fényképen látni Honecker társaságában, és sokáig annak örököséként tartották számon. Azonban Honecker minél tovább utasította el a tüntetéseket azokat „ellenforradalomnak” tekintve, és ült tétlenül, annál nagyobb lett a veszély, hogy a tiltakozások mindent magukkal sodornak, még a politikai rendszert is. „Voltaképpen nem voltam felforgató, de valamilyen átalakulást akartam” – mondta Krenz nemrégiben egy interjúban. Állítólag nagyon nehezeére esett megtennie azt a lépést, hogy támogatókat gyűjtsön Honecker eltávolításához, és az államtanács régóta szolgáló elnökének leváltásához. „Nem akartam szemét alak lenni.” De aztán mégis az volt. Amikor pedig Krenz október 17-én végre beült Honecker után a bársonyszékbe, már ellenkezőjükkbe csaptak át az események. Krenz szeretett volna változtatni, csak aztán tartott egy a televízióban élőben közvetített beiktatási beszédet, amelyben szerepelt ugyan a „fordulat” szó, de egyébiránt úgy hangzott, mintha Honecker fogalmazta volna számára. Ez az idegesítő jelzés még saját pártbázisát is feldühítette. Bár erről nem beszélt aznap az orosz kulturális központban. Könyvbemutatóján a tőle jobbra ülő kiadónak a mikrofont kell tartania, egy bal oldalán lévő orosz írónak pedig az a dolga, hogy a felolvasott kéziratokat elvegye és rendben félretegye őket. Egy fontos nyugalmazott államférfi és segítői... Egyik se jut túl sokszor szóhoz. Krenznek magának is igen sok mondanivalója van. Mindenekelőtt

a következő: Az szerinte a Nyugat propaganda-hazugsága volt, hogy Lipcsében a hétfői tüntéseken orosz vagy más harckocsik álltak volna bevetésre készen a városon kívül. Az ellenkezője igaz: ő maga már november 3-án parancsot adott, hogy semmiképpen se lőjenek a demonstrálókra. A parancs másolata megtalálható a könyvben.

Harisnyaárus

Rendkívüli módon idegesítik azok a kérdések, amelyeket november 9-ével – a berlini fal lebontásának napjával – kapcsolatban tesznek fel neki. Krenz számára kicsinyességnek tűnik annak tudni akarása, hogy miként történt, hogy Günter Schabowski, a politikai bizottság tagja a sajtókonferencián – bizonyos értelemben munkahelyi balesetként, egy nem egyértelmű tervezet miatt – „haladéktalanul” megnyitotta a nyugati határt. „A legfontosabb azonban, hogy pezsgő folyt vér helyett!” – kiáltja dühösen a teremben ülők felé. „Féltem akkor éjszaka, és nem szeretném ezt még egyszer átélni – fújtat tovább. – Elég lett volna csak egy halott ezekben az indulatokkal túlfűtött időkben, hogy elszabaduljon a pokol!” De senki nem köszöni meg neki, Egon Krenznek, a sorsdöntő pillanatot befolyásoló embernek. Ehelyett 47 nap után menesztették, sőt később a falnál történt agyonlövésések miatt még bíróság elé is állították. Mindenesetre „még a börtönnél is rosszabb” volt számára, hogy saját párttársai kizárták.

Krenz a teljes jelentéktelenségbe hullott vissza; ezt a mai napig nem heverte ki. Egy egyedülálló anya fiaként – akinek apja elesett a háborúban – sikerült az állam csúcsára felküzdenie magát.

Először lakatosságot tanult, majd később tanárképzőre járt, és végül Moszkvában tanult. Oroszországot mindig is második hazájaként emlegette. Tudott oroszul beszélni a szovjet nagykövettel, akivel minden vasárnap este találkozott, vagy Mihail Gorbacsovval is, akit áruházzal vádolt. A fordulat után azonban nem kívánatos személlyé vált Egon Krenz. Már csak nyelvi és kulturális ismereteire volt szükség, hogy egy siegeni, ortopéd termékeket gyártó cég képviselőjeként védőharisnyákat és

protéziseket adjon el Oroszországba. Pankovi lakását kisajátították, ezért időközben elhunyt feleségével, Erikával egy alig negyven négyzetméteres kis házba költözött a Balti-tenger partján fekvő Dierhagenbe. Mind a mai napig ott él. Mindazonáltal, vagy éppen ezért, a szocializmusban való hite töretlen. Krenz tévedhetetlen. Mégiscsak meg kellett volna engednünk az embereknek, hogy utazzanak! Vagy a kínai utat kellett volna követni! „Végtére is, a kínaiak 800 millió embert hoztak ki a szegénységből!” Az NDK vezetése természetesen követett el hibákat, sőt „bűnöket” is. De azt is megmutatta, hogy „lehetséges egy kizsákmányolásmentes társadalom” – tudjuk meg Krenztől. Úgy tűnik, nemcsak az Orosz Házban tetszik ez némelyeknek. Krenz frissen megjelent könyve már bestsellernek számít az Amazonnál. Csak nem egy új szocialista éra veszi kezdetét?

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Vaszilij Vlaszov³

Az orvoslás tudományos megalapozottságot igényel

Tömegjelenségé váltak olyan diagnosztikai és kezelési módszerek, amelyek nem rendelkeznek bizonyított hatékonysággal

Egy barátom, akitől nem állnak messze a természettudományok, arra panaszkodott, hogy a hét folyamán anyját Novoszibirszkben Epstein⁴-féle homeopátiás módszerekkel akarták meggyógyítani, neki magának pedig influenzaszerű megbetegedésére a kórházi mellé még homeopátiás szereket próbáltak felírni. Ebben a tapasztalatban a lehető legjobban tükröződik a helyzet lényege, amely a tudományosan nem megalapozott orvosi gyakorlat körül kialakult az országban.

3 Vaszilij Viktorovics Vlaszov az orvostudományok doktora, a Moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora.

4 Oleg Iljics Epstein (1962) orosz farmakológus és homeopata.

Nagyon elterjedtek azoknak a diagnosztikai és kezelési módszereknek a használata, amelyek nem rendelkeznek bizonyított hatékonysággal. Nemcsak Epstein cukorgolyócskáiról van szó. Itt van még a Voll-diagnosztika, az íriszdiagnosztika, a csontkovácsolás, a prediabéteszes szűrés, a „kábitószert-használatot” kimutató szűrés, a két végtagon mért elektrokardiogram, a Buteyko-féle légzőgyakorlatok, a vér és különböző szervek lézeres besugárzása, a biofield korrekció és Kirlian auradiagnózis, a hipnózis és a pszichoanalízis... Mindez csak egy kisebb része azoknak a diagnosztikai és gyógyítási módszereknek, amelyek szinte minden klinikán, sőt az ország jelentősebb tudományos központjaiban is megvásárolhatók.

Természetesen a homeopátiás lötytyöket és golyócskákat egyáltalán nem kötelező Epsteinnél megvásárolni, olyan emberektől is beszerezhető, akiknek nincs orvosi képzettségük (csak emlékeztetőül, Oleg Iljics Epstein az orvostudományok doktora, az Orosz Tudományos Akadémia orvostudományi részlegének levelező tagja). Legfőképpen azonban orvosok alkalmazzák ezeket a tudományosan megalapozatlan módszereket.

Az orvostudományhoz nem értő emberek feltételezik, hogy az orvosok, akik biológiát és genetikát, kémiát és fizikát, anatómiát és fiziológiát tanultak az orvostudományi egyetemen, tevékenységüket a betegségek tudományos megértésére alapozzák. Ez a hiszékenység sokba kerül a betegeknek. Lehet, hogy nem egy korszerű tudással rendelkező orvostól kapnak segítséget, hanem egy gyógyítótól, aki ítéleteiben szent emberek útmutatásaira és azokra az orvostudománnyal kapcsolatos homályos emlékekre támaszkodik, amelyeket saját diákvelei alatt szerzett harminc évvel ezelőtt. Lehetséges, hogy ennek az orvosnak sikerült még egyszer ellátogatnia továbbképzésre a moszkvai intézménybe, és ott éppen homeopátiát vagy akupunktúrát tanítottak neki.

Az országban hiányzik a hatékony minőségellenőrzés az orvosok tudását illetően. Nem is olyan régen minden orvosnak ötévente vizsgáznia kellett, hogy engedélyt kaphasson. És szinte kivétel nélkül az összes megkapta. Ilyenek voltak a követelmények. Mára megváltoztak a vizsgák.

Jelenleg ezt a folyamatot akkreditációnak nevezik. De elolvashatjuk az interneten is azoknak a diákoknak a történetét, akik átmentek a vizsgán. Szinte kivétel nélkül mindenkinek sikerült, ami – természetesen nem lehetséges –, de ez senkit nem zavar.

Ha már ilyen szakmai követelményeket állítanak az orvosok elé, akkor olvassuk el az érintett betegek történeteit is: bármi megeshet az orosz kórházak poklában. Az orosz egészségügyi minisztérium nem ellenzi sem a homeopátiát, sem a sóbarlangokat, sem pedig az akupunktúrát. S mi több, az a minisztérium, amelynek törvény szerinti feladata lenne az egészségügyi ellátás politikájának a meghatározása, szigorúan elhatárolódik attól az intézkedésektől, amelyek tudományosan nem megalapozott gyógyítási módszereket korlátoznák. Egészen addig, hogy a homeopátiás szereket felveszi az alapvető gyógyszerek listájára, és kinevezi a minisztérium vezető csontkovácsolási szakemberét. Ha a miniszter-helyettes disszertációját az akupunktúrából írta, akkor tökéletesen érthető viszonyulása a tudományosan nem megalapozott beavatkozások korlátozásához az egészségügyi rendszerben.

Létezik-e észszerű módszer olyan szerek használatának a korlátozására, amelyek hatékonyságára nincs bizonyíték, és ezért veszélyesek is? Természetesen igen, és ez már régóta ismert. Bármely beavatkozás – diagnosztikai, terápiás vagy megelőzésre irányuló – tesztelhető kísérletek által. A kísérletek alapján a „népi gyógymód” eredményesnek bizonyulhat, és akkor a tudományos orvoslás fegyvertárát gyarapítja. Sok példa van erre. Még az aszpirin elődje is a népi orvosság volt, amelyet évszázadokon át használtak.

Szinte mindent tudományos kísérlet tárgyává lehet tenni. Még az ima gyógyító erejét is tesztelték, bár elhanyagolhatóan találták abban az értelemben, hogy nincs érzhető hatása. Épp ezért tisztességes országokban az egészségért mondott imát nem fizeti ki az egészségbiztosítási alap.

Itt érkezünk el a legfőbb akadályhoz a tudományosan megalapozott egészségügyi rendszer fejlesztését tekintve. Ez a vezetés önkényessége, kezdve a rendelőintézetek főorvosaitól egészen az egészségügyi miniszterig. Az ő hitük és egyéni preferenciáik adják minden döntés igazi alapját. Mivel

jónak látták, bevezették a kötelező egészségbiztosítást. Jónak látták, és elkezdtek orvosi ellátást fizetni a lezárult esetekre; kigondolták, és bevezették az ún. DRG (esetalapú) finanszírozási formát. Úgy tűnt, hogy a törvénycikkek alapján történő finanszírozásnál jobb az „egycsatornás” – megváltoztatták a finanszírozás módját. S ezeknek a döntéseknek egyikét sem támasztották alá tudományos kutatások. Egyetlen, az egészségügyi politika megváltoztatását indokoló kísérleti projektet sem elemeztek végig. Egyetlen jelentést sem fogunk találni arról, hogy milyen következményekkel járt az olyan innovációk bevezetése az országban, mint például a „hatékony szerződések” az orvosok számára.

Úgy tűnne, hogy egy erősen központosított egészségügyi rendszerben könnyűszerrel lehet kísérleteket folytatni a szervezeti innováció terén. Például, lehetőség van annak tanulmányozására, hogy miként hat az ingyenes gyógyszerellátás az állampolgárok egészségére és a kórházi bennfekvések gyakoriságára. De nem, már tíz éve csak beszélnek róla, csak bizonyos régiókban tesznek valamit, mindenki a maga módján.... Projektekert hirdetnek és valósítanak meg kész tervzet nélkül, és már előre sikeresnek nyilvánítják őket. Magától értetődik, hogy ebben a légkörben nem lehet kritikusan hozzáállni a tudományosan megalapozatlan gyakorlathoz, hiszen az egész rendszer tudománytalan.

(*Nyevizavizimaja Gazeta*)

Andri Snær Magnason

Egy izlandi gleccser nekrológja

Nagyszüleim a domborzat e hatalmas óriásainak feltérképezésével töltötték életüket. Most emléktábla jelöli a legelső gleccser helyét, amely a klímaváltság áldozatául esett.

Egy gleccser nekrológja. Mit lehetne benne elmondani? Ha az ember egész életében földrajzilag adottnak, az örökkévalóság szimbólumának

tekintette őket, most mégis milyen szavakat vethetne papírra tőlük való búcsúzásként?

Ezzel a dilemmával találtam szemben magam, amikor a houstoni Rice Egyetem tudósai felkértek, hogy írjak néhány sort, az első „halott” gleccser helyén avatandó emléktáblához. Rögtön Kurt Vonnegut *Az ötös számú vágóhid* című regényének sorai jutottak eszembe:

„– Tudja-e, mit szoktam mondani azoknak, akikről azt hallom, hogy háborúellenes könyvet írnak?

– Nem. Mit szokott mondani, Harrison Starr?

– Én erre azt mondom: »Miért nem ír helyette inkább egy gleccserellenes könyvet?«

Ezen, persze, azt értette, hogy mindig lesznek háborúk, s megakadályozni a háborúkat semmivel sem könnyebb feladat, mint feltartóztatni a gleccsereket. Ezt én is elhiszem.”⁵

Nos, Harrison Starr, mondok valami újdonságot: az emberiség jól ellátta a gleccserek baját. Szinte minden gleccser növekedése megállt, és többségük mérete vészes ütemben zsugorodik. Izlandon az Ok gleccsert nyilvánították elsőként hivatalosan élettelen jégtömegnek. De a Himalájában, Grönlandon, az Alpokban és Izlandon egyaránt olvadnak a gleccserek. Ha Vonnegut regényével akarunk párhuzamot vonni, akár azt is mondhatnánk, hogy a texasi egyetem professzorai egy a gleccserek védelméről szóló szöveg írására kértek fel.

Halott gleccserünk nevének többrétegű jelentése van. Az „ok” szó ugyanis – az angol „yoke”, ’iga, járom’ megfelelőjeként⁶ – izlandiul a múltban kézi vízhordásra használt rudat jelöli, ugyanakkor „teher, baj” jelentéssel is bír, amely lehúz bennünket. Az Ok mindezidáig jég formájában hordozta a vizet. Mára ez a víz az óceán részévé, a jövő nemzedékek lassan növekvő „terhévé” vált.

Ha a jelenlegi tendencia folytatódik, a következő 200 év során Izland összes gleccsere eltűnik. Így tehát az Ok csak az első a négy-százból, és ezzel még csak Izlandról esett szó. A Snæfellsjökull gleccser, amely egyébként Jules Verne *Utazás a Föld középpontja felé*

5 Nemes László fordítása.

6 A latin iugum ’farúd’ szóból ered, amelyből magyar iga szavunk is.

című regényének is kiinduló helyszíne, valószínűleg 30 éven belül eltűnik majd. Ez hatalmas veszteségnek számít majd, mivel ez a gleccser azt jelenti az izlandiak, mint amit a Fuji a japánok számára.

Izland összes gleccsere egy centiméterrel járul majd hozzá a globális tengerszint-emelkedéshez, ami nem tűnik soknak, de ha ez a folyamat világszerte folytatódik, emberek milliói lesznek érintettek a következményként jelentkező áradásokban. A legaggasztóbb a himalájai gleccserek olvadása, mivel ezek egymilliárd embert látnak el ma vízzel.

A gleccserek ügyében személyesen is érintett vagyok, mivel családom életében régóta nagy szerepet játszanak. Nagyszüleim az izlandi gleccserkutató egyesület alapító tagjai voltak. Amikor nagyapám 1955-ben bejelentette, hogy magával viszi nagyanyámat egy háromhetes kutatóútra, néhányan azt kérdezték tőle, elment-e a jőzan esze. Egy nőt gleccsertúrára vinni, még ilyet! Nagyapám és a kutatócsoport feltérképezték a gleccsert és méréseket végeztek rajta, s eközben három napra egy piciny sátorban ragadtak. „Nem fáztatok?” – kérdeztem tőlük. „Dehogyan fáztunk! Friss házasok voltunk.” – válaszolták. Akkor még névtelen volt a gleccsernek az a része, ahol a sátrukat felverték. Ma úgy hívják „Brüðarbunga”, „A menyasszony pocakja”.

Ma Izland területének 10%-át gleccserek borítják. A legvastagabb jégtömeg a Vatnajökull gleccseré, amely helyenként akár 1000 méter mély is lehet. Képzeljük el, hogy három Empire State Buildinget egymásra teszünk, aztán végigterítjük ezt a tömeget a látóhatáron. Nehéz belegondolni, hogy egy ilyen roppant földrajzi képződmény valójában mennyire sérülékeny. Amikor nagyszüleim a gleccsereket kutatták, azok még halhatatlan, fehér óriásokként éltek a köztudatban. Ebben a folyamatosan melegedő klímában azonban a várható élettartamukkal kapcsolatos számítások nem sok jóval kecsegtetnek. A legtöbb gleccser előtt nagyjából annyi idő áll még, mint egy olyan ma született csecsemő előtt, aki szép kort megélve távozik majd az élők sorából. Tudományos tény, hogy a gleccserek természete a növekedés

és visszahúzóds, de ami jelenleg zajlik, az nem természetes folyamat, hanem szétrobbanás lassított felvételben.

Nem arról van szó, hogy ne lennénk hozzászólv a természet változásaihoz, hiszen vannak Izlandon nálam fiatalabb hegységek és a Brooklyn hídnál fiatalabb kráterek. Néha pedig olyan elementáris erejű vulkánkitöréseknek lehetünk szemtanúi, melyek mellett minden emberi tevékenység eltörpül.

És mégis mit számít, mit teszünk mi, emberek, ha csupán egyetlen vulkán is több millió tonna szén-dioxid kiökadására képes – kérdezhetnénk. 2010-ben például az Eyjafjallajökull kitörése egész Európa légközlekedését megbénította. De a vulkán szén-dioxid-kibocsátása csak napi kb. 150 000 tonna volt, míg az emberi tevékenység következményeként napi szinten majdnem 100 millió tonna szén-dioxid kerül a levegőbe. Az emberiség környezetre gyakorolt káros hatása napi szinten több mint 600 vulkán tevékenységével ér fel. Vajon ha világszerte, éjjel és nappal, egész évben, minden nap ennyi vulkánkitörés lenne, mondaná-e bárki, hogy nincs hatásuk a környezetre?

A természeti környezet ijesztő léptékben alakul át napjainkban. Szibériában olvadoznak a mamutok jégbe fagyott tetemei, az óceánok elsavasodása pedig olyan fokra jutott, amilyenre 50 millió éve nem volt példa. Egy gleccser „halála” nem megrendítő esemény. Egy olvadozó gleccser nem drámaibb látvány, a tavasszal elolvadó hónál: egyik nap még volt, másnap már nincs. A Nagy Kiolvadás korát éljük. Észre kell vennünk, hogy ez nem normális jelenség. Nem „OK” az, ha búcsúbeszédet kell írunk egy Ok nevű gleccserhez. Ez az emléktábla emlékeztessen minket arra, hogy olyanok vagyunk, mint a mesebeli békák, akik szép lassan elevenen megfőnek. Békatársaim, a saját levünkben főünk – teszünk hát végre valamit ellene?

Korunk civilizációjának egyik alapvető garolósága, hogy nem képes a saját jelenén kívül gondolkodni. Amikor a tudósok 2100-ról beszélnek, úgy gondoljuk, nekünk már semmi közünk nem lesz ehhez az évszámhoz. Így hát néha, amikor egyetemistákkal beszélgetek,

megkérem őket, hogy végezzenek el gondolatban egy egyszerű kísérletet. Azt mondom nekik: Ha 2000-ben születtél, talán épen, egészségesen megéled a 90 éves kort. Akkor talán lesz valaki a húszévesek között, aki nagyon kedves számodra – például egy unoka, akit húsz éve ismersz és szeretsz. Ő mikor lesz majd kilencvenedik életévét egészségben megélő ember, hogy esetleg mesélhessen rólad, mint legnagyobb példaképéről?

Ilyenkor a hallgató kiszámolja, hogy 2160 a keresett évszám. Ez nem elvont számítási művelet. Ez az a meghitt idő, amit ma középiskolában vagy egyetemen töltünk. Ez az az időszak, amely egy mai egyetemista számára kézzelfogható. Ha már ez az évszám

is jelentéssel tud bírni, akkor mit gondolunk a tudósokról, akik 2070-re vagy 2090-re jósolják a világhatárát? Hogy eshet ez képzelőerőnk határai kívül, mint valamiféle sci-fi disztópia?

Így hát a következő került az Ok gleccser egykori helyén álló réztáblácskára, jövőbeli szeretteinknek szóló üzenetként: „Tisztában vagyunk veled, mi történik, és tudjuk, mit kellene tennünk, hogy megakadályozzuk. Csak ti fogjátok tudni megmondani, hogy meg is tettük-e.”

Andri Snær Magnason izlandi író, a *LoveStar*, az *Időláda (The Casket of Time)* és *A kékbolygó története (The Story of the Blue Planet)* című könyvek szerzője.

E SZÁMUNK SZERZŐI

<i>Dr. Arday Lajos</i> , az MTA doktora, a Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézete ny. tud. főmunkatársa, Budapest	<i>Dr. Paár Ádám</i> , a Méltányosság Politikaelemző Központ munkatársa, Budapest
<i>Biernaczky Szilárd</i> kandidátus, ny. egy. docens, néprajzkutató, afrikanista, Érd	<i>Pap Krisztián</i> könyvtáros, publicista, Dunabogdány
<i>Dr. Gazdag László</i> közgazdász kandidátus, ny. egyetemi docens, Tatabánya	<i>Somogyi Ferenc</i> tanár-közgazdász, Győr
<i>Kapronczay Károly</i> történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest	<i>Tokaji András</i> , a zenetudományok kandidátusa, zeneszociológus, Budapest
<i>Dr. Kiss Lajos</i> ny. egyetemi docens, Szeged	<i>Dr. Udvarvölgyi Zsolt</i> történész, szociológus, főiskolai tanár, Apór Vilmos Katolikus Főiskola, Vác

TARTALOMJEGYZÉK

Dr. Gazdag László:

Nyugdíjasok: eltartottak, vagy a humán tőke vagyon részei? 1

SZÁZADOK

Dr. Arday Lajos: A Monarchia – Közép-Európa aranykora 11

Pap Krisztián: Áttörni a római limest. A honfoglalás előzményeihez 27

Tokaji András: A ruandai népirtás és a dinasztikus dobok (2. rész: Ruanda) . . 34

Dr. Udvarölgyi Zsolt: Negyven éve hunyt el Germanus Gyula keletkutató,
utazó, egyetemi tanár 63

MŰHELY

Somogyi Ferenc: Az életvilág és az emberitőke-állomány viszonya 69

Dr. Kiss Lajos: Einstein, Niels Bohr és Heisenberg vitája 93

Biernaczký Szilárd: Afrika megismerésének útján. 97

NAPLÓ

Kapronczay Károly: A tengerészeti egészségügy
kezdetei a Magyar Királyságban 113

Paár Ádám: „Hídemberek” a forradalomban 116

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Peter Adamson: Hol vannak jelen a nők az ókori filozófiában? Bonyolult kérdés.
(120) Silke Mertins: Egon Krenz ex-keletnémet vezető: „Nem akartam szemét alak
lenni” (122) Vaszilij Vlaszov: Az orvoslás tudományos megalapozottságot igényel.
Tömegjelenséggé váltak olyan diagnosztikai és kezelési módszerek, amelyek
nem rendelkeznek bizonyított hatékonysággal (124) Andri Snær Magnason:
Egy izlandi gleccser nekrológja (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái (10, 68, 115)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

